VERDEYEN

BELGIË IN NEDERLAND 1914 – 1919

's-Gravenhage
Martinus Nijhoff

BELGIË IN NEDERLAND

1914—1919

BELGIË IN NEDERLAND

1914–1919

DE VLUCHTOORDEN

HONTENISSE EN UDEN

DOOR

R. W. R. VERDEYEN

MET 53 AFBEELDINGEN

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1920

Aan
mijne eegade en onze beide in
ballingschap geboren dochtertjes

Een woord vooraf.

Aan het slot van het inleidend hoofdstuk van dit werk schreef ik in October 1918:

„Moge het mede-lijden (van Nederland) een blijvend wederhoor (bij België) vinden en de banden van vriendschap tusschen de twee naties nauwer toehalen en bestendigen."

Dezen wensch blijf ik onverminderd koesteren. Wel zijn de vriendschappelijke betrekkingen tusschen beide landen in de verloopen maanden aan een harde proef blootgesteld geworden, maar het is mijn vaste overtuiging, dat, wanneer de Vrede eenmaal voor goed zal zijn ingetreden en over toestanden en gebeurtenissen kalmer, meer onbevangen zal worden geschreven en gesproken, ook menig misverstand, hetwelk thans nog een bezonken oordeel en een hartelijke samenwerking in den weg staat, zal worden opgeruimd.

Deze, van de eerste tot de laatste, doorleefde bladzijden uit het boek der ballingschap, zijn als een eenvoudig stuk oorlogsgeschiedenis bedoeld. Dat zij tevens getuigenis afleggen van al het goede, dat Nederland voor België gedaan heeft, kan den waarheidslievende niet anders dan welgevallig zijn. Zulk getuigenis te leveren heeft dit boek evenwel nooit voor doel gehad.

Bij de samenstelling heb ik van verscheidene ambte-

naren van het Vluchtoord Uden een even vriendelijke als verdienstelijke medewerking mogen ondervinden. Hun zij hier mijn welgemeende dank betuigd. In 't bijzonder gedenk ik daarbij de bereidwillige hulp van den Regeeringscommissaris, den Heer J. P. A. Wilhelm. Niet alléén verleende hij mij toestemming om van de te zijner beschikking staande gegevens gebruik te maken, maar aan zijn oordeelkundige wenken bij het doorlezen van mijn handschrift is dit boek bovendien menige verbetering verschuldigd.

Mijn dank ook aan allen, die mij hunne foto's ter opname afstonden.

R. VERDEYEN.

Cortenberg, 24 Juni 1919.

INHOUD.

	Blz.
INLEIDING	1
I. DE GROOTE UITTOCHT	3
II. DE OPRICHTING DER VLUCHTOORDEN	12
HET VLUCHTOORD TE HONTENISSE	31
HET VLUCHTOORD UDEN	73
I. DE UITERLIJKE VORMEN	75
A. Kennismaking	75
B. De oprichting. De gebouwen	76
II. HET INWENDIG LEVEN	85
A. Groei en Ontwikkeling	85
1. *Rose kaart en reglement van orde*	85
2. *Andere reglementen en voorschriften*	101
3. *Maatschappelijke vorming en karakter*	111
4. *De bevolking*	130
5. *Uitbreiding en verbouwing*	156
B. Het Raderwerk	164
1. *De kleedingvoorziening*	164
2. *Geneeskundige hulp*	173
3. *De voeding*	192
4. *De werkverschaffing*	201
5. *De post*	233
6. *Het godsdienstig leven*	235
7. *Lager onderwijs*	241
8. *De feestelijkheden*	246
9. *De kosten*	256
10. *Personalia*	260
LIJST DER PLATEN	273

INLEIDING

I.

DE GROOTE UITTOCHT.

Toen, met de beschieting van Antwerpen begin October 1914, de Groote Uittocht begon naar Noord en West heeft menigeen zich angstig afgevraagd, wat er van die stuurlooze zwerverstroepen zou moeten geworden. In radelooze schichtige vlucht werden zij door onheil en rampen de breede baan opgedreven naar het Onbekende, dat lag waar niemand wist en waar men toch heen wou, omdat dáár hoop op verademing was, en zekerheid. Een looze streep aan den horizont was het, die niemand zag, maar ieder instinctmatig voelde. Beladen met den drukkenden last van hun have en hun hopeloosheid togen zij de donkere dagen en de nog somberder nachten in — de moeders prangend hunne kinderen aan de hijgende, ademlooze borst — de vaders torschend het haastig in zak of deken gebundelde kostbare vrachtje van hun eigendom — de jongeren kruiend de ouden van dagen, suffend over het aangebroken einde der wereld — de gebrekkelijken struikelend over de hobbelige keiwegen of hun eigen vermoeienis.

Een stoet van verdwaasden en ontredderden, sleepend langs wegen en landen en luchten een striemende aanklacht tegen de gruwelen van den oorlog, een opgejaagde kudde van wrokkende gedachteloozen, voortgestuwd door de primitiefste zucht naar zelfbehoud buiten de verschrikkingen van granaatscherf en bom, moord

en brand: zoo trokken zij, sommigen naar de Vlaamsche Kust, de anderen naar de Nederlandsche Grens.

Naar Nederland! Nederland? Wat was Nederland voor die duizenden radeloozen, die er hun heil zochten? Blijkbaar heeft niemand hunner er ook maar een oogenblik aan gedacht, dat hunne voorouders in vroegere eeuwen, tijdens de godsdienstberoerten, dienzelfden lijdensweg waren opgegaan naar de „lage landen bi der zee" en er gevonden hadden troost, vrijheid en later zelfs welvaart en roem. Wat stond den nazaten van de vluchtelingen der zestiende eeuw te wachten in het land, waarvan zij zich nog geen eeuw geleden met geweld hadden afgescheiden? Hoe was daar de toestand sedert den oorlog? Niemand had er een flauw vermoeden van, zelfs diegenen niet, welke in geestelijke verwantschap met de Nederlandsche beschaving hadden geleefd. Velen strompelden er wellicht heen met vrees in het hart, want had men niet gehoord van dat even lichtzinnig verspreide als dwaze gerucht, dat Duitsche troepen over Nederlandsch grondgebied waren getrokken?

Aan de grenzen waakte evenwel de Barmhartigheid. Het geweer werd in den hoek gezet en vreedzame armen steunden moeders en vaders en kinderen, ouden en gebrekkelijken — spijsden de hongerigen, laafden de dorstigen, verpleegden de gewonden. Als een kostbare bloem ontplooide de menschelijke naastenliefde hare heerlijkste pracht en dra voelden de bannelingen, omringd van zoovele grenzelooze bezorgdheid en zooveel diep medelijden, zich thuis in het gastvrije Nederland; de hardste slaapstede in schuur, stal, school, kerk of schip werd er een zachte peluw.

Nederland was in rep en roer, begaan met zoovele nooit geziene ellende. Duizenden menschen van goeden wil putten zich uit in liefdadige zorgen; over het geheele land werd een net van steuncomiteiten gespannen en waar geen vluchtelingen zich aanmeldden, werden zij gevraagd[1]). Spontaan toonde de menschheid haar schoonste eigenschappen en wel op het oogenblik, dat er een sterke twijfel begon te rijzen, of de mensch nog wel mensch was. Het Nederlandsche Volk bleef de schoone taak voorbehouden dien twijfel weg te nemen en aan die taak is het, gedurende dezen langdurigen Wereldoorlog, geen oogenblik te kort geschoten. Het is een sterk en een schoon volk, dat zulke zware plichten heeft kunnen op zich nemen en vervullen.

Langs alle wegen, met alle treinen, welke naar „Holland" liepen, stortte de stroom van vluchtelingen het land in. Limburg had reeds in Augustus 1914 de verschrikkingen van den oorlog leeren kennen en geholpen met eene van diepe, haast onbegrensde, genegenheid voor de Belgen getuigende liefdadigheid, waaraan zelfs een zeker enthousiasme niet ontbrak. Thans was het de beurt aan Noord-Brabant en Zeeland, inzonderheid Zeeuwsch-Vlaanderen. Tilburg, Breda, Roosendaal, Bergen-op-Zoom, Hontenisse, Hulst, Axel, Sas-van-Gent en tal van andere, zoo niet alle tusschen deze centra der vluchtelingenbeweging liggende gemeenten, kregen vluchtende Belgen te herbergen. Het totaal aantal

[1]) In het bijzonder dient hier gewezen te worden op het zoo verdienstelijk werk van het *Nederlandsch comité tot steun van Belgische en andere slachtoffers* te Amsterdam, dat reeds in Augustus 1914 werd opgericht en sedert dien onafgebroken zijn liefdadige taak heeft voortgezet.

Belgen naar Nederland uitgeweken wordt geschat op ongeveer één millioen [1]), waarvan 500.000 zijn binnengekomen over Noord-Brabant, 400.000 over Zeeland en 100.000 over Limburg [2]). Wanneer wij de laatste 100.000 buiten beschouwing laten, werden dus 900.000 (negenhonderd duizend) vluchtelingen in October 1914 in de grensgemeenten tijdelijk onder dak gebracht en gevoed.

Wat al wonderen van organisatie, beleid en werkzaamheid in die dagen zijn verricht, kan niet onder woorden worden gebracht. Geheel de grensbevolking was letterlijk gemobiliseerd en iedereen vond op eigen hand de oplossing voor de voorkomende moeielijkheden. Telegraaf en telefoon werkten nacht en dag; ononderbroken voerden booten de in Zeeuwsch-Vlaanderen opgepropte vluchtelingen over Ter Neuzen en Walsoorden naar de Zeeuwsche eilanden of naar de Noordelijke provinciën; de hulp van de militaire intendance werd ingeroepen voor den aanvoer van levensmiddelen; doctoren, verpleegsters, en studenten, welke zich vrijwillig ter beschikking van het Roode Kruis hadden gesteld, kwamen toegesneld, want kraamkamers moesten worden ingericht voor de vrouwen in barensnood en met de burgers waren, vooral te Hulst, duizenden soldaten over de grens gekomen, waaronder tal van ge-

[1]) Uit *„De Vluchtelingen"* door J. R. Snoeck-Henkemans in Stemmen des Tijds, Juni 1915.

[2]) Volgens schatting van de Centrale Commissie voor de behartiging van de belangen van naar Nederland uitgeweken vluchtelingen (nader te noemen: Centrale Commissie) zijn deze cijfers respectievelijk 506.000, 450.000 en 70.000.

Een juiste berekening hiervan zal wel nooit te maken zijn.

wonden. Overal, onder alle standen, was het een wedijver van de edelste soort. De provisiekasten werden leeggemaakt, de kleerkasten zagen bliksemsnel hun inhoud verdwijnen, iedereen sjouwde en rende tot laat in den nacht naar hofsteden en woningen, waar anders nooit een reiziger kwam, om er logies voor hulpbehoevenden te zoeken. Wanneer men dat uit de verte beschouwt, staat men verbaasd over de wijze, waarop in die eerste verwarring, de meest dringende nooden werden gelenigd.

In de gemeente Hontenisse, gelegen aan den linkeroever van de Westerschelde, en slechts 5110 inwoners tellend, zijn, naar ruwe schatting, van 8 tot 12 October minstens 60.000 vluchtelingen aanwezig geweest; naar alle waarschijnlijkheid is deze schatting nog ver beneden de waarheid, zoodat de veronderstelling wordt gemaakt, dat het totale aantal tusschen 60 en 100 duizend ligt.

Alléén met de provinciale boot werden ruim 23.000 personen vervoerd, waarvan 15.600 op 10, 11 en 12 October. Den 18en October werd in de gemeente een telling gehouden en waren er nog 18.552 vluchtelingen, dus bijna vier maal zooveel als het bevolkingscijfer.

Niettegenstaande de drukte van het vervoer van personen, werd door de Etappenintendance nog gelegenheid gevonden om de gemeenten van Oost-Zeeuwsch Vlaanderen te voorzien met tal van levensmiddelen, waarvan de optelling van 11 October tot 1 December bedraagt:

103300	K.G.	Rijst.
6930	„	Boter.
3175	„	Koffie.

456	K.G.	Zout.
6650	„	Kaas.
125	H.L.	Boonen.
6500	K.G.	Spek.
7000	„	Vleesch.
163990	„	Brood.

Daarvan werden van 11 tot en met 17 October ,de drukste dagen dus, aangevoerd:

83300	K.G.	Rijst.
2370	„	Boter.
975	„	Koffie.
456	„	Zout.
6650	„	Kaas.
50	H.L.	Boonen.
1500	K.G.	Spek.
7000	„	Vleesch.
59800	„	Brood

Zoo kwam er in den eersten nacht van den toevloed om half drie nog een tram vol vluchtelingen in het dorp aan en allen konden dienzelfden nacht nog hun hoofd ter ruste leggen.

De heer J. R. Snoeck Henkemans vertelt, in zijn reeds aangehaald artikel, dat den 12n October Bergen-op-Zoom's bevolking van 15.000 zielen, dien dag zeker vertienvoudigd was. Van den aanblik van Bergens Markt geeft hij het volgende beeld:

„Op den achtergrond het oude Stadhuis, met de kennelijke teekenen, hoe vroom Bergen-op-Zoom zich hield bij het zware beleg van 1622. Het ruime Marktplein herschapen in een groote veldkeuken, waar in talrijke kookpotten de voeding voor duizenden werd bereid, nijvere handen rusteloos bezig met het gereed maken en uitdeelen der spijzen; de geheele Markt bezet met gaanden en komenden, die de hunnen zochten, die voedsel ontvingen en inlichtingen wenschten; daartusschen steeds gerij van wagens, die voorraad brachten — van de automobielen der Vertegenwoordigers van de Koningin en van andere belanghebbenden, die zelf wenschten te zien en wel te doen; en op de trappen en in de ruime hal van het Stadhuis een voortdurend beweeg van personen, die bevelen uitdeelden, die zakken en balen met brood en erwten en dekens binnen droegen, die ontvangen hadden wat zij noodig hadden — velen ook die teleurgesteld heengingen; omdat niemand hun kon zeggen, wat zij zoo vurig begeerden te weten."

Van het aantal in de verschillende gemeenten van de drie Zuidelijke Provinciën verzorgde vluchtelingen, na afloop van de eerste drukte, geeft de Heer Snoeck Henkemans een treffende vergelijking met het aantal inwoners. Enkele in 't oog springende cijfers nemen wij daaruit over.

Eindhoven	met	5665	inw.	had	5000	vluchtel.
Halsteren	„	4125	„	„	7746	„
Ossendrecht	„	3049	„	„	5000	„
Oud- en Nieuw-Gastel	„	5144	„	„	4500	„
Putte	„	1298	„	„	4000	„
Roosendaal	„	16716	„	„	50000	„
Zundert	„	5146	„	„	6600	„
Aardenburg	„	2036	„	„	2030	„
Hulst	„	3286	„	„	3000	„
Kruiningen	„	3756	„	„	7000	„

Oostburg	„	2317	„	„	2940	„
Schoondijke	„	1918	„	„	1000	„
Maastricht	„	37483	„	„	14000	„
Noorbeek	„	754	„	„	1295	„

Het aantal gesteunde onvermogende vluchtelingen bedroeg, in October 1914, 340.000 en in December 1914 nog 101.000. Tafereelen zooals te Bergen-op-Zoom zal wel elke gemeente hebben vertoond; menige schilderachtige momenten zijn toen waargenomen; van buitengewone zorgzaamheid voor een hond of een kanarievogel of zelfs een luchter [1]); van de grilligste groepeeringen: een landman, zijn medegebrachte boter op zijn wagen afwegend, kookgelegenheden op den openbaren weg, in schuren en stallen, dwaze verhoudingen in de slaapgelegenheden — doch tijd om dit alles van dichtbij te beschouwen ontbrak. De aandacht werd geheel geconcentreerd op de te bieden hulp, het te verzachten leed en al zullen hier en daar nog herinneringen aan kleine voorvalletjes en eigenaardigheden blijven voortleven, hoofdzakelijk zal men terugdenken aan het geweldige van dien plotselingen, alle veronderstellingen overtreffenden, inval van menschelijke ellende, de ongeevenaarde inspanning dier onvergetelijke dagen, waarop elk Nederlander kan neerzien met het rustige besef, dat zijn land in dien uitersten nood zijn plicht heeft gedaan en meer dan zijn plicht.

Gegevens, verzameld door de *Centrale Commissie tot*

[1]) Een typisch geval werd mij onlangs nog verteld van een dame, welke, even vóór de vlucht al hare juweelen op haar toilettafel had neergelegd om ze, bij haar vertrek, zeker niet te vergeten; bij hare aankomst in Nederland bemerkte zij, dat zij geen juweelen bij zich had, maar wel een buitengewone zorg had gedragen voor haar zeepbakje!

behartiging van de belangen van naar Nederland uitgeweken vluchtelingen te 's-Gravenhage, bevestigen, dat ongeveer 1.000.000 vluchtelingen naar Nederland de wijk hebben genomen en met zekerheid kan worden vastgesteld, dat het aantal personen, aan wie na den val der Stad Antwerpen huisvesting werd verleend ongeveer 720.000 bedroeg, waarvan 594.000 in de drie grensprovinciën en 126.000 in de acht overige, verdeeld als volgt:

Noord-Brabant	410000	in	176	gemeenten	van	de	184
Zeeland	156000	„	103	„	„	„	109
Limburg	28750	„	96	„	„	„	123
Zuid-Holland	57000	„	122	„	„	„	188
Noord-Holland	34000	„	90	„	„	„	134
Utrecht	7450	„	30	„	„	„	72
Gelderland	12800	„	66	„	„	„	166
Overijssel	4700	„	35	„	„	„	60
Drenthe	3000	„	18	„	„	„	34
Groningen	2900	„	57	„	„	„	57
Friesland	2500	„	38	„	„	„	43
Totaal	719100	in	831	gemeenten	van	de	1120

Deze cijfers spreken voor zichzelf. Al hebben uiteraard de grensprovinciën bij de verzorging der uitgewekenen den zwaarsten last gedragen, toch staat het vast, dat geheel Nederland bereid is gevonden om een behulpzame hand te reiken aan honderdduizenden slachtoffers van den oorlog. Wat ik hier ten bewijze aanhaal, zijn officieele gegevens. Doch wie zal daarnaast ooit de duizenden gevallen kunnen opsommen, waarin de persoonlijke liefdadigheid met een niet genoeg te waardeeren en te eerbiedigen bescheidenheid

troosteloozen heeft opgebeurd, zieken en zwakken lichamelijk en geestelijk gesterkt, de mildste schatten van menschlievendheid heeft uitgedeeld en een voorbeeld gegeven van het schoonste altruïsme, dat de geschiedenis ooit heeft gekend?

In die sombere dagen is de Samaritaansche liefde van Nederland de helle lichtstraal geweest. Wie, die een geest heeft om te denken en een hart om te voelen, zal dit ooit vergeten? Onze uitgewekenen zeker niet en ook niet het Belgische Volk aan de andere zijde van den moorddadigen draad, dat ginds ontelbare en niet minder tastbare bewijzen heeft ontvangen van Nederlands sympathie voor het lijdende broedervolk.

Moge dat *mede-lijden* een blijvend wederhoor vinden en de banden van vriendschap tusschen de twee naties nauwer toehalen, en bestendigen!

II.

DE OPRICHTING DER VLUCHTOORDEN.

Toen de spanning van de eerste dagen der ijlige vlucht was geluwd, de geesten tot bezinning kwamen en het oog zich naar de toekomst richtte, deden de persoonlijke neigingen van die honderdduizenden zich opnieuw gelden en spatte de opeenhooping uiteen. Vertrouwend op de plechtige belofte van den vijand, dat iedereen ongehinderd naar huis kon terugkeeren en gehoor gevend aan den wensch van de Belgische Regeering en gemeenten, dat ambtenaren en beambten hunne plaats weer zouden innemen, keerden honderdduizen-

den weer terug naar het Vaderland; anderen besloten zich in Nederland blijvend te vestigen tot het einde van den oorlog of naar Engeland en Frankrijk te vertrekken. Volgens de Centrale Commissie had half October ongeveer de helft der vluchtelingen de grensprovinciën verlaten en na dien nieuwen uittocht waren in Noord-Brabant nog slechts 140.000 vluchtelingen aanwezig; in Zeeland nog 50.000. Het totale aantal daalde voortdurend tot ruim 200.000 in December 1914, waaronder ruim 108.000 armlastigen. Deze cijfers zijn later nog verminderd (in Mei 1915 waren er ongeveer 80.000 armlastigen en minstens 25.000 gegoeden), doch, zoodra het bleek, dat duizenden vluchtelingen er de voorkeur aan gaven in Nederland te vertoeven, rees dadelijk de vraag, op welke wijze het best in hun blijvend onderhoud moest worden voorzien. De winter stond vóór de deur, de boeren moesten over hun schuren en stallen kunnen beschikken, de scholen konden niet langer gesloten blijven, de kerken en openbare gebouwen moesten hun eigen bestemming terug krijgen. Er diende plaats gemaakt te worden voor de huisvesting van hen, die niet langer konden blijven waar zij waren. De Nederlandsche Regeering heeft die oplossing gezocht in de oprichting van „Belgische Dorpen", in den volksmond „Kampen" geheeten, en officieel bekend onder den taalkundig minder gelukkigen naam van „Vluchtoorden".

Die oplossing is langen tijd een twistvraag geweest onder de Nederlanders en velen onder hen hebben zich er nooit mede verzoend.

Het woord „Concentratie" had een slechten klank;

het deed denken aan dwang en willekeur — en het woord „Kamp" wekte evenmin aangename vooruitzichten. De bij de buitensporige opeenhoping van verarmde, moedelooze en weerlooze menschen in enkele grensplaatsen opgedane ervaringen verhoogden nog de antipathie tegen de voorgenomen oprichting van „Belgische Dorpen"; men gaf de voorkeur aan een verdeeling der vluchtelingen over kleinere plaatsen, waar betere resultaten zouden worden verkregen door persoonlijken omgang en wederzijdsche waardeering. Een medewerker van de Nieuwe Rotterdamsche Courant, één der twaalf journalisten, welke begin December 1914 door de Nederlandsche Regeering uitgenoodigd werden om den toestand der vluchtelingen in Noord-Brabant en Zeeland op te nemen en zich een onafhankelijk oordeel er over te vormen, schreef in zijn Blad dd. 16 December het volgende — en indien mijn geheugen niet faalt, lieten zijn collega's zich ongeveer in denzelfden zin uit:

„Deze ervaring (nl. dat in kleinere plaatsen geen klachten werden gehoord) leidt tot de overweging om toch niet voort te gaan met dat sterke concentreeren. Waar het mogelijk is, om, met financieelen steun van de Regeering, de menschen te laten in de intiemere omgeving, waaraan zij nu eenmaal gewend zijn, waar zij tevreden zijn, waar een gemeentebestuur, een plaatselijke Commissie, bereid is, om de in spontane hartelijkheid uit meegevoel aanvaarde taak van te helpen, te leiden en beschermend, hulpvaardig toe te zien, voort te zetten, omdat een ieder geleerd heeft zich te schikken, wat moeite en wat opofferingen te getroosten, —

daar schijnt het gewenscht de vluchtelingen te behouden, hen niet te vergaren bij de reeds duizenden tellende bewoners van de groote „vluchtelingen-oorden", van de „Belgische Dorpen", zooals de Minister van Binnenlandsche Zaken deze centra bij voorkeur genoemd hoort."

En verder:

„Bij een dergelijke centralisatie, bij een zoo talrijke opeenhooping van zeer verschillende elementen, van menschen uit zoo verscheiden kringen, van zoo'n verschil in ontwikkeling, in beschaving, in behoeften en verlangens, voortgekomen uit de gewoonten van thuis, wordt, met den besten wil, persoonlijke aanraking voor de leiders onmogelijk.

Daar is individualiseeren verder uitgesloten. Daar wordt het geven van raad, de persoonlijke belangstelling, elke nuanceering in de behandeling naar aard en aanleg van de kampbewoners een onbillijkheid tegenover duizend anderen. Daar kan men slechts generaliseeren en algemeene maatregelen nemen, die des te strenger moeten zijn, om de orde niet in gevaar te brengen. Zoo'n talrijke bevolking tevreden te stellen, ook in bescheiden verlangens; zoovele duizenden bezig te houden, en te vrijwaren voor de plaag der verveling, waaruit een menigte klachten voortkomen, haar te beschermen tegen de hinderlijke, verkeerde invloeden van enkelen, — dit alles moet een illusie blijven. En het komt ten koste van hun dragelijk bestaan."

De lezer verontschuldige dit lange citaat. Het geeft — afgezien van het feit, dat het bij den schrijver getuigt van een bijzonder helderen en onbevangen kijk op de in

December 1914 heerschende toestanden onder de vluchtelingen — zoo volledig de opvattingen weer, welke ik van de zijde van bezoekers, belanghebbenden en vluchtelingen zelf heb hooren uiteenzetten, dat ik, ook in verband met wat ik verder, inzonderheid over het Vluchtoord Uden, zal mededeelen, niet kon nalaten het hier uitvoerig over te nemen.

De kwestie is evenwel van meer complexen aard, dan de hoofdzakelijk door medelijden ingegeven bovenstaande overwegingen laten vermoeden. Zou men de vluchtelingen zonder meer opnemen onder de Nederlandsche bevolking of zou men hen in de gelegenheid stellen op Nederlandschen bodem, onder kiesche en verstandige leiding, een eenigszins zelfstandig leven te leiden naar eigen aard en zeden? Zou men de Belgen langzamerhand — want daarheen zou een langdurig verblijf in een vaste woonplaats naar alle waarschijnlijkheid leiden — laten opgaan in de Nederlandsche beschaving of zou men trachten ze intact te behouden voor het land, waartoe zij behoorden, hun eigenaardigheden ongeschonden trachten te bewaren om ze, door hun Belgisch leven, in constante voeling te laten blijven met hun Vaderland?

Het antwoord op die vragen zal verschillend luiden volgens het standpunt, waarop men zich plaatst. Wie in November—December 1914 mocht hebben verondersteld, dat de oorlog van korten duur zou zijn of dat de uitgewekenen spoedig naar hun land zouden terugkeeren, zou zonder aarzelen de oprichting van kampen hebben verworpen. Wie alsdan niet geloofde aan een in 't verschiet liggend einde van de gruwzaamste

onder alle menschenslachtingen, zou geaarzeld hebben, want al dadelijk zouden tal van moeilijkheden voor hem zijn opgerezen.

Het was, menschelijker wijze gesproken, niet te voorzien, of ten slotte de plaatselijke hulpvaardigheid bestand zou zijn gebleken tegen de zware eischen van een onafgebroken toewijding — en of aanpassing van de vluchtelingen aan de plaatselijke omstandigheden, de in zoo menig opzicht verschillende, voornamelijk godsdienstige, opvattingen en gebruiken niet onmogelijk zou zijn gebleken, waardoor een geheel verkeerd resultaat zou zijn bereikt: Aan de bijzondere behandeling van ouden van dagen, zieken en zwakken, werkloozen en minder gunstige elementen moest worden gedacht. Ten slotte zou bij de goeden het besef afhankelijk te zijn van de openbare liefdadigheid niet deprimeerend werken, en zou bij de slechten niet de neiging worden versterkt tot het misbruik maken van een ondersteuning, welke de schuld van den oorlog steeds hooger zou aanrekenen dan de schuld van het individu?

Daartegenover stonden de bezwaren tegen een concentratie, en deze waren allerminst denkbeeldig.

De Regeering heeft practisch aan geen van beide oplossingen van het vraagstuk, waarvoor het plotseling werd gesteld zonder veel tijd te kunnen besteden aan een vooraf in details uitgewerkt plan, de voorkeur gegeven. Wel heeft zij besloten tot concentratie, doch daarnevens zijn de uit zich zelf ontstane plaatselijke organisaties blijven bestaan. Naar de kampen werden alléén de armlastigen en werkloozen gezonden en zij,

die aan een bijzondere geneeskundige behandeling moesten worden onderworpen en voor wie geen plaats kon worden gevonden in de bestaande maatschappelijke gestichten.

De ervaring heeft geleerd, dat het systeem der Steuncomité's niet altijd aan de verwachtingen heeft beantwoord, ja, die zelfs dikwijls heeft beschaamd, en de kampen in een ware behoefte hebben voorzien, al is hunne bestemming van „vluchtelingenoord" van lieverlede ook veranderd in die van een Toevluchtsoord voor alle mogelijke slachtoffers van den oorlog, Belgische en Nederlandsche uitgewekenen, tijdelijk ontredderden, voor wie geen plaats te vinden was in de ontwrichte maatschappij dezer jaren, lichamelijk minderwaardigen of geteisterden, en geestelijk gefolterden.

Het ligt niet op mijn weg hier de geschiedenis te schrijven van de in honderden plaatsen van Nederland bestaande Belgische Kolonies.

Telkens als ik er mede in aanraking ben gekomen, heeft het mij evenwel getroffen, welk een, in de Vluchtoorden onbekende, dikwijls ongezonde geest van afzondering de bedoelde groepeeringen heeft beheerscht. Sommige hebben zich opgesloten in hun onkunde van de Nederlandsche taal en in hun verfranschte kringen; de andere hebben zich van hun Vlaamsch particularisme niet kunnen ontdoen, terende op dit voor België zoo noodlottige vooroordeel, dat particularisme een nationale karaktertrek moet vertegenwoordigen. Alléén de welbewusten onder de Belgen, zoo Walen als Vlamingen, hebben zich werkelijk aan de Nederlandsche beschavingstoestanden weten aan te passen, hebben die

trachten te begrijpen en te doorgronden en hebben niet geschroomd ruimschoots te putten uit het goede, dat hun ten dienste stond.

Vooral in de groote Belgische vluchtelingengemeenschappen, niet alléén in Nederland, maar ook in Engeland en Frankrijk, zijn, voor het eerst in de geschiedenis van België, de eigen aard en de zelfstandigheid van de Belgische natie duidelijk te voorschijn gekomen. De houding van geheel België den 4n Augustus 1914 liet dit reeds vermoeden, de feiten hebben het sedert dien bewezen. Voor het eerst heeft ons België zich scherp op de buitenwereld afgeteekend met zijn hoedanigheden, en laten wij het ronduit zeggen, ook met zijn gebreken, welke hoofdzakelijk die eener onbezonnen volbloedige jeugd zijn. In Nederland is dit des te meer opgevallen, omdat men wegens de taal- en stamverwantschap van Vlamingen en Hollanders had kunnen veronderstellen, dat de Vlaamsche Belgen, welke in een voor hen ideaal kultuur-midden werden verplaatst, daarin met hart en ziel zouden zijn opgegaan. Wie dat heeft gedacht heeft zich vergist. Een diep-geworteld en zelfvertrouwend individualisme schijnt een onuitroeibare karaktertrek te zijn van het Vlaamsche Volk, dat zijn beschavingsontwikkeling slechts langs eigen wegen zoekt te bereiken. Vóór den oorlog reeds was ik zelf door een voortdurende aanraking met de bevolking van de verschillende Vlaamsche streken tot de overtuiging gekomen, dat zij, die de Vlaamsche kultureele ontwikkeling van de algemeen-nederlandsche afhankelijk wilden maken, op een dwaalspoor verkeerden. Wat ik op Nederland-

schen bodem van onze Vlaamsche menschen heb opgemerkt, heeft die overtuiging nog versterkt. De Vlamingen in Nederland zijn zichzelf gebleven, niettegenstaande de Nederlandsche invloeden, waaronder zij gedurende vier jaar hebben geleefd — en waar hun aanzien en niet het minst hun gevoel van eigenwaarde, met dat van België, door dezen oorlog aanzienlijk zal zijn gestegen, zal in de toekomst voor hen nog minder sprake kunnen zijn van een kultureele ontwikkeling, welke niets meer dan een uitlooper der Nederlandsche beschaving zou zijn. De hulpmiddelen, door de Nederlandsche kultuur aangeboden, zal Vlaanderen niet versmaden, doch hoofdzakelijk zal het op eigen kracht willen steunen; uit zichzelf zal het herboren worden als een zelfstandige tak der Nederlandsche beschaving.

De moderne Vlaamsche letterkunde heeft dat nieuwe tijdperk reeds ingeluid, haar eigen plaats heeft zij op het gebied der Nederlandsche schoone letteren verworven door hare oorspronkelijkheid, hare Vlaamsche kleur en pittigheid en zoo sterk is reeds het besef van hare persoonlijkheid in Nederland doorgedrongen, dat men haar gebreken er niet zelden voor deugden aanziet. De nog jonge Vlaamsche wetenschap was te wege het te doen. En zoo zal het ook gaan met de komende opleving van Vlaamsch-België en zij zal de meest vruchtbare zijn, wijl verkregen door het lijden en door de leerende ondervinding.

Welk verband dit alles heeft met de vluchtoorden? Ten eerste: dat een oplossing van de vluchtelingenzorg door plaatselijke Comité's niet het verwachte resultaat zou hebben opgeleverd en ten tweede, dat achter het door

onze gasten zoo algemeen geroemde aanpassingsvermogen der uitgeweken Belgen, nog iets anders schuilt, en wel, hoe paradoxaal het ook moge klinken, de drang naar een persoonlijk levensinzicht en de kracht om de omstandigheden naar dat inzicht te wijzigen, want uit deze beide laatste factoren alléén is de mogelijkheid te verklaren van het zoo langdurig bestaan van typisch Belgische gemeenschappen midden in Nederland, van de Vluchtoorden Nunspeet, Ede en Uden, aan wier Belgisch karakter — en dit is een treffend feit geweest — de later aangekomen Nederlandsche uitgewekenen niet bij machte geweest zijn iets te veranderen. Integendeel. Zoo heeft het Vluchtoord Uden tijdens zijn in dit opzicht kortstondig bestaan, om zich heen weten te grijpen in zulke mate, dat bij menig Nederlander uit de omliggende plaatsen — ik voeg hier dadelijk aan toe, niet bij allen, want de sympathieën waren bij de oprichting niet onverdeeld — zijn opheffing als een leemte wordt gevoeld. Met andere woorden, het Vluchtoord Uden heeft zich tot een eigen karakteristieke gemeente ontwikkeld, die de verscheidenheid zijner bewoners tot een aaneengesloten geheel heeft weten te vervormen en wel zoodanig, dat zij krachtig genoeg is gebleken om zich naar buiten te doen gelden, al waren hare afzonderlijke bestanddeelen uiteraard zeer heteroclitisch. Zij draagt een specifiek Belgisch, inzonderheid Vlaamsch karakter, heeft zich naar de nieuwe sociale en economische omstandigheden weten te schikken en daardoor de levensvatbaarheid bewezen van een volkshervorming in Vlaanderen naar eigen Vlaamsch wezen en inzicht en naar de eischen van den tijd.

Dat dit laatste nooit in de bedoeling van de Nederlandsche Regeering heeft gelegen, spreekt vanzelf. Alléén een toevallige samenloop van omstandigheden heeft aan de „Belgische Dorpen" hun bijzondere beteekenis gegeven. Als Belg en als Vlaming kan ik mij daarin slechts verheugen; als Belg, omdat, door zich in een zelf geschapen Klein België te gevoelen, de vluchtelingen gemakkelijker hun ballingschap hebben gedragen en geen oogenblik het verband met het Vaderland hebben verbroken; als Vlaming, omdat duizenden Vlamingen er tot het bewustzijn zijn gekomen, dat zij, zonder iets van hun Vlaamschen aard op te offeren, trouwe zonen van hun België kunnen blijven en hun, in zake ontwikkeling en maatschappelijke verheffing vooruitzichten werden geopend, welke hun vroeger onbekend waren en die zij als zoovele tastbare bewijzen van de mogelijkheid van een beter, eigen en Vlaamsch leven in België hebben leeren naar waarde schatten.

Den boven besproken geest van afzondering heb ik er niet aangetroffen. Het contact met de buitenwereld werd er integendeel gezocht, en al moge dit contact geen overwegenden invloed hebben uitgeoefend, er is een wisselwerking van begrippen en opvattingen geweest, welke heilzaam heeft gewerkt en in de locale verspreide Belgische kringen grootendeels werd gemist, omdat deze laatste zich nooit als zelfstandige maatschappij hebben gevoeld of kunnen voelen.

Van dien kant beschouwd, hebben de vluchtoorden een dubbele verdienste gehad: een materieele en een geestelijk-maatschappelijke. Daartegenover staan zeer zeker nadeelen, doch die wegen, naar onze innige over-

tuiging niet tegen de voordeelen op. Onder die nadeelen behooren de boven aangehaalde onmogelijkheid tot nuanceering in de behandeling, door de noodzakelijkheid van het nemen van algemeene maatregelen; daarnevens de gestadige wisseling der publieke opinie en vooral het gedwongen contact van de meest verschillende bestanddeelen der maatschappelijke lagen der bewoners. Practisch is inderdaad een nuanceering, zooals daareven werd aangegeven, uiterst moeilijk, ofschoon niet onmogelijk gebleken en gewoonlijk alleronaangenaamst voor de belanghebbenden zelf, zoodra die nuanceering openlijk geschiedt. In de oogen der massa wordt zulke behandeling aan de ongunstigste motieven toegeschreven, wekt zij nijd en afgunst; een onderscheid duldt de massa niet, hare eischen gaan zelfs zoover, dat zij de uiteraard onafhankelijker positie der leiders, ambtenaren, beambten, opzichters als een onrechtvaardigheid veroordeelt. De beste bedoelingen der ambtenaren worden daardoor niet zelden geheel verkeerd begrepen en het welslagen van hun arbeid hangt dan ook hoofdzakelijk af van het te winnen vertrouwen en een omgang met de menschen, die zich naar de personen moet weten te wijzigen, en in hoofdzaak moet trachten te zijn consequent en rechtvaardig. Het ontvankelijke gemoed der bewoners geeft zoo licht gehoor aan verdachtmaking en wantrouwen; men staat soms verbijsterd over de plotseling in omloop komende fantastische geruchten, de opeenstapeling van vermoedens en beschuldigingen, welke worden uitgebroeid naar aanleiding van één slecht begrepen woord of gebaar. Dat het geduld, de volharding en de toewijding

der leiders, zoo vluchtelingen als ambtenaren, dikwijls op een harde proef werden gesteld, behoeft geen nader betoog, doch hetgeen mij van elders ter oore kwam, bewees, dat ook in de plaatselijke organisatie tegen dezelfde ontbindende factoren moest worden gestreden, ofschoon natuurlijk in mindere mate, omdat het gehalte der vluchtelingen er beter was en hun aantal veel geringer.

Ten opzichte van het individueele leven werkt de opkropping van zoovele duizenden in barakken, waar een afzondering zoo goed als onmogelijk is, en gedwongen omgang met anders denkende en voelende elementen noodzaak, hoogst schadelijk inzonderheid op de jeugd. Onwettige geboorten, baldadigheid en niet zelden een uitwisschen van de leidende ethische beginselen, waaronder in de eerste plaats het onderscheid van het mijn en dijn, zijn er het gevolg van. Tuchtmaatregelen zijn daartegen niet afdoende; door overreding en voorlichting, invloed van school en vereenigingsleven, persoonlijke sympathie en het aankweeken van vertrouwen, door reclasseering is veel te bereiken, doch meer dan dat alles nog door het scheppen van maatschappelijke omstandigheden, waardoor het individu zich zelf kan verheffen en door meer waardeering ook meer verantwoordelijkheidsgevoel in zich voelt ontkiemen. Zelfrespect is evenwel geen deugd, die bij iedereen tot groei komt; weerbarstigen en recidivisten zullen er ten allen tijde worden gevonden; op hen stuit elk systeem af. Tegen dezen kan echter ook strenger worden opgetreden; het ingeboren rechtvaardigheidsgevoel der massa zal er zich niet tegen verzetten.

Enkele feiten mogen het voorafgaande illustreeren.

Toen op een bepaald oogenblik, in het vluchtoord te Uden, een nieuwe barak werd gebouwd, werd besloten die te laten bewonen door zoogenaamde „betere elementen" onder de bevolking. Aldus geschiedde. De vereeniging van die uit verschillende andere barakken komende gezinnen had evenwel een gevolg, dat niemand verwachtte. In de eerste dagen reeds ontstond er een oneenigheid en die sloeg spoedig over tot ruzie en zoo waar, nooit voorgekomen, handtastelijkheden. De „betere Blok" bleek ten slotte aan dezelfde gebreken te lijden als de andere, al mocht en kon van zijn bewoners anders worden verwacht. Het aanpassingsvermogen had zich ook tot de gebreken uitgestrekt!

Van de 94 kinderen geboren uit ongehuwde moeders, welke niet in staat van zwangerschap in het Vluchtoord Uden zijn aangekomen, staan er, op een verhouding van het bevolkingscijfer van 10 : 1, 93 voor rekening van de gezamenlijke barakken, en slechts 1 (één) voor die van het „Villa-Park", zooals de volksmond de groep uiteenneembare houten woningen heeft geheeten, welke een afzonderlijk gedeelte van het vluchtoord vormen. In dit Villa-Park was het contact met de massa wel niet geheel verbroken, maar toch tot een minimum teruggebracht, en door de betere woningvoorwaarden, de huiselijkheid, een geregelder toezicht op den omgang der kinderen, heerschte er een geest, waarvan de gezonde invloed duidelijk merkbaar is aan de bovenaangehaalde cijfers.

Aanvankelijk gebruikten de bewoners hunne maal-

tijden in groote eetzalen voor 1000 personen; de bediening en het toezicht werden door een groep mannen en vrouwen waargenomen. De klachten over die bediening waren ontelbaar; het regende beschuldigingen van favoritisme, egoïsme en oneerlijkheden. Zoodra evenwel elke „Blok" zijn eigen eetzaaltje had en zijn bewoners zich als een groote familie begonnen te voelen, bleven die klachten achterwege. Het gebeurde nog wel een enkele maal, dat een tafeldienster niet naar den zin was, maar het toezicht op 38 zulke kleine eetzalen baarde nog niet het tiende gedeelte der zorgen van de vroegere 6 groote. Door de ingestelde verandering kwam de verantwoordelijkheid beter tot haar recht, de voedingskwestie werd naar een juisteren maatstaf beoordeeld, de contrôle werd door de belanghebbenden zelf uitgeoefend, zoodat misbruiken met de verdeeling der reeds zoo schaarsche levensmiddelen uiterst zeldzaam werden.

Een analoog feit werd geconstateerd op werkplaatsen, waar voortdurend gereedschap verdween of vermist werd. De daders waren maar niet te vinden, zoodat ten slotte de persoonlijke aansprakelijkheid werd ingevoerd: onmiddellijk verbeterde de toestand.

Van de goede uitwerking van reclasseering zou ik meerdere voorbeelden kunnen aanhalen. Kleinere of grootere vergrijpen werden natuurlijk gestraft, doch altijd was de straf van dien aard, dat een goedmaken er van niet uitgesloten bleef. Bij de reclasseering ontbrak een aanmoedigend of vermanend woord nooit en waar dit met een blijvende belangstelling gepaard ging, was meestal het goede resultaat verzekerd. In bijzonderheden kan ik hier evenwel niet treden om persoonlijkheden te vermijden en geen eigenliefde nutteloos te krenken. Menig werkman, welke aan den invloed van de omgeving niet had kunnen weerstaan, werd op die wijze voor een verdere verwildering gespaard.

Tot deze enkele voorbeelden, welke niet uitgezocht werden doch onder het schrijven uit vele andere vanzelf in mijn herinnering naar voren traden, wil ik mij beperken. Het voorafgaande moge volstaan, om den lezer te wijzen op het maatschappelijk karakter van de vluchtoorden, waardoor meer dan één van de bij de oprichting geuite bezwaren kon worden onderschept — en hun persoonlijk karakter, waardoor zij hun eigen plaats innemen in Nederlands oorlogsgeschiedenis van 1914—1919.

HET VLUCHTOORD TE HONTENISSE

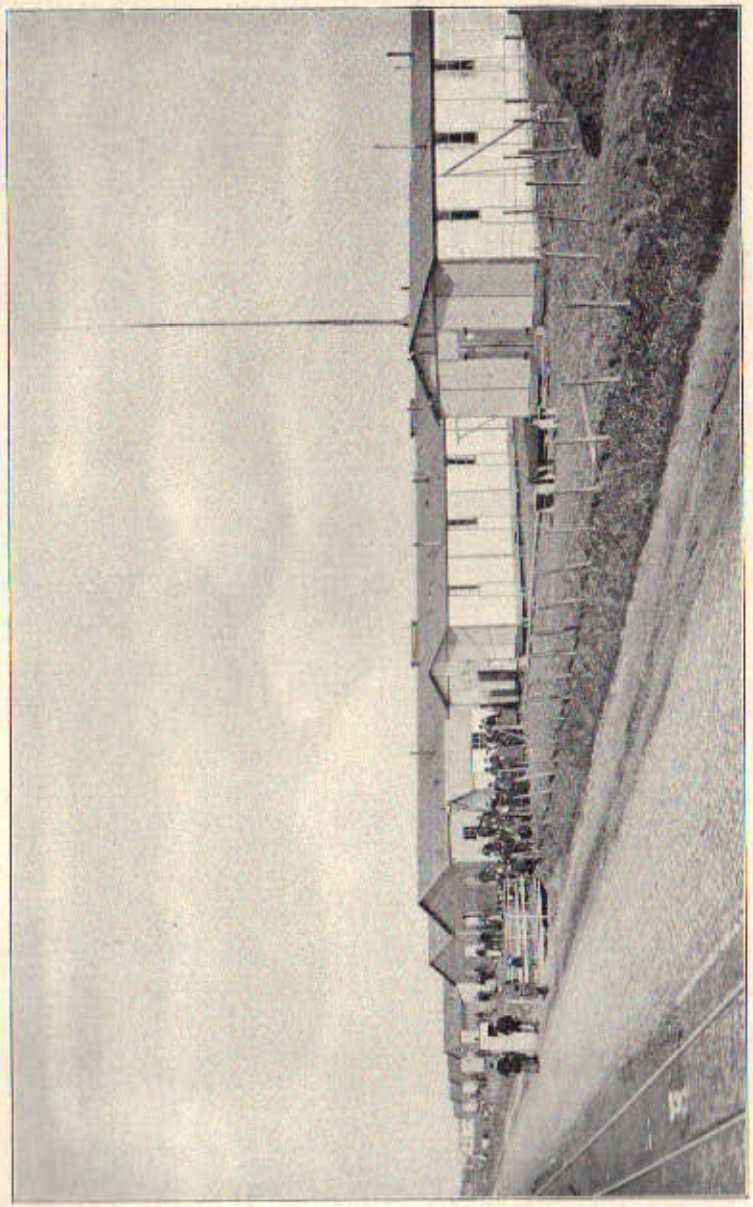

Vluchtoord te Hontenisse. (Z. Vl.) — 1. Panorama.

Foto Bldt. Ter Neuzen.

HET VLUCHTOORD TE HONTENISSE.

Den 11n November 1914 maakte ik voor het eerst kennis met de werkelijke misère der ballingschap, met den rampzaligen nood van de verbijsterden, welke de angst alléén voor de te verwachten onheilen van huis en erf had weggejaagd naar het onbekende en wellicht onbeminde Noorden, de sombere toekomst, zwanger van raadselen en onuitgesproken, onderdrukte vrees, te gemoet.

Dien dag reed ik, met den Regeeringscommissaris voor de vluchtelingen in Noord-Brabant en Zeeland, per open auto van Roosendaal den weg op naar Bergen op Zoom en van daar over de toen nog niet voltooide baan naar Zuid-Beveland langs „tragel en disch" voorbij grauwe, modderige polders, de naakte en troostelooze vergezichten doorsnorrend. Het landschap lag eindeloos ver te treuren onder de bewolkte, onpeilbare Zeeuwsche luchten — in stille overdenking te mijmeren over zijn verloren zomerpracht — als uitgeput na zooveel vruchtbaarheid; hier en daar liep over 't zwijgende land of den slijkerigen weg een eenzame vrouwe met breedgeranden zwarten stroohoed en bloote armen, nauwelijks verstoord door het opspattende slijk, in kleeding en wezen vergroeid met haar kleurlooze omgeving.

Daar doken plotseling aan den einder masten op, eerst een enkele, dan meerdere, weldra vormend een

grillig spel van lijnen en figuren, brekend het eindelooze vlak der mistroostige effenheid. Daar onderbrak het wiegelende water onzen tocht; wegens het hooge tij kon de auto niet op de pont. Zij zou maar terug rijden. Wij hadden nog even den tijd om de kilte van ons af te schudden en scheepten kort daarna in.

Met zekeren doch voorzichtigen gang sneed de kleine voerzetboot de deinende Scheldewateren en een half uur nadat wij de haven van Hansweert hadden verlaten betraden wij te Walsoorden den kalen, geschoren wal. Buiten den steiger wachtte de „Kampauto", een kleine uit Antwerpen ontsnapte taxi, eigendom van een schilder, die van zijn nieuw chauffeursberoep, althans tijdelijk, allicht meer verwachtte dan van zijn talent. Over Groenendijk bracht de schilder-chauffeur ons naar Kloosterzande, het administratieve centrum der uitgestrekte gemeente Hontenisse, en hield er stil vóór het nieuw-hollandsche Raadhuis. Op de eerste verdieping had de kamp-commandant zijn kantoor in de raadzaal, een ruime, luchtige, naar ouden trant ingerichte, kamer met zware eikenhouten tafel, zetels en stoelen met hooge achtbare leuningen. Mijn gesprek met den Commandant was kort, doch ik vermoedde niet dat het over een stuk van mijn leven zou beslissen. Wat het kamp was, hoe het er uitzag, wat ik er doen zou, was mij even onbekend als de streek zelf. Ik ging er heen, omdat er lijdende landgenooten woonden en ik mijn kort gewaand verblijf in Nederland in de eerste plaats aan hunne verzorging wilde wijden. Tusschen de naakte wilgenboomen door, had ik even de blankheid van een droge kamptent zien schitteren, en daarbij

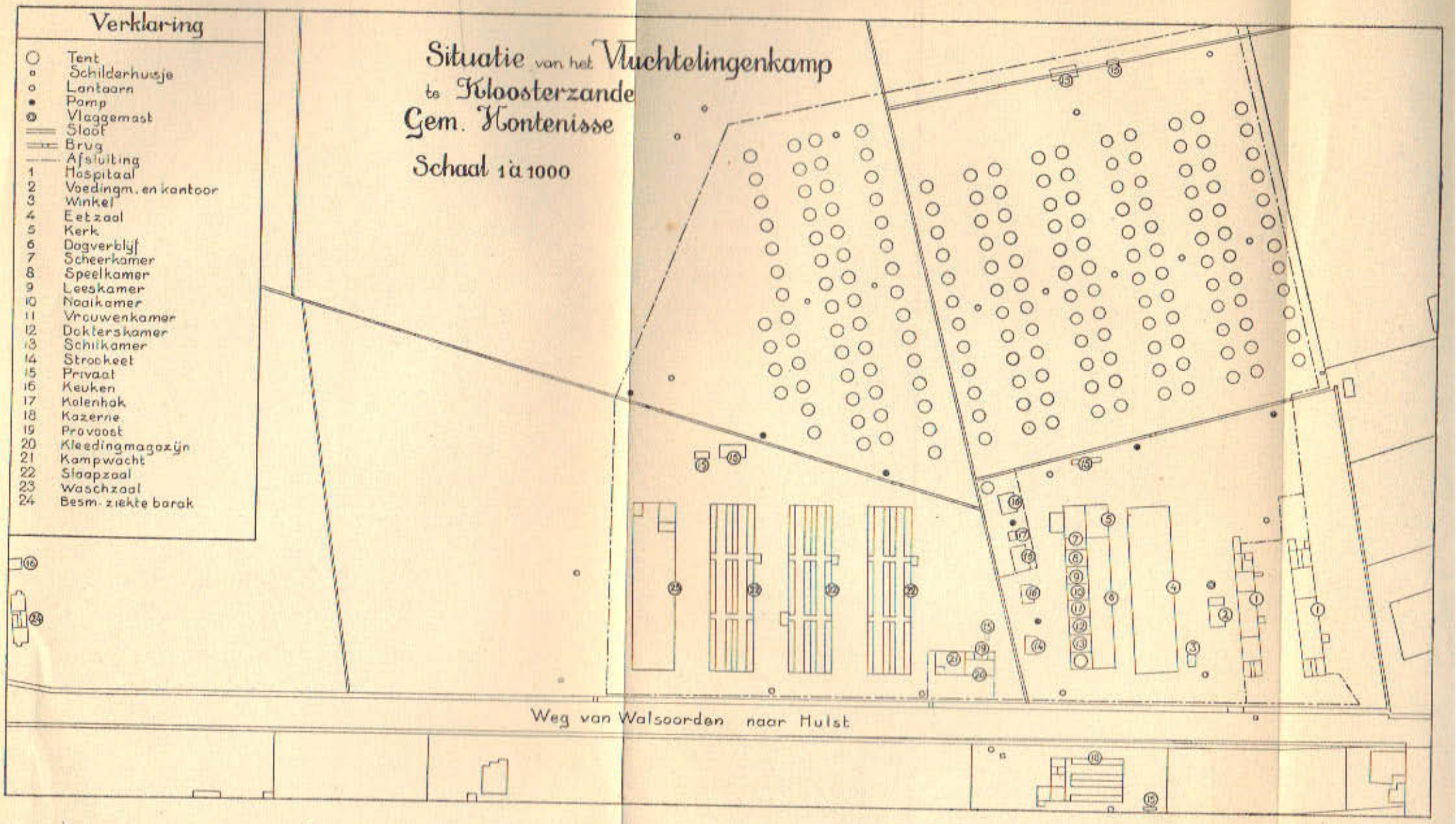
Situatie van het Vluchtelingenkamp
te Kloosterzande
Gem. Hontenisse
Schaal 1 à 1000
Verklaring
Tent
Schilderhuisje
Lantaarn
Pomp
Vlaggemast
Sloot
Brug
Afsluiting
1 Hospitaal
2 Voedingm. en kantoor
3 Winkel
4 Eetzaal
5 Kerk
6 Dagverblijf
7 Scheerkamer
8 Speelkamer
9 Leeskamer
10 Naaikamer
11 Vrouwenkamer
12 Dokterskamer
13 Schilkamer
14 Strookeet
15 Privaat
16 Keuken
17 Kolenhok
18 Kazerne
19 Provoost
20 Kleedingmagazijn
21 Kampwacht
22 Slaapzaal
23 Waschzaal
24 Besm. ziekte barak
Weg van Walsoorden naar Hulst

beperkte zich mijn wetenschap van de vluchtelingenkampen.

Kort na onze aankomst begon het geweldig te regenen en stak een storm op over de Schelde. Wij zaten in de gezellige Burgemeesterskamer op het Hof te Zande te praten over den oorlog, België en mijn reis naar Nederland, toen ons gesprek onderbroken werd door de bruske intrede van den gemeentesecretaris, den secretaris van het Steuncomité en het hoofd der school. Diep in hun druipende jassen gehuld en met een stallantaarn in hun hand, vertelden zij, met een wanhopigen blik in hun oogen, dat de tenten in het kamp wegvlogen en hulp noodig was. Door een stortregen gingen wij naar 't kamp toe, uitglijdend op of zinkend in de vettige polderklei, plassend in 't water, eerst een bruggetje over, dan in de duisternis langs een barak, naar het tentenkamp toe. Om den hoek van de barak werden wij evenwel door vluchtende menschen tegengehouden, die met dekens en goed een schuilplaats zochten in de barak. De touwen van de tenten en de „haringen", waaraan zij vastzaten, waren tegen den stormwind niet bestand gebleven en huilende van hopeloosheid sukkelden de ongelukkigen naar de eenig beschikbare ruimte, de eetzaal. Troosteloos zag het er uit in het gelige schijnsel der petroleumlamp, met die pakken, ordeloos tegen den grond neergegooid en die schreiende, met paniek vervulde, gezichten. Je hart brak van wee! Gelukkig was de ramp niet zoo groot als te vreezen was, de meeste tenten hielden het uit en voor dien éénen nacht kon weer worden geholpen.

Den volgenden dag had ik gelegenheid het kamp

nader te bezichtigen. Langs den provincialen weg van Kloosterzande naar Walsoorden, even voorbij de laatste huizen van de kom, waren op een stuk weiland twee barakken opgeslagen in hout en eterniet, waarvan de eene als ziekenbarak dienst deed en de andere als eetzaal. Achter het weiland en door een slootje er van gescheiden lag nog een stuk bouwland en daarop stond het kamp-nummer 1, bestaande uit vijf straten van tweerijen met elk twaalf tenten. De tenten waren door de militaire intendance te Woerden als noodhulp afgezonden. Spoedig zouden de vluchtelingen in houten barakken worden ondergebracht, waarvan de eerste in aanbouw was.

Een ruime barak van 50 bij 14 meter, was reeds als dagverblijf in gebruik genomen en er werd koortsig getimmerd aan een groote eetzaal. Naast de eetzaal stond een klein levensmiddelenmagazijn, waarboven uit zich een vlaggemast verhief, de „perse" van het boogschuttersgild der gemeente.

Wat verderop legden de timmerlieden de laatste hand aan het wachtlokaal voor het verwachte detachement bewakingstroepen, torpedisten uit Dordrecht.

Dat was alles. Het kamp, waar 4000 personen hun intrek zouden nemen, bevond zich nauwelijks in het eerste stadium zijner inrichting. Den 28n October was de Regeeringscommissaris aangekomen, welke de verdere leiding van het Vluchtoord Hontenisse op zich zou nemen; met den aanbouw van barakken was men pas begonnen.

Hard zijn die eerste weken van het kampleven voor de vluchtelingen geweest.

Zielig was de aanblik hunner samenscholing vóór de

eetzaal bij elken maaltijd. Vrouwen, met op den arm hun zuigelingen in een sjaal gewikkeld, aan hare vrije hand of aan den rok twee, drie kleine wurmen — opgeschoten jongens en hongerige mannen verdrongen elkander voor de smalle ingangsdeur, waar de marechaussee elken dag een nechtenstormloop moest trotseeren, zoodra de deur werd geopend. Struikelend over hun modderige gladde klompen holden ze dan de eetzaal binnen en ploften zij neer op de banken langs de tafels, waarop de warme middagschotel of de dampende koffie met het smakelijke bruine brood hun te wachten stond.

Was de zaal eenmaal vol, dan ging de deur dicht en buiten bleven de overblijvenden, tegen elkander aangedrukt, in regen en wind staan wachten tot de zaal ontruimd was en de tafel weer gedekt. Zoo'n maaltijd duurde gewoonlijk minstens anderhalf uur, soms nog langer. De eetzaal was om zoo te zeggen den geheelen dag in gebruik en er waren rappe, vaardige handen noodig om alles klaar te zetten, te spoelen en in orde te houden. Die handen waren gelukkig aanwezig en niet veeleischend: een wat ruimer en gezelliger maaltijd en een praatje bij de kachel na afloop van het werk waren in die dagen een rijke belooning!

Voor de meesten was de tent immers de eenige schuilplaats. Het naakte, onvriendelijke dagverblijf trok slechts de mannen aan en dan nog niet eens de helft er van. Onder het lage zeil, op den smallen rand van de plank, welke het voeteinde van het strooleger vormde, of op een ruw, vlug in elkaar getimmerd, bankje zat het gezin er meestal bij elkaar, vader met het wanhopige hoofd gebogen en moeder den blik vol kom-

mer over de haar omringende kleinen, die in de vrije ruimte van ternauwernood 1 à 2 vierkante meter stoeiden als gevangen vogels in een enge kooi. Licht mocht niet worden opgestoken, zoodat het invallen der duisternis tevens bedtijd was. Hoevelen hebben daar in die lange nachten, als de zeewind om de tenten gierde en de touwen kraakten, hun wakende oogen roodgeschreid en ten einde raad, midden in den nacht hun have weer ingepakt om den wijden weg weer op te gaan, niemand heeft ooit geweten waarheen. Honderden en nogmaals honderden zijn in die eerste dagen naar huis teruggekeerd; zij waren niet bestand tegen de beproeving, de grens lag zoo dicht bij en daarachter lokte een schijn van rust. Elken morgen om 6 uur werd ik uit mijn slaap opgeschrikt door het gestommel van honderd paar klompen, welke een plaats zochten in de tram Walsoorden-Hulst om enkele uren nadien den Belgischen bodem weder te betreden. Dat geluid is mij steeds bijgebleven; duidelijk onderscheidde ik den tred van vrouwen, kinderen of mannen, ik had hun aantal kunnen tellen, indien ik dat niet op voorhand had geweten, en elken morgen lag ik te tobben over wat die menschen toch mocht bezielen om terug hun heil te gaan zoeken in het land, dat ik zelf en zoovele duizenden anderen vóór en na mij hadden verlaten om er niet te verkankeren onder den ondraaglijken druk van den overweldiger, beloerd door verraad, gevangenis of slavenwerk. Ik begreep toen nog niet, later wel, toen eigen heimwee ongevoelig bleek voor een beter dak en een gezelligen huiskring. Geen wonder, dat die honderden den strijd opgaven tegen modder, regen, wind,

koude en ontbering en geloofden in de sirenenbelofte van den bezetter. Het weer bleef ook uitermate ongunstig en het terrein werd in een modderpoel herschapen. Een redacteur van de *Maasbode*, welke den 16n November 1914 het kamp bezocht, bekent in zijn relaas, dat hem 's avonds de moed ontbrak zich te wagen in de „glibberige massa, waarin de voeten tot aan de enkels wegzakten".

Door het aanleggen van eindjes keiweg en plankieren (voorloopers van hun naamgenooten in de loopgraven) werd daarin zooveel mogelijk verholpen, doch afdoende waren die hulpmiddelen niet. 't Was in die dagen, dat het vluchtoord den alsdan niet onverdienden bijnaam van „Modderkamp" kreeg. Tot overmaat kwam daar nog de vroege intrede van den winter bij. Half November begon de sneeuw reeds te vallen en op den sneeuwval volgde spoedig vorst.

Op Zondag 22n November schreef ik in mijn dagboek: „Mijn hand is stram van de kou en mijn teenen tintelen. 't Heeft van nacht zoowat 10 graden gevroren. De grond is een harde kei en „'t Modderkamp" is in een „Knuistenkamp" herschapen. Mijn kacheltje trekt flink, doch de kou komt door reten en spleten binnendringen en ik kan 't niet warm krijgen. De pannen der daken zijn zoovele dik-besuikerde wafels, de jongens glijden, de sleden zijn van den zolder gehaald. Verleden Zondag reeds was er sneeuw gevallen; die was gauw gesmolten; maar Woensdagnacht viel hij drukker en vandaag blikkert de zon overal op witte hoekjes en kantjes en vlakjes. De eerste slede zag ik Donderdagmorgen. In gewone tijden zou ik met een

onvermengd kunstgenot hebben gekeken naar de prachtige bloemen op de glasruiten — en aan de vreugde der wintergenoegens hebben gedacht — op 't oogenblik voel ik alléén de winter-ellende. De vrouwen en kinderen zaten van morgen met paars-blauwe gezichten en verkleumde handen aan de ontbijttafel; in de „Conversatiezaal" (het dagverblijf) liepen de menschen heen en weer, op en af „om hun versteven bloed" wat op te zweepen — in de slaapbaraakken lagen de oudjes gansch gekleed onder de dekens en keken de kinderkopjes met druipende neuzen uit sjalen en omslagdoeken. De tenten staan stijf, de sneeuw is op het zeil geplakt als met sterke lijm en binnen stampvoet wie de wacht houdt bij dekens en kleeren.

.... Daar buiten gaat het gewone leven zijn gang. De kerkgangers keeren huiswaarts — de tram rijdt voorbij: daar zitten menschen in, die rustig kunnen praten over 't verloop der gebeurtenissen — de kinderen glijden voort op de lachende baan — een auto tuft voorbij.... In het kamp staan de menschen voor de deur te wachten, hunkerend naar het warme eten".

* * *

Het etensuur was in die neerdrukkende tijden het lichtpunt, het opvroolijkende oogenblik van den dag. 's Morgens en 's avonds bestond de maaltijd uit koffie en brood. Voordat de menschen werden toegelaten tot de eetzaal, werd alles klaar gezet. Op elke tafel 20 witte kommen, middenin een paar borden met zout, naast de kommen een stapeltje boterhammen, vier flinke sneden

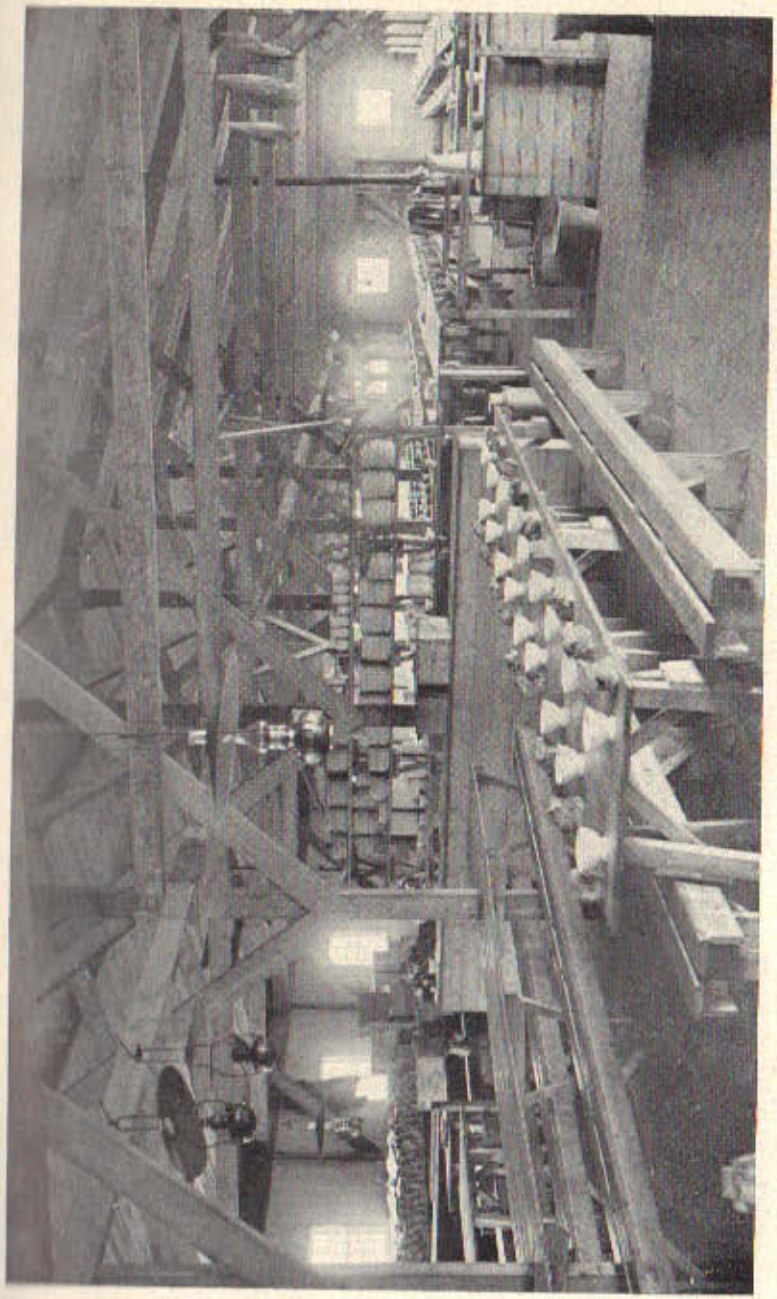

Foto Bodt.

Vluchtoord te Hontenisse. — 5. Groote Eetzaal.

brood voor de volwassenen, en vier iets dunnere voor de kinderen, welke aan afzonderlijke tafels plaats namen. Zoodra de kokende koffie uit de keukens werd aangebracht in gamellen van 40 liter inhoud, gingen de diensters, aanvankelijk dames van het steuncomité, aan den arbeid, en vulden de kommen. De deur werd behoedzaam geopend en eerst stortte met geweld de jeugd naar binnen, gevolgd door de vrouwen. De eerste kom koffie was gauw geledigd om op te warmen en van overal werd dadelijk om een tweede gevraagd. De diensters waren nu onafgebroken aan het werk tot het einde van den maaltijd, want aan koffie hebben onze Belgen zelden te veel; zij mag slap zijn, als de hoeveelheid er maar is. Hoe de eetzaal er dan uitzag, laat ik liefst door een buitenstaander, voornoemden correspondent van de *Maasbode*, vertellen.

„In groepen van twintig zaten mannen, vrouwen en „kinderen, allen, zonder uitzondering, echte zigeuner-„typen, met een donker wezen, waarin groote gity-„oogen gloeiden, rond de tafels dooreen, de handen ge-„klemd om de dampende kommen koffie, om ze even „van warmte te doen triltintelen, en dan aan te grijpen „met forschen greep de stevige gesmeerde boterham-„men, waarvan er voor ieder vier waren opgetast „naast de kommen. Gretig plantten zich de parelende „tandenrijen in het gedegen oorlogsbrood, waaruit fer-„me happen gebeten werden. En spoedig waren de bab-„belmonden gevuld, zoodat men slechts hoorde het ge-„ruisch der vlijtig zich reppende armen en handen, die „de kommen opvatten en neerplompten op de schraag-„tafels. Met iedere nieuwe snede gristen de groezele

„handen even in het diepe bord, te midden der tafel „geplaatst, waarin een blanke laag zout was gespreid, „dat de Belgen moeilijk bij de boterham kunnen mis„sen en dat met vlugge vingerschuiving over het brood „werd rondgegruisd. Jonge dames van het vluchtelin„gencomité, voor het meerendeel zelf vluchtelingen, „gingen rond om de kommen bij te vullen. En zoo „gauw haar kan was leeggeschonken werd deze even „gedompeld in de waschketels, aan het einde der tafels „geplaatst, waaruit de warme koffie wolken van damp „deed opstijgen. Na zelf haren honger te hebben ge„stild, kwamen de moeders zich verdringen voor het „dubbele buffet in het midden der zaal geplaatst, dat „ware vrachten van borden torschte. Bedrijvig was een „handig jong meisje, wederom zelf vluchtelinge, hier „achter in de weer om uit een omvangrijke pan de fles„schen der vrouwen met melk te vullen voor hare kleinen".

Voor de kleinen werd inderdaad in 't bijzonder gezorgd. Driemaal daags kregen de moeders versche melk en er werd nauwkeurig op toegezien, dat de flesschen en pannetjes waarin de melk werd afgehaald, niets aan zindelijkheid te wenschen overlieten.

Het middageten bestond uit aardappelen met rijst, bruine boonen, spek, groenten, bouillie-soep en ook wel rijst alléén. De rijst en de boonen vielen evenwel niet in den smaak; dat was inderdaad geen Belgisch volkseten. Velen hebben er zich niettemin aan leeren wennen, vooral aan de rijst, toen deze later met melk werd vermengd en als rijstepap opgediend.

Het personeel van de eetzaal had den geheelen dag

de handen vol met dekken en afdekken, afwasschen en schuren, broodsnijden en smeren. Na elken maaltijd moest de modder van den vloer worden afgehaald met de schop en telkens werden er kruiwagens vuil weggevoerd. Met ijver en een ware toewijding vervulde het in die moeilijke eerste weken zijn taak voor de geringe tegemoetkoming van een stukje spek of een kleedingstuk.

* * *

Mijn eerste werk was de kennismaking met de vluchtelingen en hun registratie. Baggerend door het slijk ging ik van tent tot tent, kroop door de lage opening, meestal hermetisch afgesloten, ging er op den rand van de bedplank zitten met mijn schrift op mijn knieën en knoopte er het gesprek aan, wie zij waren, waar zij vandaan kwamen, hoe zij waren gevlucht, hoe zij het stelden. Zij behoorden zonder uitzondering tot de verschillende lagen der volksmassa, van den flinken werkman tot den kermisreiziger toe. Zij kwamen bijna allen uit het gebied, dat door het beleg der vesting Antwerpen onder het vuur van den vijand had gelegen, uit Eppeghem, Boom, Contich, Lier, Mechelen, Dendermonde, Duffel, Bueken, Zele, Hofstade, Terhaegen, Haecht, Willebroeck, Rumpst, Wilryck, Elewijt, Muysen, Sint Kathelijne Waver, Heyst-op-den Berg, Berlaere, Melsele; uit Antwerpen zelf en omliggende plaatsen Merxem, Berchem, Deurne, Brasschaet, St. Gillis-Waes, Kiel, Reeth, Bouchout, Borgerhout en verder uit nog tal van andere gemeenten uit de Provincies Antwerpen,

Brabant en de beide Vlaanderen: uit Herent, Lokeren, Gent, Hemixem, Niel, Iteghem, Zwijndrecht, Hoboken St. Nikolaas, Hamme, Wespelaer, Knesselaere, Brugge, Aerschot, Kessel-Loo enz.

Velen onder hen hadden hun huis en bezittingen in de vlammen zien opgaan, doch de meesten waren door den angst en de mare der gepleegde gruwelen op de vlucht gegaan en hoe hard hun bestaan ook was, weinig klaagden ze, vooral zij, die den werkelijken oorlog hadden aanschouwd: zij waren dankbaar heelhuids uit de hel te zijn ontsnapt. Hoofdzakelijk vroegen zij naar warm ondergoed, waarvan zij weinig of niet voorzien waren; in den laten zomer waren zij heengegaan en aan een overwintering had wel niemand hunner gedacht. Alle medegebrachte kleederen hingen aan den kapstok midden in de tent in een saamgepakte vormelooze massa; het beste, wanneer dat er was, was met zorg in een klein koffertje, een deken of een zak opgeborgen en kwam alléén op Zondag te voorschijn. Allersjofelst zagen de menschen er uit en hun tentje droeg er gewoonlijk den stempel van. Toch was het merkwaardig, hoe zij zich reeds aan de toestanden hadden weten aan te passen en zelfs eenige gezelligheid hadden weten te tooveren in hun bekrompen allerprimitiefst verblijf. — Ik herinner mij nog steeds mijn aangename verrassing, telkens als ik tent 12 van straat 1 binnentrad. Het strooleger was netjes onder de dekens opgemaakt als een gewoon bed; alles was ordelijk gerangschikt, de kleederen en het weinige huisraad — van wat stukken planken had de man een miniatuur waschtafeltje getimmerd —, de vrije ruimte vóór het leger was geveegd,

en een bos stroo vóór de tent zorgde er voor, dat zij niet bevuild werd — het gezin zat er knusjes bij elkaar en zoo huiselijk voelde het zich daar, dat het nooit de tent heeft willen verlaten om zijn intrek in een barak te nemen. Anderen hadden bij den ingang van hun tent een vuurtje aangelegd met klei en een oud stuk pijp als schoorsteen om er wat eten, melk of koffie op te verwarmen. Griezelig zag het er evenwel uit in de gezinnen, die nooit zindelijkheid hadden gekend en dan ook tot de meest klaagzuchtigen behoorden.

Met de registratie ging het niet vlot. Niet allen waren in het bezit van hun trouwboekje of identiteitspapieren, en waar dat niet het geval was, was het soms uiterst moeilijk eenigszins betrouwbare gegevens te bekomen. Vaak gebeurde het, dat zoo'n gezin, waarvan de registratie bij afwezigheid van vader of moeder moest worden uitgesteld, niet kon plaats grijpen, daar het bij een volgend bezoek verdwenen was of vertrokken naar België. Een juiste opgave van alle in het vluchtoord te Hontenisse geherbergde Belgen is nooit samengesteld kunnen worden; aan persoonlijke aangifte werd eenvoudig niet gedacht, het belang er van hebben de uitgewekenen trouwens nergens en nimmer ingezien. De officieele lijst, welke later, toen de inrichting een vasteren vorm had aangenomen, werd gedrukt, vertoonde in de kolom voor den geboortedatum menig blanco. Voor het eerst zag ik, objectief, bij dit door de omstandigheden geboden werk, de practische uitslagen van ons meer op uiterlijken schijn dan degelijkheid gesteld onderwijs en van ons gebrek aan leerplicht.

Een tweede bewijs van de bij ons volk ingewortelde

vooroordeelen kreeg ik een paar dagen nadien, toen de bewoners moesten worden ingeënt. Toevallig viel die inenting samen met het intreden van de strenge vorst. 's Namiddags werden de bewoners van straat 1 gewaarschuwd, dat zij den volgenden morgen om 9 uur aanwezig moesten zijn in het nog niet in gebruik genomen wachtlokaal. Het lokaal was goed verwarmd, maar op honderd gewaarschuwden verschenen er nauwelijks een tiental en een tweede waarschuwing, ditmaal door de marechaussee en de hospitaalsoldaten, had niet veel meer effect.

„'t Was te koud en 't was ongepermitteerd in zulk een weer de kinderen de pokken te zetten!" Door persoonlijke overreding slaagden wij er ten slotte in eenige gezinnen mede te sleepen — het woord is niet te sterk — en alleen het goede humeur van den dokter en de verpleegsters vermocht den schrik of de tranen van de bange gezichten te verjagen. Met een kwinkslag, een lachbui en wat vrouwelijk gegil kwam die eerste groep ten slotte den Rubicon over. Met de tweede groep ging het wat beter, en toen men na de eerste drie, vier dagen merkte dat niemand doodelijk ziek werd, was de vrees en de afkeer voor geneeskundige behandeling overwonnen, ten minste voor deze gelegenheid, want later zou diezelfde argwaan, diezelfde schrik weer terugkeeren, bij de mazelen- en bij de typhusepidemie.

* * *

Ondertusschen kwamen er steeds meer menschen toe uit verschillende gemeenten van Zeeuwsch-Vlaanderen, de eilanden en Oostelijk Noord-Brabant: Oostburg, IJzendijke, Schoondijke, Zuidzande, Breskens, Ter Neuzen, Sas-van-Gent, Axel, Vlissingen, Nieuwerkerke, St. Maartensdijk, Kloetinge, Bergen-op-Zoom, Dinteloord, Moerdijk, Baardwijk.

De plaatsen der vertrekkenden waren spoedig ingenomen en het detachement geniesoldaten, dat gedurende den geheelen duur van het vluchtoord de werkzaamheden leidde en grootendeels uitvoerde, moest weldra een tweede tentenkamp opslaan. De dooi was ingevallen en het terrein was bedekt met een stijve slijkerigheid, welke aan klompen en kleeren bleef plakken als lijm, en een waterige pap, waarin de schoenen versopten. Met elke nieuw aangekomen groep herhaalden zich dezelfde meewarigheden: weegeklaag van vrouwen en kinderen, verwenschingen van de mannen, dat ze nog in de tenten moesten overnachten. Eén tafereel is mij daarvan levendig bijgebleven:

Den 26n November kwamen onverwacht uit Vlissingen 200 vluchtelingen. Terwijl zij werden geregistreerd in de eetzaal, waar zij op hunne indeeling wachtten, werd er bericht ontvangen, dat zij afgezonderd moesten worden, daar zij uit een besmette barak afkomstig waren. Van een huisvesting in de tenten moest worden afgezien en er bleef niets anders over, dan de menschen te legeren in de tweede groote barak, welke ongeveer voltooid was. Koortsachtig werd er gewerkt om deuren en ramen dicht te krijgen—alle hens waren aan dek om stroo en dekens aan te sjouwen, maar 't bleek niet mogelijk vóór het invallen der duisternis klaar te komen. Tegen den avond begon de tocht naar de slaapbarak:

Een fantastische wrange sleep van ellende! Door de pappige modder, op den schijn van een stormlantaarn af, zochten de stumperds hun weg te vinden over 't smalle plankier, dat glad en glibberig de huilende kinderen en de vervloekingen uitbrakende mannen en vrouwen tot redplank diende.

De dreunende mannenvloeken ketsten in het holle duister tegen kreten van woede en 't kermen der oudjes aan — als een ironie klonken de enkele pijnlijk uitgestooten woorden van aanmoediging, want machteloos moesten wij al dat wee aanstaren. Ik heb ze alle tweehonderd al sukkelend over 't bruggetje zien komen in den spookachtigen schijn der lantaarn, achter de zwarte meedoogenlooze massa der nieuwsgierigen om, die den weg versperden — één voor één, beladen met pak en zak of voortduwend kinderwagen, kruiwagen of fiets — en allen met angstige, gemartelde gezichten en een vermaledijding op de razende lippen.

Een schrijnende Laeremans in 't groot! Toen de gezinnen weer vereenigd waren en elk zijn eigen plaatsje had uitgezocht, kwam de kalmte terug en de hoop. Maar die dag blijft de zwarte dag van het vluchtoord te Hontenisse.

* * *

Het bouwen ging onderwijl flink vooruit. De groote eetzaal was in gebruik genomen, zoodat voortaan de geheele bevolking in twee partijen de maaltijden kon gebruiken en alles vlotter, geregelder zijn gang kon gaan, — de kleine eetzaal was ingericht geworden als

verblijf voor ouden, zwakken en zieke kinderen — de „Vlissingsche" was de tweede bewoonde barak, de derde en vierde vorderden goed — het detachement pontonniers had zijn intrek genomen in de „wacht" — en de palen werden geslagen voor een schoolgebouw, dat 's Zondags tevens dienst zou doen als kerkje. De bewoners begonnen zich thuis te gevoelen; zij hadden kennis aangeknoopt, vrienden ontmoet, schikten zich in hun lot en den vettigen poldergrond; — hun oorlogsgevoel was geluwd, ze werden weer „gewoon" en hunne menschelijke kleine zwakheden kwamen te voorschijn. Zoo weigerde de broodsnijder zekeren morgen dunnere boterhammen te snijden voor het personeel der keukens, omdat hij 's middags voordien geen aardappelen had gekregen. — „Ze wisten, meneer, dat ik ze doodgeerne eet en z' hebben 't er om gedaan!" — Zijn mes viel klinkend op de tafel neer, de vrouw kwam er bij geloopen en weg waren beiden. De keuken had geen schuld aan 't gebeurde: dáár ook was ruzie geweest en ze hadden aan den broodsnijder niet gedacht! De zaak kwam in orde, maar voor niet lang: den volgenden morgen zelfde standje, omdat op een spaarzamer snijden van het brood werd aangedrongen.

Een volgende maal staakten de aardappelschilsters voor de helft, omdat zij een aparte bediening wilden hebben, extraatjes eischten, en zich in het hoofd hadden geprent, dat zij, dien middag kinderporties hadden gekregen! De porties waren inderdaad zoo klein, dat de mannen ze nauwelijks konden opkrijgen.

Kort daarop stond het personeel der eetzaal overeind: de kokin kon met de twee afwasch-

vrouwen niet overweg en vertrok naar Antwerpen.

Zekeren avond was er heel wat opschudding in het dagverblijf. Een jonge tribuun was er op de tafel geklommen en trachtte het publiek er toe over te halen Hollandsch personeel te eischen in de keukens in de plaats van het Belgische; dat laatste moffelde te veel weg. Toen de wacht in de zaal verscheen, verdween de redenaar als bij tooverslag en enkele oogenblikken nadien stond een tweede tribuun op een stoel op dezelfde tafel, haalde het vrouwelijk element, dat het rumoerigst was, tot andere gevoelens over en de mannen volgden vanzelf, ook naar huis toe. De klacht was niet geheel ongegrond, — welke koks hebben geen zwakheden? — maar overdreven. Een strenger toezicht was wel bij machte ze te doen verminderen, maar feitelijk hebben ze nooit opgehouden te bestaan.

De mannen in de keuken waren de „lieve kinderen" — zij bakten het gestolen spek voor hunne kinderen en waren zoo driest het in 't bijzijn van andere kinderen te laten opeten.

„Ons arme schapen van kinderen die zien dat ook, en dan vragen zij aan ons of er voor hen ook iets bij is, maar neen, die kinderen moeten dat zien, en dan, met de tranen in de oogen kunnen zij de eetzaal verlaten."

En het was ten slotte toch het spek, de kaas, het vleesch of het brood van de vluchtelingen dat gestolen werd! Niet zelden waren naijver of persoonlijke antipathie aanleiding tot dergelijke klachten en het ontvankelijke gemoed wist ze steeds te vergrooten tot meer dan gewone afmetingen.

Wanneer de schuldigen betrapt werden, was hun

identiteit in den regel een verrassing en nooit was de omvang van het gebeurde van dien aard dat het de voeding ook maar in een enkel opzicht kon benadeelen.

Kleine, maar veel beteekenende voorvalletjes, zooals de Volkskroniek van het Kamp er nog wel meer zal weten te vertellen!

In 't bijzonder trof het buitengewone vernuft van de menschen om zich maar alles toe te eigenen, dat algemeen eigendom was. Op de ontvreemdingen in de keuken werd reeds gewezen, doch daarbuiten gebeurden schadelijker dingen, waarover, en dit is typeerend, niet werd geklaagd, omdat de maag er niet mede gemoeid was. Planken, palen, haringen, kolen, scheerlijnen en touwen, 't werd alles buitgemaakt. Van planken en haringen werden bankjes getimmerd, de palen prijkten op een goeden morgen met de touwen als droogrekken, de scheerlijnen bengelden als schommels aan de gebinten der barakken of hingen vol drogend waschgoed. Waar er een bepaalde behoefte ontstond, werd ze voldaan, als de gelegenheid zich maar voordeed, en iets verkeerds werd er niet in gezien. Wat aan het vluchtoord toebehoorde, werd als gemeenschappelijk eigendom beschouwd en behandeld. In dat opzicht hadden de menschen zuiver-communistische gevoelens; zoodra echter hun eigen belang er mede gemoeid was, hielden die op en kwam onverwijld het protest.

De behoefte gaf den doorslag, doch waar zij bevredigd werd, bleef ook de ongerechtigheid weg.

* * *

Van buitenaf kregen de vluchtelingen een eerste blijk van belangstelling door een vraag wie naar Engeland wilde. Dat was aanvankelijk een stormloop: 632 personen, de helft der bewoners lieten zich voor het vertrek inschrijven! 't Cijfer was verbazend hoog, onbegrijpelijk, zelfs in aanmerking genomen de ongunstige omstandigheden, waarin het Kamp was opgericht. Het raadsel was gauw opgelost. Alléén de besten hadden een ernstige reden voor hun vertrek opgegeven, zij hoopten in Engeland werk te vinden. De anderen gingen om de betere vooruitzichten, om het reisje (een voddenraper-banketbakker vertelde mij, dat hij, nu hij eenmaal aan den dool was, liefst zoover mogelijk ging) en ook uit schrik: de profeten-luilakkers, welke elken dag tegen den hoek van de barak aanleunden en er stonden te luisteren naar 't kanongebulder en de gekste praatjes, hadden uitgemaakt, dat de Engelschen over Nederlandsch grondgebied naar Duitschland wilden; dat was dus een geschikte gelegenheid om uit het gedrang te komen. Een logenstraffing van die „Canard" was voldoende om een groot gedeelte op zijn voornemen te doen terugkeeren. Ten slotte zijn er van de 632 ingeschrevenen 300 naar Engeland vertrokken.

Het tweede blijk van belangstelling was de aankomst van 150 kisten kleeding uit Amerika. Toen de kisten werden aangevoerd, was 't een en al vreugde! De dames, welke zich speciaal met de kleedingverstrekking hadden belast en parmantig als mannen de modder doorwaadden om de tentjes te bereiken, waren blij hun geringen voorraad te zien aanvullen en de vluchtelingen hoopten op allerlei moois en goeds! 150 kisten, daar

was wat mede te doen! In het koetshuis van den Burgemeester werden de kisten opgestapeld, uitgepakt en gesorteerd met veel geduld, verwachting en verzuchtingen. 't Leek wel een doos van Pandora in de zooveelste macht, een museum van alle mogelijke Amerikaansche drachten: fijne baltoiletten en balschoentjes, licht en sierlijk, zoo na het laatste bal ingepakt — waterlaarzen en wintermutsen — alle mogelijke oudmodisch gedragen goed — prima warm ondergoed — aardappelen en zelfs zat in een kistje met kleeren een lang niet meer versche kabeljauw. Men kon het bij iedere nieuwe kist merken, hoe men maar alles wat te krijgen was geweest, had bijeen gegrist om gehoor te geven aan den oproep en zijn medelijden te betuigen. Naast veel goeds was er heel veel onbruikbaars en wat het meest ontbrak, was juist het meest noodige, winterkleeding en kousen. In vele zakken staken briefjes getuigend van *„amiration pour les Belgiques"* en van Amerikaansche reclame. Getuige het volgend gedrukt papiertje, dat geadresseerd was: „Aux Sujets de Belgique, De la Nouvelle Ecosse, Au Canada." (1)

„Aux Sujets Belges,

„Les habitants de la Nouvelle Ecosse au Canada, vous „envoient ces dons de subsistance et de vêtements dans „l'espoir qu'ils vous seront, de quelque utilité pour „l'amélioration de votre sort douloureux. Toutes nos „sympathies vous sont acquises en ces heures si tristes. „Le magnifique obstacle que vous avez apposé aux „forces envahissantes d'un ennemi si puissant et si peu

(1) Letterlijk overgenomen.

„scrupuleux a provoqué chez nous des transports d'ad-
„miration. Vous avez noblement combattu pour vos
„libertés, et la Nouvelle Ecosse de même que tous les
„autres territoires de l'Empire Britannique vous sou-
„tient dans cette lutte.

„C'est avec un profond chagrin que nous avons ap-
„pris la ruine de vos campagnes et la destruction de vos
„recoltes. Et quoique n'ayant jamais eu à souffrir des
„douleurs de l'invaision, nous nous imaginons tres bien
„ce que vous devez eprouver en presence de l'etat ou se
„trouve actuellement votre pays bien aimé.

„Nous habitons une contrée pacifique éloignée de
„l'ouragon de fer qui souffle sur l'Europe.

„Peut-être quelques mots sur la Nouvelle Ecosse
„vous intéresseront.

„La Nouvelle Ecosse est la Province du Canada la
„plus proche d'Europe; son climat est excellent et très
„sain; la température noyenne de l'été est de 62° Fah-
„renheit, celle de l'hiver de 26°. La terre est très fertile;
„les produits sont très recherchés; la vie y est facile
„et agréable et nos lois sont sages et bien administriées,
„il-y-a absolue liberté de réligion;

„Notre système d'éducation est le meilleur du mon-
„de. Nos enfants recoivent un enseignement complet
„à peu de frais. Nous avons une école d'agriculture très
„bien installée, une école Professionnelle de premier
„ordre, et quatre universités. De la gravure ci-jointe
„vous pouvez avoir une idée des fermes qu'on trouve
„partout dans la Nouvelle Ecosse. Nos fermiers indi-
„genes aussi que les nouveaux venus sont très à leur
„aise, et notre Gouvernement encourage d'une ma-

„nière tout à fait pratique les fermiers pratiques et ha-
„biles qui désirent resider dans la Nouvelle Ecosse.

„Pour plus de renseignements sur la Nouvelle Ecos-
„se on doit s'adresser à M. J. H., Agent General pour la
„Nouvelle Ecosse, 57a Pall Mall, Londres (Angleterre),
„ou au soussigné a Halifax, N. E., Canada, 197 Hollis St.

„Au nom de Gouvernement de la Nouvelle Ecosse.

„A. S. B.,
Le Secretaire des Industries
„et de l'Emigration.

Al was aan de verwachting van deze bezending niet heelemaal voldaan, toch kon er dadelijk heel wat mede geholpen worden en door aankoop van het ontbrekende kon gedurende dien eersten winter in de meest dringende behoeften worden voorzien. Elk gezin kreeg zijn pakje en elke werkman of werkster kreeg als belooning vrij geregeld een extra-verstrekking. Werkloonen werden niet uitbetaald, het werk werd in natura vergoed en daar het gebrek aan geld zich in die eerste maanden niet zoo nijpend deed gevoelen, als later het geval zou wezen, was die tegemoetkoming meestal bevredigend en een aansporing voor de werkloozen om hun diensten aan te bieden.

Aan een geregelde werkverschaffing werd nog niet gedacht, eerst moest het vluchtoord klaar zijn. Trouwens de lust tot werken zat er op dat oogenblik niet in. Velen dachten, dat hun verblijf in Nederland van slechts korten duur zou zijn en wachtten de gebeurtenissen af; anderen hadden op den dool hun werklust verloren; een gedeelte ook vond het nietsdoen nu een prachtgelegenheid om uit te rusten. De laatsten zoch-

ten een tijdverblijf in het kaarten, de eersten volgden getrouw de courant of het barre gedonder van den slag aan den IJzer.

De Vlissingsche barak, afgezonderd van de omgeving, had er aldra wat anders op gevonden en ging aan 't komediespelen en 't duurde niet lang of er werd geregeld elken Zondag een vertooning gegeven van oudbekende kluchten, zelf aaneengeflanste pantomimes of lachedingen en de medewerking van een kluchtzanger was bij elke gelegenheid verzekerd. Barak III volgde het voorbeeld en zoo'n succes hadden die avondjes, dat de menschen in de gordingen van de Barak kropen om maar niets van het tooneel te verliezen. Voor menigeen zijn zij, hoe naief ook, een welkome verpoozing geweest. Toen kwam plotseling het bericht, dat het vluchtoord zou worden opgeheven en overgebracht naar Uden, in Noord-Brabant. Dadelijk werd het bouwen gestaakt. Verschillende motieven, de moeilijke ligging aan de overzijde van de Schelde, de bodemgesteldheid e. a. hadden tot dit besluit geleid, waardoor het Vluchtoord te Hontenisse spoedig tot de geschiedenis zou behooren.

Het uitbreken van een typhusepidemie zou zijn bestaan evenwel nog verlengen.

* * *

Enkele dagen slechts na de aankomst der vluchtelingen uit Vlissingen kwamen onder hen een paar gevallen van typhus voor, welke nog een strenger afzondering vereischten, want weldra bleek de ziekte van epidemischen aard te zijn. Dag en nacht werd de

Barak, welke dadelijk den naam van „Vlissingsche Barak" kreeg, bewaakt om het contact met de andere bewoners van het vluchtoord te voorkomen en de besmetting te localiseeren.

De maatregel, voorgeschreven door de Geneeskundige Inspectie, was hard, maar noodzakelijk. Aanvankelijk gaf hij aanleiding tot heftige uitvallen tegen het Kampbestuur, dat er van beschuldigd werd de menschen gevangen te houden en menige gebalde vuist werd er in de eerste dagen uitgestoken. De afzondering had inderdaad ook veel van een opsluiting weg. Het terrein, dat rond de barak vrij werd gelaten, was niet groot en telkens, wanneer de bewoners zich buiten waagden, keken zij langs alle zijden tegen prikkeldraad en schildwachten aan. De maaltijden werden in de barak zelf gebruikt en dat was nog een troost, want het eten werd hun ruim opgediend en door allerlei kleine voorkomendheden werd hun bestaan draaglijk gemaakt. Treffend was het, hoe dadelijk de noodige bereidwillige personen werden gevonden om voor alles te zorgen, en hoe weldra de barak zich als een groote familie gevoelde, die tot op den dag van het vertrek aaneengesloten bleef. Alle mogelijke hygiënische voorzorgen werden genomen, maar zij konden niet verhinderen, dat de ziekte om zich heen sloeg. Eigenaardig genoeg wilde geen mensch in de barak gelooven, dat de typhus er heerschte, voor hen was het eenvoudig een ongevaarlijke polderkoorts. En zoo gebeurde het, dat patiënten, door hooge koorts aangetast, zich niet eens bij het dagelijksch bezoek van den dokter kwamen aanmelden. Al waren zij nog zoo ziek, als de dokter in aantocht was

sprongen zij recht, gingen bij de kachel zitten, rookten er zelfs een pijp en op de vraag van den dokter, of er iemand ongesteld was, volgde een solidair „neen" — „neen" — of wel zij stopten zich onder een stapel dekens weg om niet opgemerkt te worden.

Alléén als 't niet anders meer kon, werd geneeskundige hulp ingeroepen. Dagelijksche vermaningen konden de vooringenomenheid niet wegnemen, zoodat een doorloopend toezicht werd ingesteld, waaraan niemand meer kon ontsnappen. Het aantal slachtoffers is gelukkig gering gebleven, maar, indien de menschen een beter begrip hadden gehad van ziekte en voorzorgsmaatregelen, dan ware dit aantal miniem geweest. Zonder de krachtdadige maatregelen, genomen tegen het vooroordeel en het goedvinden der menschen in, ware de epidemie voor onze vluchtelingen wellicht een ramp geworden.

Aan de overtreding van de getroffen regelingen is het zeer waarschijnlijk ook te wijten, dat de ziekte niet tot die eene barak beperkt kon worden en naar het andere gedeelte van het Kamp oversloeg. Daardoor werd het bestaan van het vluchtoord nog meer verlengd, want aan overbrenging van de bewoners vóór het einde der epidemie kon niet worden gedacht.

Het Kamp werd nu in zijn geheel van de buitenwereld afgezonderd. Het detachement pontonniers werd versterkt en nam zijn intrek in een kleine kazerne, buiten het vluchtoord opgericht, aan den overkant van den straatweg. De tenten, welke nog waren blijven staan, mochten, op verzoek, bewoond blijven; naast elkander bleven dus bestaan een barakken- en een tentenkamp. En, nu aan een spoedig opruimen niet meer te denken viel, werden de noodige verbeteringen voor een langer verblijf aangebracht. Door het aanleggen van keiwegen en plankieren werd het terrein in alle richtingen begaanbaar gemaakt. Het dagverblijf werd verbouwd en kreeg een betere bestemming. Daar de geloovigen geen gelegenheid meer hadden om naar de Kerk te gaan op Groenendijk, werd een stuk er van ingericht als Kapel. Daarnaast werden verschillende ruimten afgezonderd voor leeszaal, kapperswinkel, recreatiezaal, atelier voor naaisters en kleermakers, verstelplaats voor de moeders, timmermanswerkplaats, aardappelschilsterslokaal, benevens een lokaal voor de inspuitingen. Een ruime zaal bleef er dan nog over, waar, bij slecht weder, de kinderen naar hartelust konden stoeien. Aan het geven van onderwijs, kon, jammer genoeg, wegens den tijdelijken aard van het vluchtoord, niet worden gedacht. De vierde slaapbarak, welke nooit als zoodanig in gebruik werd genomen, werd wasch- en droogzaal en gedeeltelijk badkamer. Alle bewoners werden gedwongen hun wasch te doen in de daarvoor bestemde gelegenheid; daar werd hun de noodige zeep verstrekt en al het goed werd, zonder uitzondering, op een hooge temperatuur uitgekookt. Zoo noodig werd het in den ontsmettingsoven uitgestoomd. Door het aanstellen van speciaal personeel voor het nakomen der hygiënische voorschriften, kon aan de zindelijkheid de hand worden gehouden. In de barakken zelf werd het losse stroo door stroomatrassen vervangen — de ligplaatsen werden van gordijnen van ongebleekt katoen voorzien — kachels werden geplaatst — er werd voor lectuur

gezorgd — het eten werd nog verbeterd om het weerstandsvermogen te verhoogen — voor de helft werd het bruine brood door wit brood vervangen en 's Vrijdags werd gebakken visch opgediend — en het geheel kreeg langzamerhand een huiselijk aanzien. De verstandhouding werd, door de afzondering, beter en later bij het vertrek bleek, hoe zich achter het prikkeldraad en de schildwachthuisjes onder die ontredderden een familiegeest had ontwikkeld, welke zich in hun latere verblijfplaatsen te Nunspeet en te Uden nooit heeft verloochend.

Verbetering van huisvesting en voeding was evenwel niet voldoende. De ziekte moest in de kiem worden bestreden en na overleg met de bevoegde geneeskundige autoriteiten, werd besloten over te gaan tot inenting tegen typhus. Een gewillig oor vond de mededeeling daarvan niet bij het publiek en het voorbeeld van den dokter, die begon met zichzelf de visu in te spuiten, werkte in 't geheel niet aanstekelijk. De ongesteldheid, welke op de eerste inspuiting volgde, kwam de vreesachtigheid nog versterken en de weerbarstigheid verstijven. Het prikken alléén had zulk een invloed op het ontvankelijke gemoed, dat de kinderen, die werden opgeroepen, wegliepen en zich gingen verschuilen in een aan het kamp grenzend schuurtje, waar onbruikbare tenten waren opgestapeld. Vrouwen, welke iodiumtinctuur met bloed verwarden, beweerden dat zij tot bloedens toe werden „gestoken". Toen zij een paar dagen later vernamen, dat er bij de inenting speculaas werd uitgedeeld, was de vrees onmiddellijk geweken. De mannen bleken een zwak te hebben voor een sigaar

en met speculaas en sigaar kwam men een heel eind verder. Een toevallig uit de lucht gevallen gerucht van strenge afzondering der onwilligen brak den laatsten tegenstand. Op enkele uitzonderingen na gelukte het alle bewoners een tweede en een derde maal te „spuiten" met het goede gevolg, dat op een bepaald oogenblik zich geen nieuwe typhusgevallen meer voordeden en de overbrenging naar een ander vluchtoord weer kon worden overwogen.

Ongeveer op hetzelfde tijdstip als de typhus-epidemie, brak een lichte epidemie van mazelen uit en ook ditmaal trad de afkeer voor hospitaal en medische hulp te voorschijn. De zieke kinderen werden onder dekens verstopt en waren niet te vinden. Ik herinner mij nog levendig, hoe zekeren morgen een vrouwtje aangemaand werd haar ziek bevonden kleine naar het Ziekenhuis te brengen en meteen in hare onmiddellijke omgeving zes andere mazelen-kinderen aanwees.

In het vluchtoord te Nunspeet deed zich hetzelfde verschijnsel voor. Door het *Handelsblad* werd een persoonlijk onderzoek ingesteld naar de kindersterfte in dit laatste vluchtoord. Aan een referaat in *Het Tijdschrift voor Ziekenverpleging* van 1 Februari 1915 over dit onderzoek waarvan het verslag verscheen in het *Handelsblad* van 24 Januari 1915, ontleenen wij het volgende:

„Met ernstigen nadruk wordt in bedoeld verslagje van de ingestelde enquête gewezen op de tegenwerking, die de doktoren en de verpleegsters ondervinden van de zijde der Belgische moeders, die maar al te vaak den ziektetoestand van hun kinderen verzwijgen, zoodat soms in de slaapbarakken zéér ernstig ongestelde kin-

deren worden gevonden, die hun kinderen wegstoppen, als de wijkzuster op bezoek komt of als de zaalchef 's morgens rondgaat, om te hooren, wie zich zoo ziek gevoelen, dat ze niet naar de Polikliniek kunnen worden gebracht; die het praatje verspreiden: „Jullie maken de kinderen dood, want als ze in de ziekenbarakken komen, dan worden ze gebaad; dan slaan de mazelen naar binnen en de kinderen sterven!" (1) of vertellen: „pas op voor het Ziekenhuis: daar doen ze den kinderen wat in de melk en dan gaan ze dood."

„Tegenover deze dwaze vrees", lezen wij verder, „staan dan weer staaltjes, dat een moeder met haar doodziek kindje de Polikliniek verlatend, haar kind de wollen deken van het hoofdje nam, om zichzelf daarin te verwarmen. En het diep betreurenswaardige feit van een andere moeder, die het absoluut wist te beletten, dat haar kind in het Ziekenhuis werd opgenomen. Het kindje stierf .....

„O! die tegenwerking van die Belgische moeders! Die groote onwil, zóó groot, dat het al is voorgekomen, dat een ziek kind door een marechaussee uit de woonbarak moest worden gehaald en naar het hospitaal gebracht (2)."

Na er verder op gewezen te hebben, dat de moeders niet alléén haar zieke kinderen niet wenschten af te staan aan het Ziekenhuis, maar evenmin haar gezonde kinderen aan het Kinderhuis voor Zuigelingen, ein-

(1) Hetzelfde praatje was te Hontenisse in omloop.
(2) Hetzelfde deed zich met een doodelijk ziek typhuskindje te Hontenisse voor.

digt het referaat met de verzuchting: „Ja, 't is wel heel moeilijk werken in 't Kamp voor die schare vrouwen en ook voor de mannen der wetenschap, die toch ook van hun patiënten en van de ouders der kleine zieken zoo weinig medewerking ondervinden."

Uit eigen ervaring herinner ik mij nog, hoe zekeren dag een moeder als een bezetene te keer ging te midden van een op spektakel belust groepje: „men had haar jongen *naakt* uit het Ziekenhuis gejaagd!" Bij onderzoek bleek, dat de jongen een warmen borstrok droeg, een trui, een dikke winterjas, een nieuwe broek en een nieuwe pet. Zijn ziekenhemd had hij moeten achterlaten en de moeder, welke verzocht was geworden een hemd mede te brengen, had dit verzuimd. Zij had ook op het hemd gerekend en daarom werd haar jongen *naakt* naar huis gestuurd!

Over de behandeling in het Ziekenhuis, welke onberispelijk was, liepen de dolste geruchten. Het diëet werd omgezet in uithongering en een onbekende of onverklaarde behandeling in hardvochtigheid. Ditmaal ook werd soms te laat het wantrouwen berouwd. Treurig is het zulks te moeten constateeren, daar de Ziekenverpleging in geen enkel opzicht te wenschen overliet.

De zalen waren, ofschoon nuttelooze weelde werd vermeden, keurig en van al het noodige voorzien; het verpleegsterspersoneel wijdde zich met onafgebroken toewijding aan zijn ondankbare taak; de voeding was uitstekend. Ik getuig dit met des te meer genoegen, daar het mij bekend is, dat de meeste bewoners van het vluchtoord in normale omstandigheden in hun eigen gemeenten niet van een dergelijke verpleging

hadden kunnen genieten, en tijdens den oorlog nog veel minder.

In de eerste Ziekenzaal werden de algemeene ziekten behandeld. De tweede had eene afdeeling voor kraamvrouwen, een voor kinderen en een voor oude mannen en-vrouwen. In een derde barak, welke een eind buiten het Kamp stond, werden de besmettelijke zieken opgenomen. Elken morgen was er polikliniek. Dag en nacht waren verpleegsters aanwezig; een verpleger en verscheidene hospitaalsoldaten hielden toezicht over de barakken, de tenten, de ontsmetting van lokalen en kleederen.

De geheele geneeskundige dienst stond onder toezicht van den Inspecteur van de Volksgezondheid en geen moeite werd door laatstgenoemde gespaard om de geneeskundige behandeling in het Vluchtoord aan alle eischen te doen beantwoorden.

Niettegenstaande het geknakte weerstandsvermogen der bewoners en de daaruit voortvloeiende grootere kansen voor morbiditeit, de aanvankelijk ongunstige omstandigheden bij de oprichting van het Kamp, den onwil der patiënten, de mazelen- en typhusepidemie, zijn de verkregen resultaten werkelijk allergunstigst geweest.

Op een bevolking, welke in den beginne 1800 personen telde, en bij de afzondering van het Vluchtoord gedaald was tot 1300, zijn er in de Ziekenzalen 385 verpleegd geworden, waaronder ouden en zwakken zijn begrepen, terwijl gemiddeld 25 bewoners dagelijks op het spreekuur van den arts kwamen. In het geheel werden door typhus aangetast 53 personen,

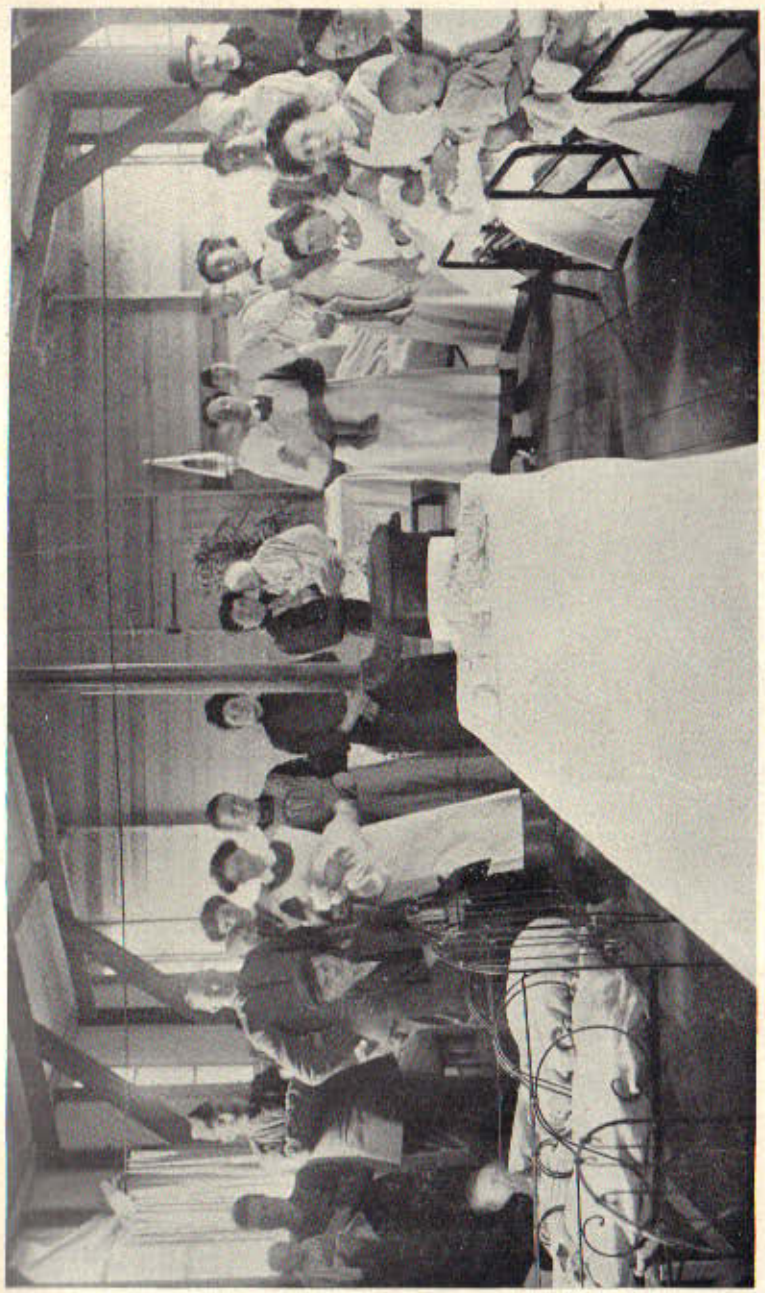

Foto Budt.

Vluchtoord te Hontenisse. — 8. Ziekenzaal.

waarvan er 5 overleden. Aan mazelen stierven 10 kinderen. Het totaal der sterfgevallen bedroeg 42, waaronder 15 beneden 1 jaar. In November 1914 was het gemiddelde cijfer der bevolking *1850* en het sterftecijfer per duizend *1,08*.

In December	1914	resp.	*1660*	en	*0.64*
„ Januari	1915	„	*1332*	„	*12.84*
„ Februari	1915	„	*1228*	„	*4.88*
„ Maart	1915	„	*1033*	„	*0.95*
„ April	1915	„	*526*	„	*0.00*

Geboren werden 21 kinderen, waarvan 2 levenloos.

* * *

Wie uit de vorige bladzijden zou opmaken, dat de stemming van de vluchtelingen gedrukt of bitter was, zou zich vergissen.

De modder wekte in de eerste dagen hunner aankomst ontstemming en het ongewone verblijf onder de tenten trok hen niet aan, maar na een paar dagen was dat vergeten en voelden zij zich thuis. Zij, die beweerden het niet te kunnen uithouden, bleken achteraf niet tot de besten te behooren; de anderen wisten zich naar de omstandigheden te schikken en van den nood een deugd te maken. Tal van mannen en vrouwen vonden een vasten werkkring in de ziekenzalen, de eetzaal, de keukens, de barakken, de waschzaal en later in de werkplaatsen — de moeders, die met een talrijk kroost waren gezegend, hadden hun handen vol met wasschen en verstellen — de jeugd had geen besef van den toestand en ravotte den geheelen dag door mod-

der, regen en wind of stommelde en stoeide in het dagverblijf.

Zij, die geen zin hadden om te werken, en talrijk waren zij ten slotte niet, zaten te kaarten, te lezen of stonden heel vreedzaam op een hoekje de kampkroniek op te maken.

Wanneer men 's avonds door de breede gangen van de slaapzalen liep, waarlangs in twee rijen de gezinnen naast elkander waren ingedeeld in de met gordijnen afgesloten kamertjes, als ik de slaapruimten zoo noemen mag, dan werd men getroffen door den rustigen geest, die er heerschte. De kinderen waren altijd vroeg naar bed en de moeders meestal ook. Zij, die niet zoo vroeg naar bed wilden, zaten „gezapig" — om een woord van Streuvels te gebruiken — om de kachel te vertellen in den schemer van de aan de gording hangende stormlantaarn. Met weinig waren zij weer op te monteren en hun zuidelijke vroolijkheid en levendigheid kwam dan weer sterk naar voren. Hun landaard verloochenden zij niet — hun vaderlandsliefde bleef in de ballingschap volkomen ongerept en hun Koning droegen zij een echte vereering toe. Geen enkele klacht kwam over hunne lippen over de houding van hun land in dezen oorlog, ook niet bij hen, die zwaar hadden geleden; den oorlog verfoeiden zij, niet den strijd, dien België voerde. De gebreken, eigen aan hun stand en voortspruitend uit hun gebrek aan ontwikkeling, hadden zij, doch nooit werden die tot overlast, en dankbaar legden zij getuigenis af van wat voor hen gedaan was geworden. Ter illustratie van de gevoelens, welke zij stilzwijgend en onmerkbaar in zich omdroegen, wil

ik hier een paar brieven letterlijk overschrijven, welke de lezer van hun persoonlijk karakter, dat ik tot mijn leedwezen niet kan wegcijferen zonder het geheel te schaden, gelieve te ontdoen om ze alléén als typische gemoedsuitingen te beschouwen, welke niet op zichzelf stonden, maar door andere soortgelijke briefjes bevestigd werden.

De eerste werd ontvangen, toen de overbrenging van de bewoners naar Nunspeet en Uden reeds was begonnen, en was geteekend door 25 gezinnen.

Hontenisse, 9 April 1915.

„Geachte Heer Directeur,

„Met dezen hebben de personen van de hierbij ge„voegde lijst de eer een beroep op uwe zoo welgekende „welwillendheid te doen. Dit beroep, Geachte Heer „Directeur, bestaat hierin zoo mogelijk een gezamenlijk „op dezelfde dag naar het Kamp Uden te sturen. Wel„wetende heer Directeur dat U het mogelijke zult doen „om deze vraag te voldoen danken wij U op voorhand. „Voor ons Mijnheer is dit van het allergrootste belang „daar wij sinds den duur onzer vlucht als om te zeggen „eene familie geworden zijn.

„Steeds hebt gij voor onze belangen gestreefd, dit „geeft ons den durf U die vraag toe te sturen en geeft „ons het volste vertrouwen te gelukken.

„Nogmaals dank op voorhand Geachte Heer Direc„teur en

„De Kinderlijke groeten van ons allen."

De tweede werd geschreven daags na de Plechtige H. Communie.

„Waarde Heer,

„Verschooning U op denzelfden en schoonen dag die „Wij gisteren hebben bijgewoond U geenen dank te „hebben kunnen doen Wij waaren alen te veel ont-„roerd Wij hebben zijlfs traanen gestort van vreugde „als Wij zoo goed onze kinderen de Eerste Communie „Kanten zagen ontalen en Wij zelf ook. Wij mogen „zegen dat Mijnheer V. een brave en goede heer is een „waare vader die veel werkt en slaaft voor zijne Kin-„deren.

„Ja Mijnheer zij zeeker dat Wij noit het Camp van Hontenisse zullen vergeeten en ook onze goede Verzorger, den heer V.„

„Wij zullen al de feesten in ons geheugen houden die „Wij hier door Mijnheer V. zijn mede werking bijge-„woond hebben zooals Kerstfeest — Paaschfeest en nu „den schoonen dag van de kinderen hune plechtiege „H. Comienu en al door de mede Werking van U Mijn-„heer V. en daarom vinden Wij het voor een plicht U „mijnheer een hartelijken dank te sturen en ook een „dank aan de juffrouwen Van den den heer Burge-„meester en aan Madam V.

„intusschen tijt groeten Wij U Vriendelijk nogmaals „een hartelijken dank."

* * *

De feesten, die de bewoners hadden bijgewoond, waren zoo eenvoudig geweest!

Het Kerstfeest was een simpele tractatie op chocolade en krentenbroodjes, maar het weder stemde tot vreugde en het ongewone van een Kerstboom spande de verwachtingen. Het zonnetje scheen dien dag vroolijk op de wit-gedroogde tenten, welke te blekkeren stonden in het verwarmend licht. Om twee uur werd de Kerstboom, onder belangstelling van de voor de ramen loerende kinderoogen, opgetooid met blauwe, witte en roode kaarsjes, kransjes van klaterzilver en allerhande schittering. Karrevrachten krentenbroodjes werden afgeladen, in de keuken stonden de mannen met ingetogen-vergenoegde gezichten de melkchocolade te roeren met groote platte spanen. 't Volkje was leutig gestemd en drong nieuwsgierig om de karren, welke geheimzinnige pakjes aanbrachten.

Om vier uur kwam reeds een eerste partij aan de beurt. 't Was dadelijk in de eetzaal een druk geklater van heldere stemmen, uitstootend hun ongekunstelde bewondering voor den lichtenden Kerstboom, den smakelijken drank en de malsche cadetjes.

Na afloop van den gezelligen maaltijd kwam de uitdeeling der pakjes. Elk kreeg het zijne — een sjaal voor moeder — een truivoor vader — halsdoeken wanten voor de jongens — pots, sjaal, schort of jurk voor de meisjes en speelgoed voor de kleintjes: paarden, poppen, krijtende schaapjes, trommels, mondharmonica's, kleine gewone harmonica's, kaatsballen, mesjes, boekjes. 't Werd niet alles even vriendelijk ontvangen, maar storend werkten die enkele onvermijdelijke ontgooche-

lingen niet en tot 's avonds negen uur was er een prettige kinderlijke drukte in de barakken en tenten.

De H. Communie was voor kinderen en ouders een stille ingetogen plechtigheid in de houten Kapel, zonder zang of orgeltonen, maar treffend door de ingetogenheid der op den vloer knielende aanwezigen; huiselijk-stemmig was het afzonderlijk opgediende ontbijt der gezinnen.

's Namiddags brachten de kinderen, welke er werkelijk keurig uitzagen in hunne blauwe pakjes, door de naaisters van het Vluchtoord vervaardigd, een bezoek aan het dorp, waar zij — dit was voor hen een echt buitenkansje — op verschillende plaatsen allerhartelijkst werden ontvangen. Dit onthaal vooral trof de ouders. Dat dien dag hunne eigenliefde niet gekrenkt was geworden door een gemis aan materieele zorgen, waarvoor de Belgische bevolking zoo gevoelig is, was hun tot een ware onverwachte vreugde geworden.

Bezwaarlijk kan men die genoeglijke uren feesten noemen, maar telkens was er de feestelijke stemming, welke het ontbrekende wist aan te vullen. Die stemming, een kenmerkende karaktertrek van onze Belgen, kwam nog meermalen tot uiting, o. m. bij het bezoek van Minister Poullet, toen om strijd was geschrobd en versierd en langs alle zijden om de belangstelling werd gedongen en wat later bij den verjaardag van Koning Albert, die aanleiding gaf tot een spontane uitbarsting van geestdrift. In alle stilte was er in een der barakken een troon gemaakt met behulp van roode dekens, en daaronder prijkte een afbeelding van den geliefden Vorst. Guirlandes en vlaggetjes uit gekleurd papier

slingerden of wapperden aan gordingen en stijlen en stoetsgewijze werd tegen den middag de afbeelding van den Koning door het Vluchtoord rond gedragen tot in de eetzaal, waar het volgend adres werd afgelezen, dat in zijne eenvoudige naïveteit een onvervalschte uiting is van de bezieling, welke de daad van Koning Albert tot in de volkslagen heeft weten te wekken.

Hontenisse, 8 April 1915.

„De Belgische Vluchtelingen aan hunnen diep-
„bedroefde Koning,

„Heden is de dag aangebroken dat onze Majesteit,
„Koning Albert zijn veertigste jaar bereikt heeft.

„Aan hem, die door zijn moed, getrouwheid aan
Zijn Volk, zijn leven biedt,

„Ons hulde op dees feestedag.

„Aan Hem, die 't verleden beeld voor oogen, zijn
„roem tot tolk, zijn mannen volgt bij iedre slag.

„Ons diepgevoelde Kinderhulde.

„Hoe goed, grootsch diepgevoelend, is Hij voor de
„zijnen.

„Een woest gedoe, den welvaart moe,

„Heeft 't harte diep geschokt, van Hem, die, in
„d'eerste rij zijn land bracht.

„Toch houdt hij stand, in d'hand de geeselroe

„Voor hem die zijnen haard kwam schenden

„Zijn horizon, zijn doel, zijn streven, was welstand
„voor zijn telgen. Wars van alle zinsbedrog werkte hij
„om 't leggen van een liefdeband, rond hem 't dier-
„baarst, gansch zijn trots,

„Zijn schoon liefhebbend Belgenland.
„Heil dus, Gij, Kamper, voorbeeld aller kronen.
„Nog vele jaringsdagen is ons aller vurige wensch,
„voor U, die deeld het leed zijner kindren,
„Tot de Meester aller slagen, onze rust, U, aan ons
„wederschenkt.
„Leve lang Koning Albert.
„Ook 't koningspaar der Nederlanden lange leve.
„Ons hulde en dank is ook aan hun gegeven.
„Om d'hulpe onderstand en troost in deze nare tijd,
„Aan Ons en gansch het Belgisch Volk gewijd,
„Dat ook hun nog vele jaren zijn geloofd
„Om Neerlands heil en welstand te bewaren,
„Om Neerlands roem. Om België zijn heil, nu diep
„beproeft
„Lang leve, leve lang gij beide Koningsparen.
„Leve Wilhlemina, Koningin der Nederlanden
„Leve Koning Albert, Leve Koningin Elisabeth."

Bij deze uiting van trouw aan hun Koning en van dankbaarheid aan de Vorstin van Nederland past geen commentaar. Alléén wil ik er op wijzen, dat beide gevoelens tijdens de verdere ballingschap onverzwakt zijn blijven voortleven en men een onrechtvaardig oordeel zou uitspreken, indien men te veel waarde hechtte aan de hier en daar gehoorde wanklanken, uitgesproken onder den drang van een tijdelijke ontgoocheling of een begrijpelijke moedeloosheid bij het uitblijven van lang verbeide vredeskansen.

* * *

Den 5n Mei 1915 werd het Vluchtoord Hontenisse opgeheven. In kleinere en grootere groepen waren de bewoners naar Uden en Nunspeet vertrokken na een behoorlijk onderzoek en een grondige ontsmetting. De vrees, welke wel eens uitgesproken werd, dat zij de besmetting naar elders zouden overbrengen, is achteraf ongegrond gebleken. De inspuitingen en de getroffen voorzorgsmaatregelen schijnen afdoende te zijn geweest. In de ziekenzalen bleven nog enkele reconvalescenten over, welke geleidelijk werden overgebracht en een paar maanden later werden de barakken met uitzondering van de ziekenzalen, door de geniesoldaten afgetakeld, de keiwegen opgebroken, de pompen uitgetrokken en in 't voorjaar 1916 had het jonge lentegroen alle sporen van modder en oneffenheden doen verdwijnen.

Wanneer na afloop van den oorlog ook de ziekenbarakken weggehaald zullen zijn, zal alléén de „Schietperse" nog de plaats aanwijzen, waar eens een groote bannelingenfamilie leefde in modder en zorg, moedig doorworstelend leed en afzondering, vast betrouwend op het rechtvaardige einde van een strijd, waarin hun land ondanks zichzelf was gewikkeld geworden. Hard was soms de beproeving, maar frisch altoos de geest.

Het gastvrije Nederland oordeele naar den geest en mete mogelijke tekortkomingen naar de beproeving!

HET VLUCHTOORD UDEN

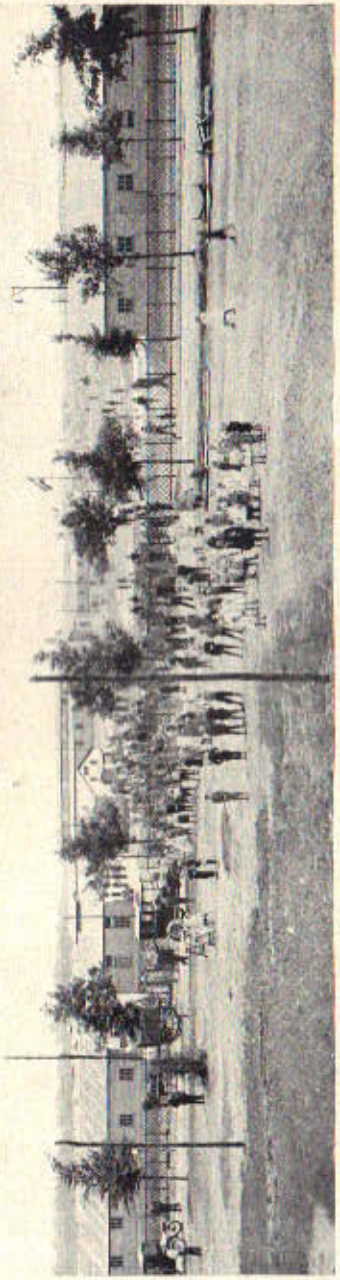

Foto C. Schouten, 's-Gravenhage.

Vluchtoord Uden. — 9. Ingang.

DE UITERLIJKE VORMEN.

A. KENNISMAKING.

Den 20sten April 1915 bracht ik een groep bewoners van het vluchtoord Hontenisse naar Uden. Het was een lange reis! Van Kloosterzande naar Walsoorden te voet — van Walsoorden naar Hansweert met de provinciale boot — van Hansweert naar Vlake met de tram — van Vlake tot Tilburg — van Tilburg naar Boxtel — van Boxtel naar Uden — van Uden naar het vluchtoord toe, op de grens van de gemeente Zeeland. 't Was laat in den namiddag, toen de vermoeiden voor een bord warm eten weer tot bezinning konden komen in de hun vreemde omgeving eener niet te overziene groote eetzaal, waar zij met nieuwsgierige blikken werden aangekeken. 't Was hun allen zoo vreemd te moede — kwam aan hun ballingentocht dan nooit een einde? Zij zaten hier nu zoo ver van hun landgrens, waarvan zij maandenlang de nabijheid hadden gevoeld, in een afgelegen plaats en zoo dicht bij de Duitsche grens! En nu weer al die vreemde gezichten — en nieuwe wetten en 't was hier zoo groot!

Uitgestrekt was het terrein. Dat merkte ik den volgenden morgen, toen ik het „kamp" — want „kamp" bleef de benaming — bezocht en liep langs de barak-

ken, welke, in de blankheid van het versch geschaafd hout en de nieuwigheid, u lachend uitnoodigden tot een kijkje door de open deuren of ramen. Vóór de deuren zaten moeders in het warme lentezonnetje vlijtig en kalm-genoeglijk te breien — in de keukens stoomden sissend de nieuwe kokers en door de walmen heen klonk de veerkrachtige klompentred van de koks u tegen. Ik zag er een heusch post- telegraaf- en telefoonkantoor, een winkel, met allerhande waren voorzien — een electrische centrale — een kapperswinkel — een kerk met een klokje — scholen en al die gebouwen lagen om uitgestrekte pleinen of langs breede wegen, welke alle hun eigen namen en huisnummers hadden.

Aan de wandeling kwam geen einde en met een gevoel van verlichting nam ik 's middags plaats in de auto van het kamp, ditmaal bestuurd door een werkelijken chauffeur, en nog wel een Amsterdammer.

Op de Udensche heide bleek in enkele weken een formeel dorp uit den grond te zijn opgerezen, waarvan de eerste indruk was die van een aantal naar vaste lijnen gegroepeerde reusachtige bijenkasten, waartusschen het niet gemakkelijk was zijn weg te vinden en waarop de jeugdige lentefrischheid een glans legde van rustige tevredenheid.

B. DE OPRICHTING. — DE GEBOUWEN.

Den 17n December 1914 verliet de Regeeringscommissaris Hontenisse voor Uden, om er de voorbereidende maatregelen te treffen. Een tiental dagen later werden de gebouwen, volgens de schetsen van den

Inspecteur voor de Volkshuisvesting aanbesteed; 14 dagen later reden zware wagens, kreunend onder de hooge kostbare houtladingen, naar het afgelegen stuk heidegrond van circa 35 hectaren, dat door de gemeente Uden aan het Rijk in bruikleen was afgestaan voor den duur van den oorlog; koortsachtig werd er gehamerd en gesjouwd en den 18n Februari kon het vluchtoord worden geopend en was er gelegenheid om er, naar oorspronkelijke schatting, 10.000 personen te herbergen. De inrichting was nog rudimentair; de heidestruiken waren nog niet afgesleten of weggeschoffeld; bij ongewonen regenval plaste het water tot kleine meertjes samen en dreigde soms de drempels der barakken te overschrijden. De naam „Waterweg" werd er als een blijvende herinnering aan verbonden; het kleedingmagazijn werd voorloopig in een der eetzalen onder dak gebracht; het personeel moest nog elken dag te voet heen en weer naar het dorp Uden, waar zich ook het kantoor van den Regeeringscommissaris bevond — maar toch konden reeds vluchtelingen, welke elders tot overlast waren geworden, hun intrek in de barakken nemen. De matrassen lagen nog op den grond en in die koude Februaridagen, midden op de gure heide, waar de Oostenwind u door de kleederen snijdt en uw lichaam ongenadig kan striemen, hebben de eerste bewoners er een hard bestaan gehad. Al was de opvatting en de indeeling van het vluchtoord onder invloed van de in Hontenisse en Nunspeet opgedane ondervinding heel wat breeder en practischer, in den organisatietijd kon niet worden verhinderd, dat niet alles naar verwachting verliep en op de uren der maal-

tijden de menschen verkleumd in de eetzalen aankwamen. Gelukkig duurde die overgangsperiode niet lang en vrij spoedig, in de maand April, had het geheel een vasten vorm gekregen, waaraan aanvankelijk slechts veranderingen van weinig ingrijpenden aard, vereischt door den dienst, werden aangebracht.

Den opzet kan men duidelijk nagaan op het plan.

Het eigenlijke kamp ligt ten Zuiden van den weg van Uden naar Zeeland en bestaat uit drie groote gedeelten, welke naar de ligging heeten: *Westwijk*, *Oostwijk* en *Zuidwijk*. Dwars er doorheen loopt, van Noord naar Zuid, de Middenweg. De woonbarakken geven de buitenlijnen van elke wijk aan en sluiten die tot een geheel af. Elke wijk heeft haar keuken, waschlokaal, kolenhok en eetzalen. De West- en de Oostwijk hebben elk drie eetzalen, de Zuidwijk, wegens haar grooter aantal woonbarakken, vier.

Op de tusschenruimten zijn de andere dienstgebouwen opgesteld. In de Westwijk: de electrische centrale, de badinrichting, het post- telegraaf- en telefoonkantoor, de melkkeuken.

In de Oostwijk: de Kerk met pastorie en klooster voor de geestelijke zusters. In de Zuidwijk: het bestuursgebouw, de apotheek en de winkel van het vluchtoord.

Vóór aan den ingang, gemakshalve met het oog op het vervoer, liggen het kleedingmagazijn, het levensmiddelen- en nachtlegermagazijn, en verder nog de politiewacht, de polikliniek, een atelier voor mannen en een atelier voor vrouwen.

Noordelijk van den provincialen weg, buiten de

10. HET VLUCHTOORD UDEN IN 1915.

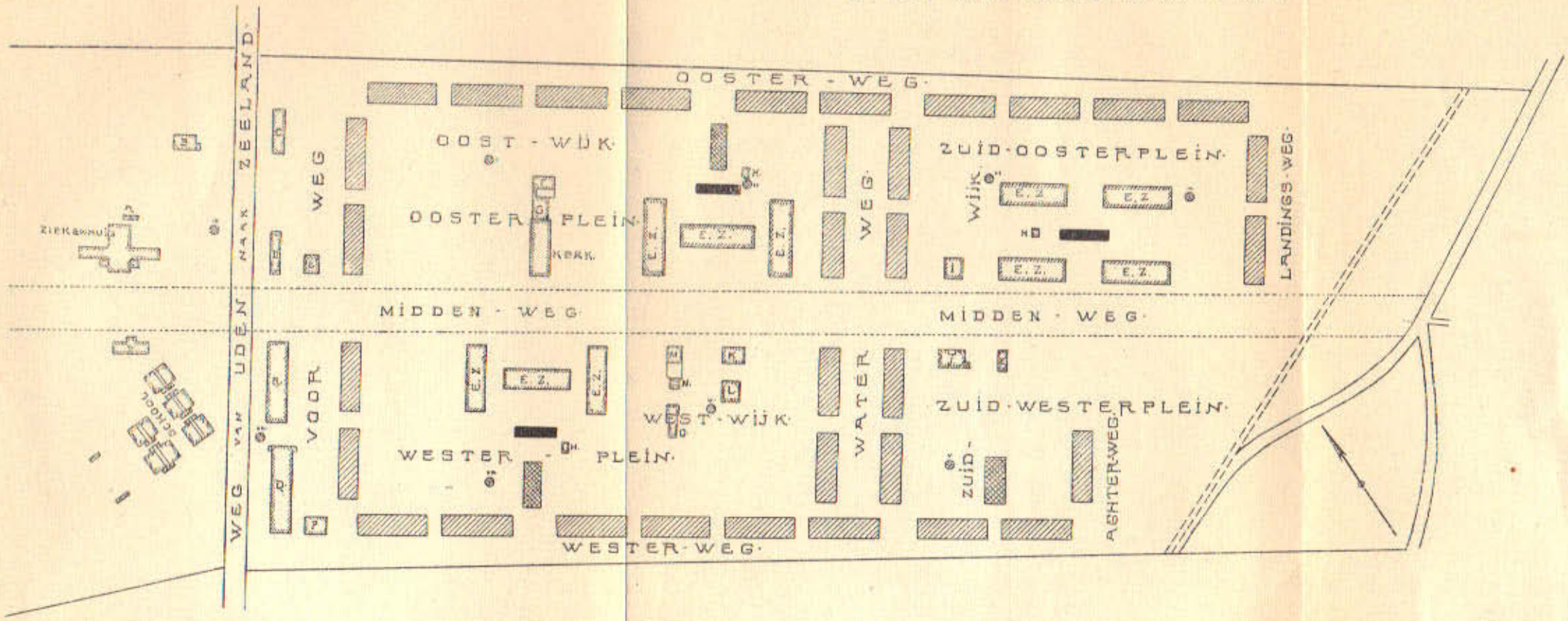

RENVOOI.

- Slaapbarak.
- E.Z. Eetzaal.
- Keuken.
- Waschhuis.

A. Lijkenhuis.
B. Beambtenwoning.
C. Werkplaats — mannen.
D. Wacht.
E. Polikliniek.
F. Zusterhuis.
G. Pastorie.
H. Koelenhok.
I. Winkel.
J. Bestuursgebouw.
K. Postkantoor.
L. Melkhuis.
M. Centrale.
N. Machinist.
O. Badinrichting.
P. Atelier — vrouwen.
Q. Kleedingmagazijn.
R. Voedingmagazijn.
S. Verpleegzusters.
Brandput.

drukte van het kamp, staan de scholen, het ziekenhuis, de verpleegsterswoning, de woning der ambtenaren.

De dispositie van het geheel is zoodanig, dat de woonbarakken alle uitgeven op groote pleinen, waardoor een ruime toevoer van lucht en licht wordt gewaarborgd. Het plein in de Oostwijk, tusschen de eerste woonbarakken en de kerk in, beslaat een oppervlakte van meer dan één hectaar, de andere pleinen zijn iets kleiner, maar de wind heeft er vrij spel en wie er bij gierende stormen en loeiende heidetempeesten over heen moest, heeft er zich dikwijls als aan een open zeestrand gevoeld, waar de rukwinden het scherpe zand in uwe oogen zwiepen, u den adem trachten af te snijden om u tegen den opbultenden grond neer te smakken.

* * *

Bij den bouw der woon- of slaapbarakken werd van een gezamenlijke huisvesting afgezien en uitgegaan van het voornemen om het gezinsleven, voor zooveel de omstandigheden dit zouden toelaten, te bevorderen. Het idee van een open ruimte, waarin in vier rijen de menschen, naast elkander moesten gaan rusten, werd opgegeven wegens het gemis aan huiselijkheid en bewegingsvrijheid.

Om de normale omstandigheden zooveel mogelijk te benaderen, werden de woonbarakken verdeeld in 8 zijkamertjes, spoedig tot „kabienen" herdoopt door den volksmond, van 3 × 7 meter, en twee „kopka-

mers" van 4.5 × 6 meter voor grootere gezinnen. Tusschen deze twee kopkamers in was er nog een andere kamer van 4.5 × 6 meter, waarin steeds een kachel brandde, ten dienste van de gezinnen met kleine kinderen, welke om die kopkamers werden ingedeeld en door een gangetje toegang hadden tot de „kachelkamer".

De twee kamers aan het andere einde van de barak stonden met elkander in verbinding en waren bestemd voor kleinere gezinnen en alleenstaande jonge meisjes of mannen. Aan de beide einden van de barak waren de privaten aangebracht. Elke kabien beschikte over eigen raam en deur, over legboord en tafel en werd verondersteld 10 personen te kunnen herbergen. De geheele barak was 48 meter lang, 14 meter breed, 4.25 meter hoog aan de nok en 2.80 meter aan den dakrand.

De eetzalen hadden iets grootere afmetingen: 51 meter lang bij 15 meter breed, en resp. 4.25 en 2.80 meter hoog. Er was plaats voor een tachtigtal tafels en aan elk dezer konden 10 à 12 personen plaats nemen, zoodat gezamenlijk voor een kleine duizend menschen kon worden opgediend. Aan elke eetzaal was een lokaal van 4 × 6 meter aangebouwd, waar het gerei werd afgewasschen en opgeborgen. De eetzalen dienden tevens tot dag- en avondverblijf, daar de woonbarakken eigenlijk alléén voor slaapgelegenheid waren ingericht.

De keukens en waschlokalen waren eenvoudige houten gebouwtjes met steenen vloer en met als eenig sieraad stoomkokers, fornuisketels en pompen.

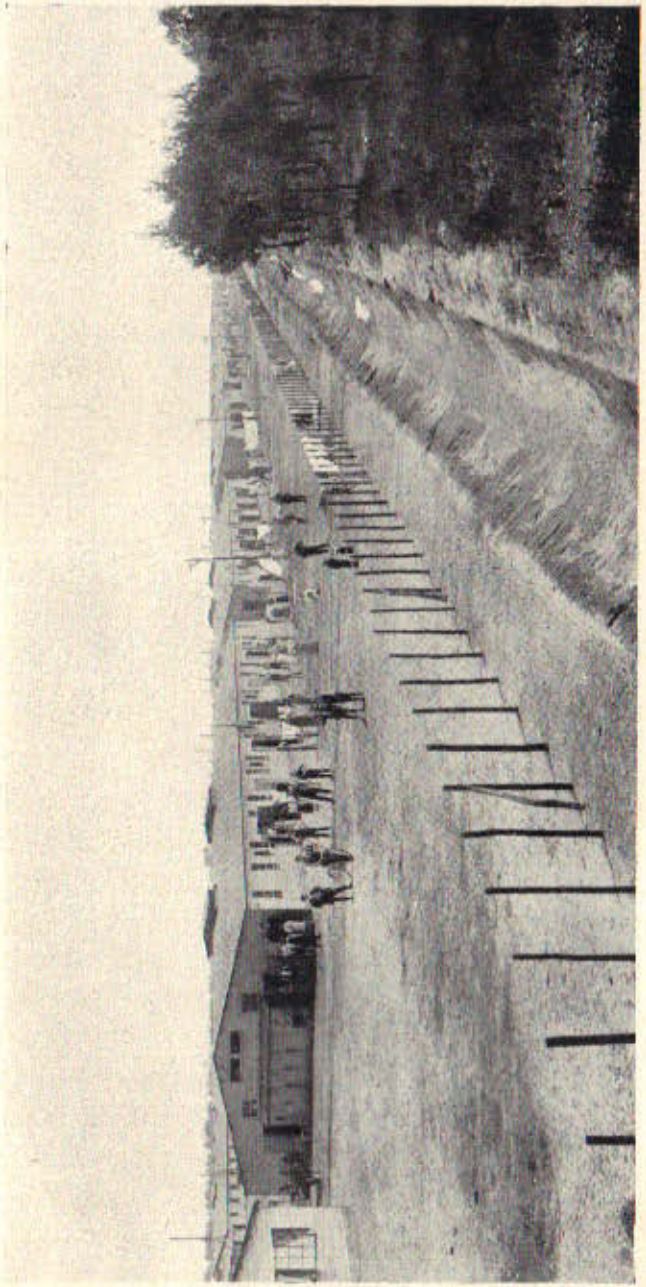

Foto C. Schouten, 's-Gravenhage.

Vluchtoord Uden. — 11. Westerweg.

De badinrichting, zeer practisch opgevat, beschikte over 26 stortbaden en 2 ligbaden. Bij het badhuis bevond zich de electrische centrale. Van het gebouwtje waar het postkantoor was ondergebracht werd een gedeelte afgestaan aan den officieel erkenden kapper van het vluchtoord en een ander aan een ingezetene van de gemeente Uden, welke er voor eigen rekening zijn zaak mocht drijven.

In de melkkeuken had de distributie van melk en pap plaats voor kinderen, zieken en zwakken.

De kerk met haar middenbeuk en twee zijbeuken, haar bescheiden torenklokje, was al even simpel als de andere gebouwen. De geloovigen moesten er plaats nemen op rijen gewone banken; aan het altaar, door de hand van een vluchteling vervaardigd, was iets meer zorg besteed, maar in zijn geheel stond het Huis des Heeren in het teeken van den grootsten eenvoud, één in stemming met de houten effenheid der omgeving.

In het bestuursgebouw — gewoonlijk „Raadhuis" geheeten en ook wel „Gemeentehuis" — het centrale punt van de eigenaardige houten stad op de Udensche heide, waarvan het ontstaan in een oude oorlogsprofetie werd aangekondigd — waren de kantoren ondergebracht van den Regeeringscommissaris, de inwendige leiding, de registratie en de werkverschaffing.

Tegenover het Raadhuis stond de winkel van het vluchtoord, algemeen bekend onder den naam van „Puntenwinkel" (de benaming zal later verklaard worden), in tegenstelling met den „Hollandschen Winkel" waarvan hooger sprake is. Een gedeelte ervan was als leeszaal ingericht.

De verplegingsdienst had zijn kantoor in het algemeen magazijn bij de ingangspoort, waar voedingsmiddelen, nachtleger, eetgerei in bonte mengeling waren opgestapeld; een hoekje er van was door het bouwbureau in beslag genomen.

Daarachter prijkte het enorme kleedingmagazijn, aan beide zijden geflankeerd door wacht- en paskamers en vlak er bij, eenigszins afgezonderd, werd een naaiatelier gebouwd.

In de wacht vonden de overtreders der dorpsreglementen een tijdelijke verblijfplaats en woonde tevens de fotograaf.

Achter de wacht, vóór een gespaard boschje, lag, evenals het naaiatelier wat afgezonderd, het eenige atelier voor mannen, de timmerwinkel.

De scholen waren vrij ruime gebouwen met 4 klassen van 7 × 7.10 meter, gescheiden door een middengang van drie meter, en vormden een afzonderlijk complex, met een uitgestrekte speelplaats. De buitenwanden heel en al raam, zoodat de zon er vrijen toegang had. Het was er droog en luchtig.

Het ziekenhuis werd ingedeeld in vier ziekenzalen, gelegen om een ruime hal: één zaal voor kraamvrouwen en één voor kinderen, beide 7 × 18 meter groot en aan twee zijden voorzien van vijf hooge ramen — één mannenzaal en één vrouwenzaal, beide 7 × 15 meter groot, aan een zijde voorzien van vier hooge ramen. De twee eerste zalen waren, door het vele licht, dat er door de ramen toestroomde, bijzonder opgewekt — de twee laatste, gescheiden door een hoogen houten wand, hadden minder lichtspeling en waren iets doffer.

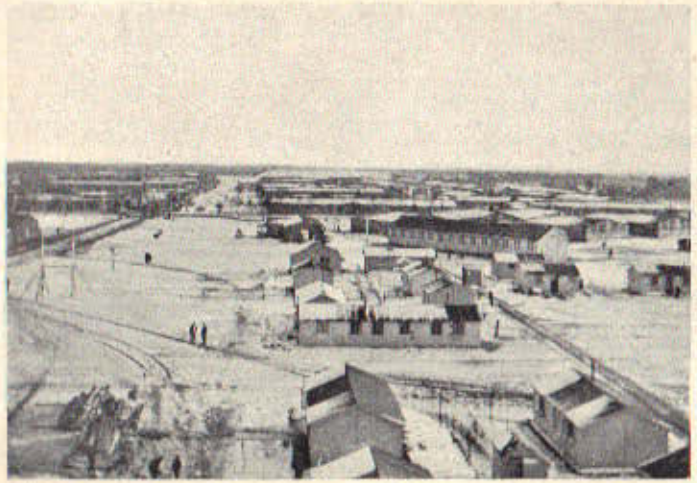

Vluchtoord Uden. — 12. Winterpanorama.

Vluchtoord Uden. — 13. De Heide.

C. Uiterwijk, Grafische Kunstinrichting, Rotterdam.

Vluchtoord Uden. — 15. Groep tafeldiensters.

Foto Sandtmann.

Vluchtoord Uden. — 16. De Wacht.

Langs de gang welke tot de hal toegang verleende, bevonden zich een paar kamers voor verpleegsters, de kamer van de verloskundige, de spreekkamer van den chef-arts, de keuken.

In de onmiddellijke nabijheid, aan den overkant van den weg, woonden de verpleegsters, welke in het ziekenhuis en in de wijk werkzaam waren, in een soort „cottage", bestaande uit een dubbele rij kamertjes, met gemeenschappelijke zitkamer en verandah. Verscholen tusschen een groepje hooge denneboomen, uitloopers van een uitgestrekt bosch, ten Oosten van het ziekenhuis stond de woning der ambtenaren, wier voortdurende aanwezigheid in het vluchtoord noodzakelijk was. Het andere personeel zou zijn intrek in het dorp nemen.

In 't Westen en in 't Oosten was het vluchtoord beschermd door dichte dennebosschen; naar het Noorden toe was het zicht vrij en had men een ver strekkenden kijk op de onafzienbare Schayksche heide, bezaaid met donkergrijze fluweelen dennebosschen, verbergend in hun verlatenheid oeroude natuurschoonheid, onaangeroerd gebleven door de hand der heidebewoners, welke er voelen den greep van het onafwendbare, er vergroeid zijn met de bruine dorheid der heidevelden en de sombere grootschheid der dennen, die slechts onderbroken wordt door den schitterenden maar kortstondigen gouden dennebloesem in de lente en de koninklijke paarse pracht der heide in den zomer.

* * *

Het verschil met het vluchtoord te Hontenisse zal den lezer dadelijk zijn opgevallen.

Terwijl het eerste het karakter droeg van een tijdelijk verblijf, waar in hoofdzaak voor een onderdak werd gezorgd, zat bij de oprichting van het vluchtoord te Uden de gedachte voor van het vormen eener echte gemeente, welke een zelfstandig geheel moest uitmaken en door de bewoners als hun thuis in Nederland zou worden gevoeld. Van een militaire bewaking, waaraan steeds het gevoel van een soort interneering zou verbonden zijn, werd afgezien. De orde zou worden gehandhaafd door gewone Rijksveldwachters met behulp van een drietal geïnterneerde Belgische onderofficieren en op de bewoners zelf zou daarvoor een beroep worden gedaan. Alle uiterlijke kenteekenen van gedwongen concentratie werden vermeden.

In de hierboven bondig omschreven omgeving groeide de ongewone gemeenschap, waarvan de geschiedenis in de volgende bladzijden zoo objectief mogelijk wordt weergegeven, het houten bannelingendorp op de Udensche Heide.

Het verschil met het vluchtoord te Hontenisse zal den lezer dadelijk zijn opgevallen.

Terwijl het eerste het karakter droeg van een tijdelijk verblijf, waar in hoofdzaak voor een onderdak werd gezorgd, zat bij de oprichting van het vluchtoord te Uden de gedachte voor van het vormen eener echte gemeente, welke een zelfstandig geheel moest uitmaken en door de bewoners als hun thuis in Nederland zou worden gevoeld. Van een militaire bewaking, waaraan steeds het gevoel van een soort interneering zou verbonden zijn, werd afgezien. De orde zou worden gehandhaafd door gewone Rijksveldwachters met behulp van een drietal geïnterneerde Belgische onderofficieren en op de bewoners zelf zou daarvoor een beroep worden gedaan. Alle uiterlijke kenteekenen van gedwongen concentratie werden vermeden.

In de hierboven bondig omschreven omgeving groeide de ongewone gemeenschap, waarvan de geschiedenis in de volgende bladzijden zoo objectief mogelijk wordt weergegeven, het houten bannelingendorp op de Udensche Heide.

HET INWENDIGE LEVEN.

A. GROEI EN ONTWIKKELING.

1. ROSE KAART EN REGLEMENT VAN ORDE.

De eerste gang van elken nieuwen bewoner ging naar het Raadhuis. Op het kantoor der registratie — den Burgerlijken stand van het vluchtoord — werden, op een afzonderlijke kaart, alle hem betreffende gegevens ingeschreven: naam en voornamen, datum van geboorte, geboorteplaats, nationaliteit, laatste woonplaats in den vreemde, de duur van het verblijf aldaar, beroep, godsdienst en wat verder noodig of nuttig mocht wezen. Hem werd dan een volgnummer gegeven met een „Bewijs van inschrijving", dat al dadelijk algemeen bekend werd onder den naam van „Rose Kaart". De „rose kaart" was het kennelijk teeken van burgerschap in het vluchtoord; voor haar gingen alle kantoren open, met haar werden alle rechten opgeëischt — zonder haar klopte men aan doovemansdeur.

Nadat de nieuwingeschrevene kennis had gemaakt met de kabien, die hem werd aangewezen, en de barakchef vóór het raam de witte kaart met den naam van den nieuwen bewoner had vastgespijkerd, zocht hij zijn weg naar het stroomagazijn, dat in een der niet in ge-

bruik genomen eetzalen der Zuidwijk geïnstalleerd was, om er een stroomatras te halen.

— „Rose Kaart a. u. b.!"—

Van het stroomagazijn naar het „magazijn aan de poort rechtover de wacht", (de officieele benaming „Levensmiddelenmagazijn" of Verplegingsdienst" is nooit in den smaak van het publiek gevallen) om dekens, emmer, bord, kop, lepel, vork, waschblik, borstel, dweil. — „Rose Kaart, a. u. b.!"

Den volgenden morgen naar het kleedingmagazijn om een kleedingkaart. Dààr ook de vraag: „Rose Kaart, a. u. b.!" —

Van het kleedingmagazijn naar de werkverschaffing, als, wel te verstaan, de man zin had om te werken. Hier werd naar geen Rose Kaart meer gevraagd: machinaal werd ze al naar voren gestoken, met de kleedingkaart er, als toemaat, gewoonlijk bij. Alsdan was de nieuweling ingeburgerd. Onderweg ontmoete kennissen of aangeknoopte relaties waren hem op zijn eerste peregrinatie behulpzaam geweest en den tweeden dag vond hij den weg naar zijn eetzaal zonder eenige moeite. Na den avondmaaltijd had hij in de eetzaal gelegenheid genoeg om zich verder over zijn nieuwe verblijfplaats in te lichten, over de bewoners, den gang van zaken, de indeeling van den tijd. Met kleuren en geuren werd alles hem aan 't verstand gebracht en zonder ooit het Reglement van Orde, het Reglement voor de eetzalen, de Algemeene Bekendmaking te hebben gelezen, wist hij al heel gauw hoe de vork in den steel zat, of liever vermoedde hij het. De bewoners hadden inderdaad al die reglementen naar

eigen inzicht, zonder eenigen eerbied voor hun officieel karakter, tot een enkel volksreglement samengesmolten, zoo beknopt mogelijk, vatbaar voor de breedste uitlegging, en een vanzelfsprekende rekbaarheid. Getrouw aan de in België zoo bekende uiting: „les réglements sont faits pour s'asseoir dessus" hadden zij de reglementen, zonder gewetenswroeging, aan zichzelf aangepast, de verplichtingen wat verzacht, de achterdeurtjes breed opengezet, zich niet voorziene vrijheden zelf vergund, zoodat zij zich geheel behagelijk konden bewegen tusschen de verschillende aan de wanden van woonbarakken en eetzalen prijkende artikelen der voorschriften, waarvan na enkele maanden bezwaarlijk nog een enkel exemplaar in het vluchtoord ware te vinden geweest: een echt Belgische instinctmatige opvatting van artikel 4 der Algemeene Bekendmaking:

> *„Op alle in het vluchtoord gehuisveste Belgen wordt een beroep gedaan om met het tijdelijk over hen gestelde gezag samen te werken tot het verkrijgen van een rustige, arbeidzame Belgische gemeente te Uden, hun tijdelijke verblijfplaats."*

Zonder eenig boos opzet werd deze wensch vervuld en al heeft de kampoverheid zich, niet ten onrechte, in stilte dikwijls geërgerd over de vrije opvattingen, welke de Belgen er ten aanzien van een voorgeschreven reglementariseering op nahouden, hare meegaandheid en gematigdheid hebben ten slotte toch van de bewoners verkregen, dat de groote lijnen der reglementen niet uit het oog werden verloren en het vluchtoord in werkelijkheid een „rustige ,arbeidzame gemeente is geworden", waarin de orde geen enkele

maal gedurende haar vierjarig bestaan ernstig werd gestoord.

Hoe menschen en omstandigheden zoo'n voorgenomen regeling wisten te ontduiken en te wijzigen, is aan de hand van het Reglement van Orde, dat hieronder wordt overgedrukt, op niet onaardige wijze na te gaan. Wat van de bewoners verlangd werd was in negen artikelen samengevat.

REGLEMENT VAN ORDE.

Art. 1.

Een ieder is verplicht 's ochtends op het vastgestelde uur op te staan en zich bij het luiden der etensklok naar de eetzaal te begeven. Niemand mag tijdens de maaltijden in zijne woning blijven dan met een bewijs van den dokter.

Art. 2.

Elke woning moet dagelijks worden onderhouden, d.w.z. bedden en dekens moeten vóór 9 ure 's morgens worden in orde gebracht; de vloer moet elken dag worden reingehouden. Geregeld zal hierover door den Barakchef contrôle worden uitgeoefend.

Art. 3.

Men is verplicht het gedeelte van den weg tusschen zijne woning tot aan de droogrekken schoon te houden. Geen emmers vuil water, waschblikken, waterpotten enz. mogen daarop worden geledigd.

Art. 4.

De bewoners der vertrekken van waaruit men in de kachelkamer kan komen, zijn verplicht dezelve beurtelings uit te schrobben en schoon te houden. Onder alle omstandigheden hebben moeders met zuigelingen het recht vóór alle andere van de kachel gebruik te maken. Zonder noodzakelijkheid mag zich niemand in de kachelkamers bevinden.

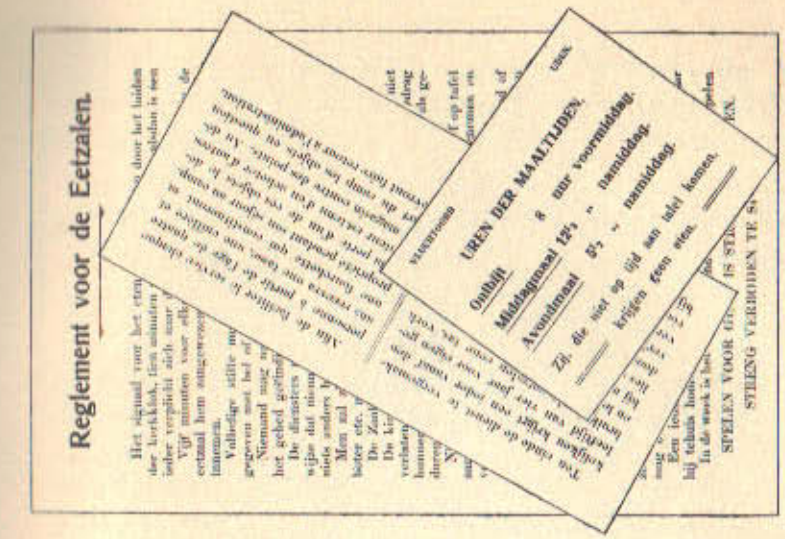

18. Reglementen en voorschriften voor de eetzalen.

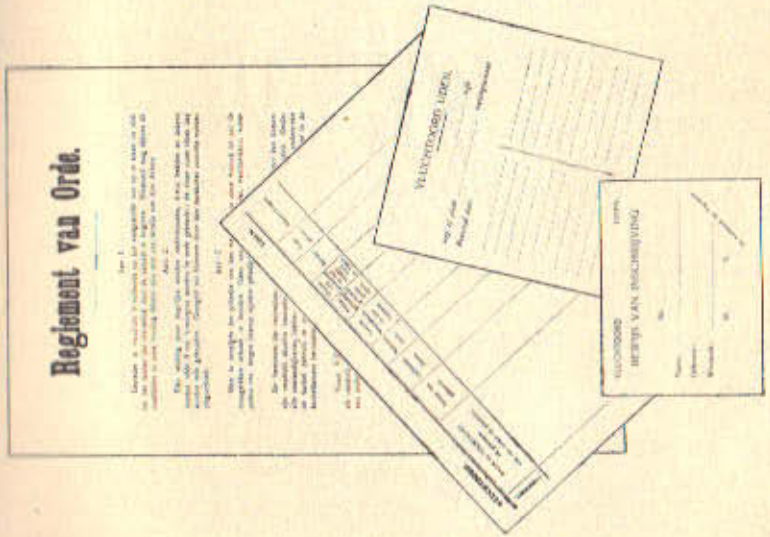

17. Reglement van Orde. — Registratiekaart. — Huisvestingskaart. — Bewijs van inschrijving of rose kaart.

20. Voorschriften omtrent brand en algemeene hygiene, benevens formulieren en kaarten in gebruik bij den geneeskundigen dienst.

19. Verschillende bekendmakingen en bewijzen.

Art. 5.

Van af 9.30 u. 's avonds tot 6.45 uren 's morgens moet algeheele stilte zoowel in als rondom de barakken heerschen en mag niemand zich meer in de woning van een ander bevinden.

Art. 6.

Niemand mag van woning veranderen zonder schriftelijke toestemming van den Ambtenaar belast met de Indeeling, afgegeven in tegenwoordigheid van den Chef der Barak.

Art. 7.

Daar het ten strengste verboden is spijzen van middagmaal uit de eetzalen mede te nemen is het derhalve ook verboden eten te warmen op de kachels.

Art. 8.

Het is ten strengste verboden petroleum- of andere vuren zoowel binnen als buiten de barakken te gebruiken.

Art. 9.

Niemand mag het vluchtoord verlaten hetzij om zich te gaan vestigen in andere plaatsen in Nederland of in den vreemde, hetzij om terug te gaan naar België, dan met toestemming der overheid van het vluchtoord; vóór zijn vertrek moet men zich laten afschrijven op het gemeentehuis.

De zorg voor de naleving van bovenstaand reglement is opgedragen aan den Chef der Barak aan wien eenieder verantwoording verschuldigd is.

De Regeerings-Commissaris,
J. Wilhelm.

Het eerste gedeelte van artikel 1 werd vrijwel algemeen nageleefd om de begrijpelijke reden, dat niemand graag zijn brood of zijn schotel warm eten miste. Zoodra het klokje klepte om half acht, twintig over twaalf of twintig over vijf, zag men de bewoners

in lange rijen van Noord en Zuid, Oost en West afzakken naar de eetzalen, gewapend met het noodige gerei.

Het tweede gedeelte van dat artikel bracht heel wat beroering te weeg. Aanvankelijk ging het nogal, maar een moeder met een ziek kindje thuis, een oude versleten zwakkeling of een gebrekkige wist zonder veel bezwaren het bewijs van den dokter te bemachtigen en die bewijzen werden stilaan zoo talrijk, dat een regeling moest worden getroffen voor de distributie van het eten, noodig voor de thuisblijvende zieken, want zij die de zieken verzorgden, moesten natuurlijk ook thuis eten! Dit gaf het aanschijn aan een nieuwe hieronder afgedrukte kaart voor: *Eten thuis.*

Morgens	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Middags	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Avonds	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16

VLUCHTOORD UDEN. GENEESK. DIENST.

N°. Geldig tot

GOED VOOR ETEN THUIS VOOR EEN PERSOON.

Naam: .....

Morgens	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31
Middags	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31
Avonds	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31

Wat dat „Eten thuis" den betrokken diensten hoofdbrekens heeft gekost, zou een buitenstaander kwalijk kunnen gelooven. Aanvankelijk werd het eten

afgehaald in de eetzalen, dan in de keukens, dan weer in de afwaschlokalen van de eetzalen, doch nooit schoot de vindingrijke geest der belanghebbenden te kort om zich meer dan het rechtmatige toe te eigenen. Het personeel had meestal een goed hart en een milde hand en 't gebeurde niet zelden, dat een zware (?) zieke zich kalmpjes naar de eetzaal begaf en zijn extra portie erbij profiteerde. 't Kwam gewoonlijk uit — van je vrienden moet je 't hebben — maar het ontbrak nooit aan durvers, die het ook eens wilden probeeren om zich ten koste van 't algemeen eens meer dan te goed te doen.

Aan het misbruik kwam eigenlijk maar een einde, toen elke woonbarak haar eigen eetzaal kreeg. De briefjes van den dokter vervielen en daar iedereen in de barak wist wie er ziek was, ontstond de beste contrôle uit zich zelf en was een vrij ruim gebruik van het eten thuis zelfs mogelijk.

Aan artikels 2 en 3 onderwierpen de zindelijke gezinnen zich uit natuurlijke behoefte, maar met de op netheid niet gestelde families lag de Barakchef in een hopeloozen voortdurenden strijd, waarin zijn geduld meestal het onderspit moest delven. De reinigheidsdienst en de grondwerkers hebben er al dien tijd het genoegen van beleefd: de eerste kwam met het wegnemen van het vuil eigenlijk nooit geheel klaar, het herhaaldelijk beproefde systeem van vuilnismanden had slechts dit gevolg, dat de bewoners er een uitstekende gelegenheid in vonden om zich kosteloos in 't bezit van een voor alle doeleinden bruikbare mand te stellen; de laatsten moesten het terrein vóór de barakken geregeld

omwerken en bijhouden om de ontreiniging van den bodem te voorkomen. Ten slotte werden al de gezinnen, waarop de dagelijksche protesten van de buren en het ingrijpen van de politie bleven afstuiten, in één barak verzameld. Ofschoon de maatregel op zich zelf niet afdoende was, werkte hij toch preventief: de angst om naar „den vuilen blok" te moeten en als inwoner van dien blok te worden nagewezen of aangezien, werkte heilzaam. Ik herinner mij, hoe ik, zekeren dag, hevig opschrok door een geweldig kabaal in het portaal van het Raadhuis en het geschetter van een vrouw uit den vuilen blok, welke hare overplaatsing tusschen al die vieze menschen als een soort misdaad beschouwde, zich diep in haar fatsoenlijkheid gekrenkt voelde en er absoluut weg wilde.

Artikel 4: de kachelkamer! De zorgelijke bedoeling er van werd nooit naar waarde geschat, laat staan zelfs gevoeld. 't Duurde niet lang, of alle gezinnen uit de barak eischten, om tal van redenen, het gebruik van de kachel op, vooral in de wintermaanden. De kachelkamer werd in minder dan geen tijd als kletskamer gebruikt, waar iedereen en alles met een nooit stuitenden vloed van woorden werd over den hekel gehaald, en tot droogzaal en keuken getransformeerd. Gedurende den zomer werd het gebruik er van beperkt en ging tusschentijds de deur op slot, maar niet zoodra was die open of 't was weer mis. Daarbij kwam nog, dat de stoker het niet steeds met de vrouwen, die hem gewoonlijk de baas waren, kon vinden; nooit was de kachel gloeiend genoeg en de arme man wist geen raad hoe hij met zijn rantsoen hout en kolen

moest toekomen. In den loop van den winter werd, om de belangen der zuigelingen te vrijwaren en aan de wenschen der barakbewoners te gemoet te komen, aan het tegenovergestelde einde van de barak een gewone kabien als tweede kachelkamer in gebruik genomen en tijdens den strengen winter 1916—1917 kwam er in 't midden nog een derde kachelkamer bij, maar 't kwaad verdubbelde en verdriedubelde, niettegenstaande het prikkeldraad, waarmede de kachelkamers langs boven tegen ongewenschte indringers werden beschermd. Sommige barakchefs bleken toen ook een zwak te hebben voor een apart ontvangsalon en konden aan hun vrienden niet weigeren hun de kachelkamer als werkplaats af te staan. Anderen, welke op de naleving der getroffen reglementen stonden, haalden zich den wrok der geheele barak op den hals en bezweken onder den last van de herrietjes en opstootjes met de elkander opvolgende stokers, de onverbeterlijke vrouwen, de tusschenkomst van politie en overheid. In dien tijd hadden de buurvrouwen, welke toevallig elkander ontmoetten aan de deur of op straat, veel te vertellen! Daar kwam helaas! voor haar grootendeels een einde aan, toen de kachelkamers bij de in den winter van 1917—1918 uitgevoerde verbouwing, verdwenen. Ik vermoed evenwel, dat zij ondertusschen wel ergens anders een compensatie hebben gevonden, niet in de toepassing van artikel 5 en 6, welke stipt werden nageleefd, maar wel van 7 en 8.

Artikel 7: Gij zult geen eten medenemen uit de eetzaal en geen eten warmen op de kachels! Gedeelte-

lijk brengt ons dit artikel tot de beroemde kachelkamers terug en na hetgeen daarover is medegedeeld, behoef ik wel niet nader te vertellen, dat er meer dan te veel eten op de kachels werd opgewarmd: om het te verhinderen, had men bij elke kachel een gewapende marechaussee moeten plaatsen en wie weet of die ook niet gezwicht zou zijn voor de argumenten van het zwakke geslacht!

„Wat moet ik dan eten, mijnheer? Die „kwatta soep" (zoo heette de bruine boonensoep) is dat een spijs? En die rijst? En die Amerikaansche boonen en die aardappelensoep? En snert, mijnheer, kan ik niet verteren! Moet ik dan van honger sterven! Of mag ik mij nooit eens iets extra's permitteeren? En dan geen portie medenemen uit de eetzaal om 's avonds op te warmen voor mijn man, die buiten werkt en de kinderen, als ze, blauw van den honger, uit de school terugkeeren? Nu gaat het alles in de spoelton voor den boer; 't ware toch beter het overschot onder de menschen te verdeelen!"

De hoeveelheid verstrekte levensmiddelen was in dien tijd zoo groot, dat een verdeeling van de kleine restjes uit de gamellen, waaruit in de eetzalen werd opgeschept, waarlijk overbodig was. Later, in moeilijker tijden, heb ik zoo dikwijls uit den mond der moeders de verzuchting hooren slaken: hadden wij nu nog maar, wat wij vroeger hebben moeten weggooien of aan onze honden te eten gaven! Maar het lag nu eenmaal binnen de eischen der kampbewoners, dat zij het onderste uit de kan moesten hebben, want het werd alles immers voor hen klaargemaakt, het

kwam hun dus toe, zij hadden er *recht* op en zij namen het op hun manier, eerst op verdoken wijze, later openlijk, toen het medenemen van eten zulke afmetingen had aangenomen, dat een ingrijpen er tegen een algemeen verzet zou hebben uitgelokt. Aanvankelijk verdween het eten in een potje onder sjaal of schort of mantel. 't Werd wel eens opgemerkt, maar de politie kon niet elken dag een 1000 menschen aan den lijve onderzoeken en het personeel, zelf vluchteling en bang voor mogelijke represailles, zweeg. Zoo kon het misbruik insluipen, tot de potjes, keteltjes en pannen, welke iedereen zich intusschen had weten aan te schaffen, openlijk te voorschijn kwamen en schilderachtig werd op een bepaalden dag de aanblik van de uit de eetzaal komende menschen, allen voorzien van de meest verschillende soorten van inhoudsmaten, of voorzichtig op de handen dragend een vol bord rijstepap of snert, of aardappelen.

Artikel 7 werd in omgekeerden zin gewijzigd, en het personeel van de eetzalen mopperde niet: zij allen hadden toch het voorbeeld gegeven! De distributie, tegen welker rantsoeneering niet was in te gaan, verbrak den laatsten tegenstand: het overschot slonk zoo geweldig, dat iedereen al tevreden was „zijn bekomste" te kunnen eten en er, voor eigen rekening, nog wat bij te koopen. Dat bijkoopen gaf den doodsteek aan artikel 8.

Het lag voor de hand, dat de bewoners, toen zij bemerkten dat er hun geen eigen vaste gelegenheid tot koken ter beschikking stond, zouden trachten die te improviseeren. Het brandgevaar, dat dit met zich

mede zou brengen, springt in het oog en er moest dadelijk voor worden gewaarschuwd.

Zoolang het vluchtoord nog zijn vaste gewoonten en gebruiken niet had en de hoop op een spoedigen terugkeer naar het vaderland levendig bleef, was de behoefte aan het toebereiden van eigen spijzen vrij gering. Toen deze hoop evenwel ging slinken, de mannen geregeld werk vonden buiten het vluchtoord, alles gerantsoeneerd werd en de menschen hun maaltijden trachten aan te vullen door wat zij maar konden verkrijgen, kwamen de verboden vuurtjes te voorschijn: enkele hier of daar weggehaalde of gevonden baksteenen of keien met wat ijzerdraad als rooster — een oude emmer, met tochtgaatjes doorboord en met eveneens wat ijzerdraad als rooster onderaan, en waarin het vuur werd aangewakkerd door breed armgezwaai als met een wierookvat; een enkele maal brandde er zelfs een huiskachel, die met ander huisraad was medegebracht, op een plein, vóór de barak.

Er werd jacht op de vuurtjes gemaakt en de politie wist met den stapel geen raad, want het verbeurd verklaren roeide het kwaad niet uit.

Een woonwagenbewoner — ook woonwagens waren intusschen in het vluchtoord aangekomen — profiteerde ervan; hij bouwde met verroeste zeepbusplaten en oude baksteenen een afdakje tegen zijn woonwagen aan, plaatste er een kacheltje in, stookte die met de overal opgeraapte sintels en kookte tegen betaling.

De vuurtjes doken echter weer op en, wat erger was, enkele werden clandestien in de kabien gestookt.

In den zomer 1918 werd ten slotte aan den drang wat toegegeven en vergunning verleend om op bepaalde uren van den dag vóór de barak vuurtje te stoken. En sedert dien had de stille avondschemering in het vluchtoord de bekoring van den vroolijken gloed der overal in rijtjes opflakkerende vuurtjes op en zonder pooten, ronde en vierkante, waarop de pan te koken of te braden stond onder het wakend oog van een vrouwelijk silhouet en de belangstelling van glundere kleuters.

Artikel 9 werd in zijn geheel getrouw nageleefd, met uitzondering alléén van hen, die op hun eigen houtje in Nederland werk gingen zoeken en al kregen zij daartoe geen vergunning, tenzij zij eenige kans op welslagen hadden, zich om de noodige toestemming niet bekreunden. Dit gaf, wanneer zij als werkloozen terugkeerden, herhaaldelijk aanleiding tot moeilijkheden, maar ook daaraan kwam een einde, toen de distributiekantoren in alle gemeenten een afschrijvingsbiljet eischten: van dat oogenblik af werd artikel 9 het best nageleefde voorschrift van het vluchtoord ook door hen, die tijdelijk buiten het vluchtoord gingen werken.

Om samen te vatten, van de negen artikelen waren er vooreerst slechts drie (1—5—6) en later vier (met artikel 9) waarmede de nieuwe gemeente instemde, en alle vier gingen samen met óf een hunner behoeften óf hun belang. Naarmate het bleek, dat de andere artikelen met geen van beide geheel was te vereenigen — bezwaarlijk kon dit trouwens verwacht worden van een reglement opgesteld voor een gemeenschap waar-

van niet was te voorzien uit welke bestanddeelen zij gevormd zou zijn, hoe zij zich zou gedragen en ontwikkelen in het zoo ongewone milieu — werden zij in den loop der maanden gewijzigd of gaven zij, mede in verband met humanitaire overwegingen aanleiding tot soms ingrijpende hervormingen, zooals de verbouwing der slaapbarakken, welke niet zoozeer werd ondernomen om een practische verbetering van de huisvesting tot stand te brengen, maar grootendeels was: een noodzakelijk geworden inwendige reorganisatie onder den drang van de door de bewoners zelf geleidelijk aan geschapen atmosfeer en een uit het hart vloeiende bezorgdheid om het welzijn der bevolking.

Aan de hand van andere feiten zullen wij dit in een volgend hoofdstuk kunnen bevestigen. Vooreerst evenwel nog een woord over den slotregel van het Reglement van Orde:

„De zorg voor de naleving van bovenstaand reglement is opgedragen aan den Chef der Barak aan wien een ieder verantwoording schuldig is."

Door deze bepaling was de barakchef, welke onder de vluchtelingen werd uitgezocht, tot den voornaamsten burger der gemeente verheven. Hij zou de steunpilaar der orde worden en iedereen rekenschap vragen over zijn tekortkomingen!

Zijn positie, waaraan trouwens al dadelijk het hoogste loon was verbonden, sloeg hem, jammer genoeg, naar het hoofd en zijn recht om te imponeeren werkte naar onder en naar boven in verkeerde richting.

Om van hun solidair overwicht te getuigen, stichtten zij — ze waren met 33 — de Vereeniging der Barakchefs, welke geregeld elken dag hare vergadering hield, waarvan de notulen werden bijgehouden, en waarop het beleid der leiding niet zuinig werd besproken en gehekeld en ofschoon alsdan de „Arsol" [1]) nog niet bestond, eischen werden opgesteld, in hoofdzaak betreffende hun eigen functie, hun onderscheidingsteeken en de door hen te nemen sancties. De bedoeling was niet kwaad, maar het schip had geen stuurman en kwam op een zandbank te recht.

De barakchef, of laat ik hem liever maar den naam geven, waaronder hij vier jaren lang bekend was, *„de chefbrak"*, kreeg zijn uniform van gestreept goed met koperen knoopen en zijn pet, doch de vergaderingen hielden op. Gedeeltelijk was dit jammer, want daardoor verdween het noodzakelijke besef van homogeniteit en werd het contact met de overheid grootendeels verbroken. Elke barakchef ging nu het reglement naar zijn eigen opvattingen interpreteeren en toepassen; dit kon hij des te beter doen, aangezien hij zweeg wat hij niet zeggen wilde en alléén deed wat hij niet laten kon.

Velen onder hen waren niet bewust van hun verantwoordelijkheid en daar zij zelf toch ook vluchtelingen waren en hun nooden niet verschilden van die hunner buren, lieten zij tal van overtredingen toe en werkten die, door hun nonchalante houding, niet zelden in de hand. Het gevolg er van was, dat vele „chefbraks" stilaan hun gezag verloren, hun verantwoording op de directie afschoven en ten slotte, het

[1]) Arsol: arbeiders- en soldatenraden.

opgaven, omdat zij tegen den stroom der recriminaties niet waren opgewassen.

Hunne vervanging, welke al te vaak noodig was — het vlottende element is in alle omstandigheden in het vluchtoord steeds een der grootste struikelblokken geweest [1]) — was gewoonlijk geen verbetering en ook de candidaten bleven uit.

Op zeker oogenblik was er zelfs gebrek aan chefbraks en werden de goeden met het toezicht over twee „blokken" belast, doch ook dit systeem bracht weer zijn bezwaren mede. De verbouwing verschafte ten slotte ook hier een oplossing, doordat verscheidene grieven verdwenen, het toezicht vergemakkelijkt en de geest der bewoners rustiger werd. De flinke chefbraks hadden dezen kalmeren tijd wel verdiend. Hun taak was, dit dient te worden erkend, niet gemakkelijk — buiten de hun opgelegde verplichtingen, moesten zij nog voor het aangeven der zieken zorgen en werden zij voortdurend naar het kantoor geroepen voor allerhande inlichtingen en kleinere karweitjes — en ondankbaar.

Aanzien moesten ze krijgen en dat werd hun door hun mede-vluchtelingen niet gegund.

Sancties mochten zij en kon ook, in de meeste gevallen, de directie niet nemen, omdat het vergrijp te gering was, zoowat in den aard van het kattekwaad, door schooljongens bedreven, die de teugels eens graag laten vieren, en een sanctie, die niet in de directe belangen ingreep, weinig uithaalde.

Des te verdienstelijker is dan ook het werk van

[1]) Zie daarvoor het hoofdstuk: *De Bevolking.*

diegenen onder hen, — en ik zou er meer dan één bij name kunnen noemen — welke er in geslaagd zijn, van hun blok een ordelijk huishouden te maken, waarin niet alléén tucht heerschte en een kraaknette zindelijkheid, maar ook offervaardigheid en een gemoedelijke familiezin niet ontbraken.

---

2. *Andere reglementen en voorschriften.*

Na de woonbarakken komen in de eerste plaats de eetzalen aan de beurt.

De uren der maaltijden werden als volgt bekend gemaakt:

UREN DEN MAALTIJDEN.

„Ontbijt 8 uur Voormiddag.
„Middagmaal 12½ „ Namiddag.
„Avondmaal 5½ „ Namiddag.
„Zij, die niet op tijd aan tafel komen, krijgen geen eten."

Deze uren zijn onveranderlijk dezelfde gebleven; alléén het ontbijt werd vervroegd met 15 à 20 minuten

Hoe het er bij de maaltijden moest toegaan, leert ons het Reglement voor de eetzalen.

REGLEMENT VOOR DE EETZALEN.

Het signaal voor het eten wordt gegeven door het luiden der kerkklok, tien minuten voor elken maaltijd; alsdan is een ieder verplicht zich naar de eetzalen te begeven.

Vijf minuten voor elken maaltijd moet een ieder in de eetzaal, hem aangewezen, aanwezig zijn en direct zijne plaats

innemen. Volledige stilte moet heerschen op het tweede teeken gegeven met bel of anderszins.

Niemand mag na den maaltijd zijne plaats verlaten vóór het gebed geëindigd is.

De diensters moeten hunnen dienst verrichten op zulke wijze dat niemand begunstigd wordt, ook moeten zij zich met niets anders bezig houden dan met hunnen dienst.

Men zal zich aan tafel betamelijk gedragen en eerlijk boter etc. met zijn buurman deelen.

De zaalchef regelt de plaatsing aan tafel.

De kinderen mogen gedurende het eten hunne plaats niet verlaten, ook zijn de ouders verantwoordelijk voor het gedrag hunner kinderen in de eetzalen, zoowel bij het eten als gedurende hun verblijf aldaar door den dag.

Niemand mag zich iets toeeigenen van het gerief op tafel aanwezig hetzij vorken etc. of voorwerpen medenemen en voor eigen gebruik benuttigen.

Het is streng verboden met eten te morsen en brood of andere eetwaren te doen verloren gaan of eten mede te nemen.

Na het ontbijt en na het middagmaal moeten de eetzalen ontruimd worden, ten minste gedeeltelijk, op aanwijzing van den zaalchef, ten einde de zaal te kunnen aanvegen en verluchten.

Niemand mag zich met de kachels bemoeien buiten de stokers, ook mag men de banken niet verschuiven om ze dichter bij de kachels te brengen. Ook moet de kachel vrij blijven zoodat zich niemand in de onmiddellijke nabijheid er van mag bevinden.

Een ieder zal zooveel mogelijk in de zaal blijven waar hij te huis hoort.

In de week is het alleen 's namiddags toegestaan om te spelen.

Spelen voor geld is strikt verboden.

Streng verboden te spuwen.

De Regeerings-Commissaris,
WILHELM.

Het luiden van het kerkklokje, dat vier jaar lang de dagen der bannelingen in gelijke mooten heeft verdeeld en de tijdwijzer werd, waarnaar alle bezigheden zich hadden te regelen — dat luiden doet telkens voor mijne oogen opleven de schilderachtige slingerlijnen van donkere silhouetten welke uit alle barakken schuin zich richtten naar het centrale punt: de eetzaal!

Moeder met haar kleinste op den arm en gewoonlijk nog een paar kleuters aan den rok —, wat heb ik dikwijls een schrijnende pijn gevoeld, als ik u door den regen zag plassen of u tegen den wind te weer zag stellen, gebogen en gekromd, om uw schat te beschermen tegen de plassende buien of de snerpende koude. Wat moet dat dikwijls in den winter een lijdensgang voor u geweest zijn, zes maal daags heen en weer te moeten loopen door modder of windhoos en wat moet gij het als een weldaad hebben gevoeld toen die gang u werd bespaard!

Wanneer het kerkklokje luidde! Dan trokken in zwierige rijen de gameldragers, hangende aan de gamellen, naar de eetzalen om er den dampenden kost neer te zetten. Dan stonden in de eetzalen de tafeldiensters, met hun scheplepel gewapend, klaar bij hunne tafels — repten de vlugge handen der koks zich in de keuken om op te ruimen en den volgenden maaltijd voor te bereiden — dan zag ik de straatjongens hijgend het kamp ingeloopen komen, je ademloos nog vragend hoe laat het was — dan lag, kort nadien, het kamp in een verlaten rust, waar de aanwezigheid van elk levend wezen je zonderling, ja verdacht voorkwam.

Dan werd de anders weinig bezochte, koude eetzaal,

tot een zoemenden warmen bijenkorf — dan joelden de zorgelooze kinderen om de tafels, hongerig en oproerig en daverde de vloer onder het gestommel van twee duizend klompen, tot plotseling de bel van den zaalchef klepte, de petten werden afgenomen en een murmelend dankgebed de stille ruimte boven de hoofden vulde.

Gedurende een twintigtal minuten sloeg er dan, met haastigen klop, de polslag van het leven in het vluchtoord, en na afloop van den maaltijd spreidde dat leven zich weer over het geheele kamp uit langs dezelfde lijnen, waarlangs het gekomen was, en ging er de levenlooze stomme barakken weer bezielen. Niet iedereen verliet de eetzaal goedsmoeds, zelfs in den besten tijd niet.

Het eten was niet naar den smaak geweest — de brokken vleesch niet dik genoeg — er hadden aan de andere tafels minder menschen gezeten — het brood was te klef — de tafeldiensters hadden hun vrijers weer bevoordeeld en opzettelijk alléén de bovenste laag van de gamel geroerd om het vleesch onderaan te laten bezinken. De kleine kleuters hadden voor groote porties gezeten en de flinke mannen hadden er naar moeten kijken of wel hadden die en die heele schotels kunnen meenemen, terwijl anderen maar één bord, zegge maar twéé schepjes aardappelen hadden gekregen.

Een litanie van klachten, welke menigmaal hun weg vonden naar het Raadhuis, er onderzocht werden, een heele beroering teweeg brachten en eindigden zooals zij begonnen waren, met een nieuwe litanie van soortgelijke klachten. Dikwijls waren zij overdreven, maar zelden geheel ongegrond. Hoe had men ook redelijkerwijze kunnen verwachten, dat een personeel van ongeveer 300 personen, gerecruteerd onder de meest heterogene bestanddeelen der massa, en door den band niet de beste, zich stipt zou hebben gehouden aan de bepalingen, welke zoodanig in strijd waren met de belangen van hun maag en bij hen een uitgesproken tucht en een onaantastbaar eerlijkheidsgevoel veronderstelden, waarvan zij noch het doel, noch de noodzakelijkheid begrepen? De onder het personeel, belast met de toebereiding en het verdeelen der spijzen, heerschende mentaliteit kan ik niet beter typeeren dan door het volgende korte gesprek, dat ik zekeren dag had met twee kerngezonde, goed gevoede Belgische, uit Duitschland ontvluchte, gedeporteerden.

— Zoo, beste man, komen jullie uit Duitschland? Jullie ziet er nog zoo kwaad niet uit!

— Neen, mijnheer.

— Hoe komt dat toch! De gedeporteerden hebben het anders niet zoo goed.

— Ja, maar mijnheer, ik was in de keuken!

— En, je kameraad dan?

— Ja, mijnheer, da's familie van mij!

Tot hunne niet geringe verbazing werd dit antwoord op een algemeene vroolijkheid onthaald. De conclusie „zoo keuken hier, zoo keuken ginder" drong niet dadelijk tot hen door, al gold hun eerste verzoek om werk ook: een „postje" in de keuken.

Dat de tafeldiensters niemand begunstigden, dat er niet met eten werd gemorst of geen eten werd mede-

genomen, had geen enkele zaalchef kunnen verhinderen noch voorkomen, evenmin, dat er onderduims voor geld werd gekaart. Dat kaarten is gedurende één winter een echte plaag geweest. Den Belgen zit het kaarten in het bloed, het is een hunner leelijkste gebreken, die niet zelden overslaat tot een blinde drift. Hoe streng het toezicht ook was, men heeft niet kunnen beletten, dat jongelui hun laatsten duit verspeelden en hun schaarsche kleeding opofferden aan hun passie voor het spel. In de eetzalen, waar de spelers steeds omringd waren door een dichte drom van belangstellenden, was de politie onmachtig, omdat de waarschuwing hun altijd voor was, en de zaalchef zich niet durfde te verzetten tegen de driftkoppige kaartspelers. Door het sluiten van de 's avonds weinig bezochte zalen werd het hun wel wat moeilijker gemaakt en toen, bij de opheffing der eetzalen de gelegenheid om samen te hokken, verminderde, en in dienzelfden tijd ook de prijzen van alle artikelen aanzienlijk stegen, slonk gelukkig ook het geldspel.

Over den verderen inhoud van het Reglement voor de Eetzalen kan ik kort zijn. Den stoker liet men, als hij maar voor een gloeiende kachel zorgde — algemeen is in het vluchtoord opgevallen hoe de Belgen houden van flink stoken en niet gaarne verluchten — met rust, doch met de borden was dat niet het geval.

Ieder bewoner kreeg voor zijn eigen gebruik aan tafel een „tas" (kop), een vork en een lepel; de borden moesten, om een degelijke spoeling te verzekeren, in de eetzalen blijven maar dat was niet naar de gading van hen, die thuis zoo goed een bord konden gebruiken.

Met honderden zijn ze dan ook stilaan verdwenen naar de kabienen, waar zij, dank zij het gebrek aan een herkenningsteeken, vrij konden worden tentoongesteld Het inrichten van afzonderlijke eetzalen in elke barak maakte ook aan dit misbruik grootendeels een einde.

* * *

De „Algemeene Bekendmaking" bestond uit de volgende vier artikelen:

BEKENDMAKING.

1°. Het zal een ieder tot nader order vergund zijn zich des namiddags van 2 tot 5 uur buiten het vluchtoord op te houden, met uitzondering van degenen, die gedurende dien tijd bepaalde werkzaamheden hebben te verrichten.

Om op de overige uren van den dag het vluchtoord te kunnen verlaten is schriftelijke vergunning noodig van den Regeerings-Commissaris dan wel van den ambtenaar belast met de leiding van het vluchtoord.

2°. Het wordt eenieder in zijn eigen belang aanbevolen zich aan te melden voor het verrichten van nuttigen arbeid; in geregelde bezigheid zal het beste middel worden gevonden om het tijdelijke, betreurenswaardige lot, hetwelk een gevolg is van den oorlog, zoo krachtig en welgemoed mogelijk te dragen en zich te vrijwaren voor de hoogst onaangename en verderfelijke verveling, die het onvermijdelijke gevolg is van het niets doen en leeg loopen.

Allen, die zoodanigen arbeid verrichten, zullen daarvoor eene vergoeding ontvangen middels een zoogenaamd puntensysteem, waarbij, al naar den aard van de werkzaamheden, een zeker aantal punten per dag zullen worden toegekend.

Gelegenheid zal worden g egeven zich voor de verdiende punten nieuwe, degelijke kleedingstukken en schoeisel aan te schaf-

fen; ook zullen verschillende andere nader aan te geven artikelen, zooals kleine dagelijksche benoodigdheden en versnaperingen, voor die punten verkrijgbaar worden gesteld.

Een ieder die zijn tijd niet in ledigheid doorbrengt, zal dus zijn eigen belang en dat van zijn gezin ten zeerste behartigen.

Er zal, indien mogelijk, gelegenheid worden gegeven tot het aanleeren en uitoefenen van verschillende beroepen, voorts tot het verrichten van gezonden arbeid in de open lucht, door een stuk heidegrond, grenzende aan het vluchtoord, te ontginnen tot bouwland.

Voor de vrouwen en meisjes zal in het bijzonder gelegenheid bestaan voor het verrichten van naaiwerk, zoowel met behulp van naaimachines als met de hand, alsook voor breiwerk.

Alle op die wijze vervaardigde goederen zullen worden aangewend voor de in het vluchtoord verblijvende Belgen.

3°. Alle kinderen, zoowel jongens als meisjes van 6 tot en met 14 jaar moeten het schoolonderwijs volgen.

Dit onderwijs zal worden gegeven aan de jongens door Belgische onderwijzers en aan de meisjes door Belgische kloosterzusters.

De ouders worden verzocht den lust tot schoolgaan bij hunne kinderen aan te wakkeren.

Door het houden van ontwikkelingsavonden zal bovendien aan de volwassenen gelegenheid worden gegeven nuttige kundigheden voor het latere leven op te doen.

4°. Op alle in het vluchtoord gehuisveste Belgen wordt een beroep gedaan om met het tijdelijk over hen gestelde gezag samen te werken tot het verkrijgen van eene rustige, arbeidzame Belgische gemeente te Uden, hunne tijdelijke verblijfplaats.

De Regeerings-Commissaris,
WILHELM.

De uitwerking van artikelen 2 en 3 zal in de hoofdstukken over de Werkverschaffing en het Onderwijs

worden nagegaan. Ik wil mij hier beperken tot artikel 1.

Van de vrijheid om het vluchtoord te verlaten tusschen 2 en 5 uur 's namiddags, werd ruimschoots gebruik gemaakt. Elken namiddag zag men groepjes naar de dorpen Uden en Zeeland trekken om er inkoopen te doen of ontmoette men wandelaars in de omliggende bosschen.

Niet alléén 's namiddags, ook 's morgens gingen de menschen uit en gewoonlijk zonder briefje, want dit was hun te lastig en ze vonden het wellicht wel beneden hun waardigheid toestemming te gaan vragen om hun huis te mogen verlaten. Om de wacht te vermijden, kropen ze dan eenvoudig door den draad of sneden hem door, net als op de grens; op die wijze vielen zij niet in het oog en maakten zij kortere verbindingen, zooals de boeren, die dwars over het land hun eigen pad maken en de bestaande kronkelende landwegen negeeren.

In de omheining, welke een terrein van circa 20 hectaren omspande, gaapten weldra geregeld openingen, welke na elke reparatie, weder vrij werden gemaakt, totdat zij als gerechtigde uitgangen erkend waren en het vluchtoord een open gemeente werd en slechts in bijzondere gevallen de vrijheid van in- en uitgaan werd beperkt. De uitgangstijd ging met de kortere of langere dagen mede; en de bewoners werden er door proces-verbalen aan herinnerd, dat hun afzondering op de heide hen niet stelde buiten de rechtsgemeenschap. Jammer genoeg, gaven de tochtjes van de vluchtelingen in de buurt aanleiding tot klachten.

De grooten spaarden niet altijd het eigendom van anderen. De jeugd vond een prachtig speelterrein in de bosschen en alle jongens zijn nu eenmaal geen brave Hendrikken.

Zij lokten de twee volgende waarschuwingen uit:

WAARSCHUWING.

1°. Het is verboden zich in de weilanden en in de bosschen op te houden of takken van de langs de wegen groeiende boomen en struikgewassen af te breken of af te snijden.

Zij, die zich daaraan schuldig maken, zijn strafbaar volgens de wet.

2°. Ter voorkoming van brand in het vluchtoord en van boschbrand is het dringend noodig, dat men voorzichtig zij met het wegwerpen van brandende lucifers en brandende stukjes sigaar of sigaret, alsmede met het uitkloppen van brandende pijpen. Nimmer mag zoo iets gebeuren in de gebouwen van het vluchtoord of in de langs de wegen staande bosschen of struiken.

Door de ouders moet streng worden toegezien, dat de kinderen niet in het bezit zijn van lucifers.

BEKENDMAKING.

Herhaaldelijk ontvang ik klachten dat de bewoners van het vluchtoord zich ophouden in de bosschen, die gelegen zijn aan of nabij den weg Uden—Zeeland en zich daar aan allerlei baldadigheden schuldig maken.

Nu weer wordt mij medegedeeld door den opzichter van den Provincialen Waterstaat, dat vluchtoordbewoners er hun werk van maken:

veel hout moedwillig te vernielen, recht hout uit te snijden en mede te nemen,

achter eekhoorns te jagen, ja zelfs vuurtjes te stoken!

Met nadruk wordt er nogmaals opgewezen, dat *het betreden van alle bosschen ten strengste verboden is* en dat een ieder, die dat verbod overtreedt, streng zal worden gestraft.

Uden, den 7 Mei 1917.

De Regeerings-Commissaris.
J. WILHELM.

Dit waren de laatste officieele bekendmakingen. Zij moesten niet herhaald worden: de kolennood zorgde in 1917—1918 voor het verdwijnen der bosschen, welke aan oost- en westzijde het vluchtoord beschermden, dat sedert dien zijn vergoorde naaktheid niet langer verbergen kon en de sporen van verweering en invreting openlijk vertoonde. Boven de sombere asphalt-daken uit stonden in de leege lucht de electrische palen met hun spokerige armen, verbonden door de zwarte lijn van een doorzakkenden draad, en verhief zich het tengere torentje van de kerk, dat elken dag trouw bleef kleppen op de vastgestelde uren, verkondigend over de verlatene heide het voortdurende leven der ballingschap.

---

3. MAATSCHAPPELIJKE VORMING EN KARAKTER.

Uit het voorafgaande zal den lezer zijn gebleken, hoe de theoretische opzet van het vluchtoord herhaaldelijk in botsing kwam met de practische uitvoering van reglementen en voorschriften.

De groote uitgestrektheid, de ver uit elkander verspreide gebouwen, de gemeenschappelijke eetzalen mochten niet te onderschatten hygiënische voordeelen

hebben, in de praktijk maakten zij een nauwkeurige en gestadige contrôle haast onmogelijk, te meer, waar de aard der bevolking —in het volgend hoofdstuk wordt hare samenstelling uitvoerig behandeld — niet zoodanig was, dat men van haar een algemeenen goeden wil of een belanglooze medewerking kon verwachten.

Ware het bestaan van het vluchtoord van korteren duur geweest, dan zou dit antagonisme niet zoo sterk te voorschijn zijn getreden. Tijdens den zomer 1915 was er althans nog weinig van te merken, automatisch bewoog ieder zich langs de voorgeschreven lijnen. Naarmate het gevoel van het nieuwe en ongewone evenwel verdween, het geheel een vasteren vorm aannam, kwamen bij de bewoners de persoonlijke neigingen en gebreken en het menschelijk egoïsme weer boven.

Door het werk, dat elk deed of de functie die hij vervulde, begonnen de maatschappelijke behoeften, welke de algemeene nivelleering eener gelijkmatige behandeling tijdelijk had doen zwijgen, zich weer te doen gelden. Er onstonden wrijvingen en groepeeringen en daaruit vormden zich maatschappelijke lagen, welke zich langzamerhand aan de voornoemde nivelleering ontworstelden. Die ontwikkeling werd nog bevorderd door den bouw van uiteenneembare woningen, elk bestemd voor één gezin. Kenschetsend tot staving van het bovenstaande is wel het feit, dat de eerste oproep naar werklieden voor den bouw dier woningen, met de belofte om ze te mogen bewonen, nauwelijks door een twintigtal mannen werd beantwoord, terwijl later de aanvragen om „een huisje" te mogen betrekken zoo

talrijk waren, dat zij bij voorbaat onontvankelijk moesten worden verklaard. De aangehaalde motieven waren gewoonlijk van maatschappelijken aard en alle hadden als ondergrond den weerzin tegen het noodgedwongen samenzijn, de behoefte aan een intiemer gezinsleven.

Bij de werklieden openbaarde zich een verzet tegen een gelijken loonstandaard voor volslagen en halve vakmenschen — en de klerken verzochten om een loonsverhooging om hun stand op te houden. Zoo ontstond onder de heterogene bevolking, samengesteld uit, principieel althans, uitsluitend onbemiddelden, een standsbegrip, waartegen wel verzet kwam, op grond van het „gelijke monniken, gelijke kappen", maar dat stilaan veld won, temeer daar de langdurige dagelijksche samenwerking van de vluchtelingen met de kampoverheid tal van betere en meer ontwikkelde elementen naar voren had gebracht. Zoo werden verscheidene bewoners onder het kamppersoneel opgenomen en hun eerst bestreden bevoegdheden werden ten slotte, al was 't dan wel eens met wat gemopper, toch erkend.

Een andere uiting van maatschappelijkheid was het ontstaan van een heele reeks winkeltjes. Het kwam ongemerkt op en zonder uithangbord. Niet dat op de barakken de opschriften ontbraken, maar die waren van een anderen aard: *„Villa den Yzer"*, *„A la tranchée Belge"* prijkte er in onbeholpen vegen op den hoek van een jongmannen-kabien — *„In den luien hoek"* heette het elders ofwel *„In de Groote Pint"* (die er niet te krijgen was) — *„Bij Dikke Mie van Deurne"* — *„Villa Crotte & Cie."* — *„Villa des roses"* — *„Villa des Ma-*

rais" — „*Villa parfumé*" — „*Villa Albert—Elisabeth*". De winkeltjes waren niet zoo grootsch aangekondigd. Vóór het raam een bokking of een appel, wat suikergoed in een jampot, een stuk worst of rookvleesch, waren de eenige kenteekens van de daarbinnen gedreven negotie.

Zekeren morgen werd geconstateerd, dat er zoo een twintigtal winkeltjes bestonden, waarvan één voorzien was van een toonbank in optima forma en een voorraad, welke ongeveer de helft der kabien in beslag had genomen. In deze laatste zaak waren ongeveer alle dagelijks gebruikte levensmiddelen te krijgen: ham, spek, worst, rookvleesch, kaas, koek, bokking, haring, chocolade, metworst, en natuurlijk alle mogelijke snuisterijen. Een andere winkelier hield er een specialiteit op na in ingelegde haring of rookvleesch, fruit, band en garen, speelgoed, ingelegde mosselen. Al die artikelen waren op dat oogenblik niet verkrijgbaar in den winkel van het vluchtoord, waar uitsluitend kleeding werd verkocht. Er was wel de „Hollandsche Winkel", maar die viel wat te duur uit en enkele slimmerikken hadden blijkbaar geredeneerd, dat zij in de te maken winst ook hun aandeel mochten hebben. Nu al die zaakjes er eenmaal waren en wezenlijk aan een behoefte bleken te beantwoorden, werden zij erkend, doch tevens onder contrôle gesteld. Van dan af leefde werkelijk een niet onbelangrijke kleinhandel in het vluchtoord op. De uitstallingen werden steeds belangrijker en de ondernemingsgeest zocht telkens nieuwe uitwegen, zoodat in het vluchtoord zelfs „primeurs" te krijgen waren, vóórdat men in de gemeente Uden er aan dacht.

Aardbeien, peren, appelen, allerhande groenten, garnalen, versche visch — naast speelgoed en toiletartikelen — 't vond er alles verkoopers en koopers. Buiten de kleinhandelaars, vestigden zich, voor eigen rekening, tal van andere kleine zaken: kappers, naaisters, kleer- en schoenmakers, fotografen, rijwielherstellers, strijksters, waschgelegenheden, een antiquair. Helaas waren er ook opkoopers, smokkelaars en van den kettinghandel bleef het vluchtoord evenmin gespaard.

Al die zaakjes wierpen hun verdiensten af, de eene meer, de andere minder. Welke onverwachte afmetingen ze soms konden aannemen, bewijze het feit, dat een kleinhandelaar op een bepaald oogenblik bereid was voor een goed gelegen kamertje *f* 75.— huur per maand te betalen.

Een andere vertelde mij in October 1918, dat hij met 200 frank in 't vluchtoord was gekomen en thans over een som van 5000 frank beschikte om terug te keeren.

Dagelijks zag men de hondenkarren in- en uitrijden om overal de waar op te halen; de werklieden brachten manden of kisten van het station mede en wie geen hond had of het vervoer nog niet betalen kon, gebruikte een handwagen of een kruiwagen ofwel vergenoegde zich met een „leurdersmand".

Naast de winkeltjes ontstonden ook nog andere handelszaken: in lompen en beenderen, in oud ijzer, in vuurtjes en later, toen de surrogaten ook in Nederland hun intrede deden: in eikels voor koffie, braambeziebladeren voor thee of tabak, wortels van een zekere heideplant, „pijpenspieren" geheeten, welke voor het aanmaken van borstels werden gebruikt.

Al heel gauw kwam de ijsroom te voorschijn en in de warme maanden klonk 's morgens, vóór negen uur al, over den Middenweg heen de uit België zoo bekende straatroep: „Crême à la glace, à la vanille" en drentelde de „Crême-glace" in zijn gebruikelijk wit vest het vluchtoord rond, met tragen, vasten tred voortduwend zijn ijswagentje, met korte tusschenpoozen even stilhoudend om met een voornaam gebaar zijn crême over de biskwie te strijken. Ook de krantenman ontbrak niet. 's Morgens na het ontbijt of wat later in den voormiddag liep hij de barakken af, wachtte zijn klanten op aan de kerk of aan den ingang van het vluchtoord en ieder vond er wat van zijn gading: „De Zoom", „De Courant", „Het Belgisch Dagblad", „L'Echo Belge", „De Klok uit België", Vrij België", „Het Volk" en zelfs de revolutionaire „Toekomst" uit Amsterdam. Censuur bestond niet.

De gedulde aanwezigheid van trekhonden en enkele schoothondjes deed in menig hart een dierenzwak ontwaken. 't Begon met een tiental en het eindigde met een echte hondenfokkerij. Meer dan honderd hondenhokken hielden weldra de wacht voor „blokken" en „huisjes". De vluchtoordbewoners werden elken avond op een hondenconcert onthaald en over dag op klachten over de achtereenvolgens ingevoerde bepalingen, dat de honden niet mochten losloopen, en de houders van honden een soort belasting zouden moeten betalen. Deze laatste maatregel maakte aan de fokkerij een einde, maar de gehechtheid der hondeneigenaars aan hun „herdershonden", „schepers", „doggen, of keffertjes" week niet voor de „belasting".

Met de honden kwamen kippen en konijnen en ten slotte ook de duiven. Duiven! Neen, daaraan had niemand vooreerst gedacht. Nauwelijks was het voorbeeld gegeven of de margarinekistjes prijkten, als tillen, in een minimum van tijd aan alle gevels van de blokken. Was er hout te kort om de duivenhokken af te maken, dan was er gauw een plank uitgebroken aan een privaat of aan een wat afgelegen gebouw; een per ongeluk stuk gegooide ruit zorgde voor de verlichting en door een ergens opgeraapt stuk asphalt waren de lieve diertjes voor den regen beschut. Knutselaars gaven de tillen het aanschijn van net geverfde huisjes, soms op palen opgesteld, waar de vrienden met bewondering kwamen naar kijken. De „duivenmelker" had zijn zin: uren kon hij weer de lucht instaren, kijkend naar de sierlijke vlucht zijner lievelingen of ze lokkend met zijn zoetsappig-liefkozend gefluit. Men zag hem met groote bezorgdheid de diertjes uit hun kooi halen, ze streelend over hun veeren strijken en hun hoedanigheden roemen. Aan hun hokjes besteedde hij zijn beste zorgen, liet zijn werk staan om van de latten der tochtschutsels en in het bosch gehaalde takken een laddertje te maken om de til gemakkelijk te kunnen bereiken. En 's zomers zag men de in België zoo welbekende groepjes, op den hoek der barak, met een schijn-kalm gezicht staan wachten op den terugkeer hunner weggezonden prijsduiven en ondertusschen de kroniek samenstellen van alle duiventillen, duivers, duivinnen en prijskampen. De asphaltdaken hadden van de duiven wel wat te lijden, maar van de duivenliefhebbers had niemand overlast: het is algemeen bekend,

dat zij zeer verduldig zijn en als zij zich eens te buitengaan, uiterst vatbaar voor een complimentje over hun duivenras.

Het in de eerste maanden der ballingschap ontwrichte gemeenschapsleven werd, ongemerkt, met kleine schokjes weer opgebouwd naar de herinneringen van vóór den oorlog, en zij, die er geen liefhebberijen op na hielden, konden hun maatschappelijke neigingen en behoeften bevredigen door zich aan te sluiten bij een der opgerichte vereenigingen, welke voor verpoozing van oud en jong zorgden: het tooneel, de zang, de harmonie, de voetbalclubs, de turners, de padvinders, de fietsclub. Domineerend waren de karaktertrekken van het Belgische dorpsleven; alléén de turners, de padvinders en de velodroom droegen een stedelijk cachet. Over de wijze, waarop deze vereenigingen naar voren traden, zal straks worden gesproken. Ik kan hier volstaan met hun aanwezigheid te constateeren en tevens het feit dat zij, elk naar eigen krachten, in de vorming van de maatschappelijke toestanden in het vluchtoord hun aandeel hebben gehad.

Aldus traden, uit de materieele behoeften en uit den drang naar sociabiliteit, de eene na de andere de sociale factoren te voorschijn, welke hun stempel hebben gedrukt op het karakter van de bannelingen-gemeente op de Udensche Heide. Dat zij gelegenheid hadden om tot uiting te komen niet alléén, maar ook om zich te ontwikkelen, wijst er op, dat het Vluchtoord Uden alles behalve een concentratiekamp was. Veeleer was het een nederzetting, waarvan de bewoners beschikten over een weinig belemmerde bewegingsvrijheid, waar-

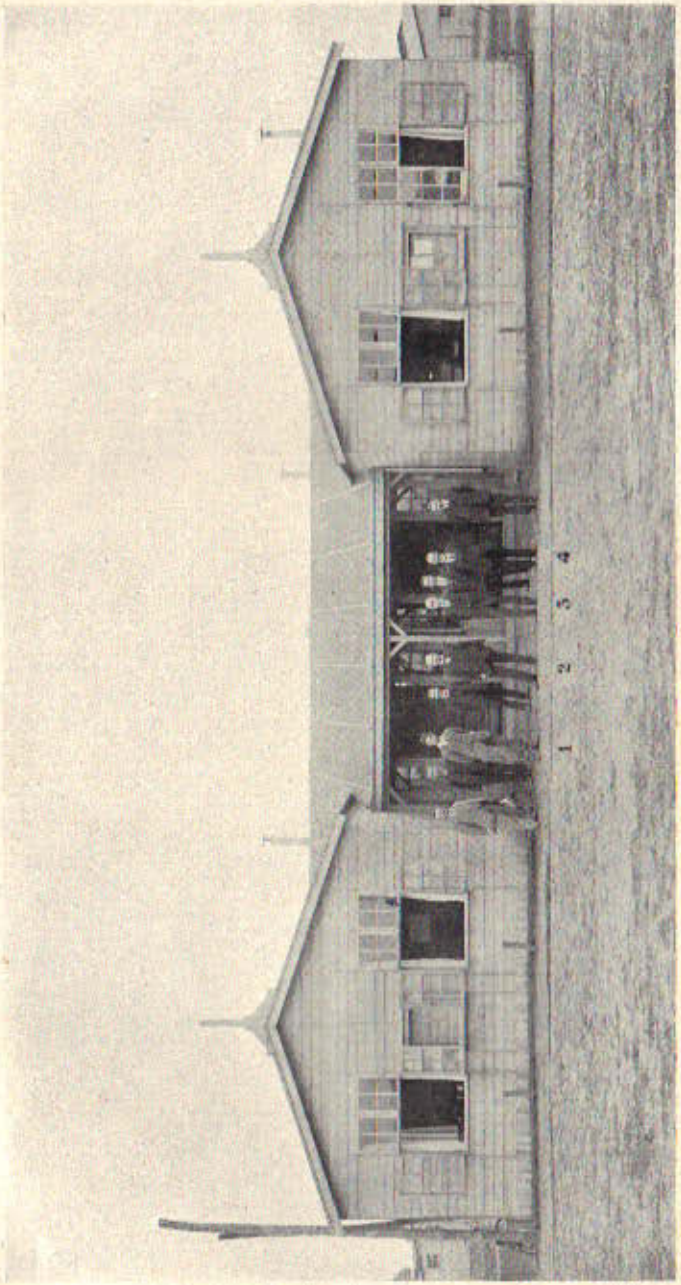

Vluchtoord Uden. — 14. Het Raadhuis.

1. R. P. van den Berg van Saparoea, Ambtenaar der Registratie.
2. J. Systermans, Ambtenaar belast met de leiding.
3. J. P. A. Wilhelm, Regeeringscommissaris.
4. R. W. R. Verdeyen, Directeur der Werkverschaffing.

door zij er zich konden gaan voelen als burgers van een gewoon dorp en wel van *hún* dorp, hun *„thuis"* waaraan zij door allerlei kleine onzichtbare draden waren verbonden. Herhaaldelijk is dit gevoel tot uiting gekomen. Ontelbaar zijn de dienstmeisjes, welke in Hollandsche of Belgische families geplaatst werden, maar weinigen hebben het er uitgehouden, veelal, omdat zij reeds wortel hadden geschoten in het vluchtoord en er zich toe aangetrokken gevoelden. Voor de werklieden, welke buiten werkten, was de kabien als hun huisje op het dorp of hun kamertje in de stad, waarheen zij elken dag of elke week terug keerden.

Meisjes, welke in zich het leven der moederschap gevoelden, zochten er hun toevlucht, omdat zij wisten dat zij er liefderijk zouden worden verpleegd. Wie tijdelijk het kamp verliet, kwam er gewoonlijk terug en bracht soms nog wat werklooze kameraden mede. En tegenover de buitenwereld waren de inwoners geen individueele vluchtelingen, maar leden van de gemeente *„Vluchtoord Uden"*, waarvan zij, zoo noodig, hulp en steun konden verwachten.

Toch was deze Gemeente van een geheel bijzonderen aard. Op haar uitgesproken *Belgisch* karakter heb ik reeds gewezen, doch er is meer. Al was zij een Raadhuis rijk, al werd de Ambtenaar, belast met de leiding, in de wandeling „Burgemeester" genoemd, een echt Burgemeester was er niet, evenmin als een wethouder, een gemeentebestuur of een gemeenteraad.

De geheele, zoo wetgevende als uitvoerende macht, berustte in handen van den vertegenwoordiger der

Regeering, den Regeeringsommissaris. Met in achtneming van de ministerieele voorschriften trof hij alle maatregelen, welke hij noodig achtte in 't belang van de bevolking, een geregelden gang van zaken en de goede orde. Hij hakte alle Gordiaansche knoopen door, en zijn oordeel was wet. Verantwoording was hij alléén schuldig aan den Minister van Binnenlandsche zaken. *Autocratisch* was dus de gemeente in den vollen zin des woords. Van de persoonlijkheid van het hoofd der gemeente hing het dus af, hoe deze laatste zou worden gebouwd, ingericht en tot leven gebracht. Zijn eerste besluiten zouden de richting aanwijzen en beslissen over het lot van duizenden.

In de Algemeene Bekendmaking is die richting duidelijk aangegeven en de lezer zal uit de voorafgaande bladzijden reeds gedeeltelijk hebben kunnen opmaken tot welke consequenties zij heeft geleid.

In zijn veel omvattende taak werd de Regeeringscommissaris bijgestaan door een reeks door hem zelf aangestelde ambtenaren, welke 't best met afdeelingschefs waren te vergelijken. Hunne afdeelingen vormden het officieele kader, het geraamte van het geheele organisme, de grondslagen, waarop werd gebouwd.

Daar was vooreerst de afdeeling voor het inwendige huishouden, zoo iets in den aard van Binnenlandsche Zaken — in nauw verband er mede stond de verplegingsdienst, welke voor de huisvesting zorgde, de keuken en de ligging — en dan kwamen: de geneeskundige dienst, de kleedingdienst, het onderwijs, de werkverschaffing. Ofschoon de hoofden van al deze diensten zelfstandig optraden, waren zij zonder onderscheid

verantwoording schuldig aan den Regeeringscommissaris, op wien de bewoners zich steeds konden beroepen, en met wien bedoelde ambtenaren voortdurend in overleg traden voor elk door hen te nemen belangrijk besluit of elke in te voeren wijziging.

Doordat het vluchtoord als een aaneengesloten geheel was opgevat en de algemeene maatregelen zich gewoonlijk over verschillende diensten uitstrekten, waren de onderlinge aanrakingspunten talrijk en vereischte het algemeene welzijn van alle personeel, zoowel van de ondergeschikten als van de hoofden, een sterk gevoel van gemeenschappelijkheid. Dat dit gevoel niet bij allen in dezelfde mate aanwezig is geweest, is niet verwonderlijk; eerder zou het tegenovergestelde vreemd zijn, want niet iedereen is in staat zich zoo maar dadelijk aan een communistisch milieu aan te passen en eigen gevoeligheden, neigingen of voorliefden het zwijgen op te leggen. Want *communistisch* was ook het vluchtoord, niet zoozeer, doordat de behandeling voor iedereen dezelfde was, maar omdat de arbeid aan het geheel werd dienstig gemaakt.

Artikel 2 van de Algemeene Bekendmaking bevat een oproep tot den arbeid en bepaalt tevens, dat daarvoor geen geld zal worden betaald, maar een vergoeding volgens een „Puntensysteem". Wat dit systeem geweest is en hoe het ontstond zal in het hoofdstuk over de werkverschaffing worden uiteengezet. Bij de invoering werd niet gedacht aan een vooropgezet stelsel van communisme of eenige Civitas Dei, maar in de praktijk is het Puntensysteem een zuiver communistisch stelsel geworden. De geheele werkverschaffing stond ten

dienste van het algemeen belang en hare opbrengsten werden uitsluitend ten bate van de gemeenschap aangewend. In geen enkele werkafdeeling van het vluchtoord kon het persoonlijke voordeel nagestreefd worden. Ook de afdeelingen welke niet rechtstreeks van het vluchtoord waren uitgegaan, nl. de bouw van uiteenneembare woningen en de ateliers der „Society of Friends", moesten het puntensysteem aanvaarden; hun werk diende trouwens langs andere zijde weer het algemeen belang van ons beproefd Vaderland.

Met Julius West, den man, die in 1887 te Boston insliep en er in 't jaar 2000 ontwaakte, [1]) zal de lezer wellicht zeggen: „Ik zie niet dadelijk hoe dat in elkaar zit."

Dr. Leete, de man uit het Boston van 't jaar 2000, in wiens huis Julius West terug tot leven kwam, antwoordde hem:

„Het is toch zeer eenvoudig. Toen ontelbare van elkander onafhankelijke personen de benoodigdheden voor het leven en voor uitspanning voortbrachten, was er een eindelooze ruil noodig tusschen de personen om hun te geven wat zij verlangden. Deze ruil was de handel en geld het onmisbaar ruilmiddel. Maar zoodra de natie de eenige producente van alle soorten van goederen werd, was er geen ruil tusschen personen noodig.

Alles werd verkrijgbaar gesteld in een magazijn en nergens anders kon men iets ontvangen. Een stelsel van onmiddellijke verspreiding van uit de magazijnen

[1]) Zie *In het Jaar 2000* door Edw. Bellamy, Vertaling van F. Van der Goes. Amsterdam, J. L. Van Looy, 1906. 3e druk. p. 56.

kwam in de plaats van den handel en hiervoor had men geen geld noodig."

Op de vraag, hoe die verspreiding was ingericht, ging hij voort:

„Op de allereenvoudigste manier. Iedere burger van den Staat wordt bij het begin van het jaar gecrediteerd in de grootboeken der natie met zijn aandeel in de jaarlijksche productie van het volk, en een credietkaart wordt hem ter hand gesteld, waarop hij in de openbare magazijnen, die men vindt in elke gemeente, kan krijgen alles wat hij verlangt en wanneer hij het verlangt. Deze schikking, zult gij zien, treedt in de plaats van allen koophandel tusschen producenten en consumenten. Misschien zult gij onze credietkaarten wel eens willen zien."

— „U merkt op", ging hij voort, terwijl Julius West met belangstelling het stuk bordpapier bezag, dat hij hem gegeven had, „dat deze kaart een zeker aantal dollars vertegenwoordigt. Het oude woord hebben wij overgehouden, maar niet de zaak. Het woord dollar staat niet voor iets werkelijks, maar dient alléén als een teeken waarmede wij de waarde van verschillende goederen berekenen. Daarom is alles geprijsd, in dollars en in centen, als in uw tijd. De waarde van wat ik op deze kaart neem wordt aangeteekend door den beambte, die van deze hokjes zooveel afknipt als ik bestel."

Tot een crediteeren van ieder zijner bewoners in een grootboek had het vluchtoord het nog niet gebracht en een algemeene crediet-kaart was er nog niet ingevoerd. Toch is er een treffende overeenkomst. De

„punten" waren als de credietkaarten van Boston in 't jaar 2000 van bordpapier — het woord gulden stond er niet eens op, alléén een cijfer, dat eveneens een teeken was, waarmede de waarde der verschillende goederen werd berekend: één punt had de waarde van 2 centen. Een ruilmiddel was zij niet, want evenals te Boston in 't jaar 2000 „werd alles verkrijgbaar gesteld in één magazijn (den zoogenaamden Puntenwinkel) en nergens anders was iets te krijgen". Handel tusschen producenten en consumenten was uitgeschakeld, want alles werd onmiddellijk uit de magazijnen verstrekt. Ook had, in betrekkelijken zin, ieder bewoner zijn aandeel in de productie, want eenmaal in 't bezit van een kleedingkaart, had hij recht op bepaalde tijden een vooraf vastgestelde hoeveelheid kleedingstukken — vrije keuze in goederen en in datum was evenwel niet toegestaan — te gaan ontvangen in het kleedingmagazijn.

Punt en kleedingkaart te samen waren dus niet ver verwijderd van het wezen der Credietkaart.

Een grondiger vergelijking met de regeling van den arbeid te Boston in 't jaar 2000 zou mij in de gelegenheid stellen nog meer punten van overeenkomst aan te wijzen met de regeling der werkverschaffing in het Vluchtoord Uden in 't jaar 1915 (zoo groot is het tijdverschil trouwens niet meer), doch dit zou mij te ver leiden en ook zou de vergelijking niet consequent kunnen worden doorgedreven, omdat het tijdelijke en noodgedwongen bestaan van het vluchtoord het uitwerken van het puntenstelsel tot een sociaal en organisatorisch systeem in den weg stond, te meer waar het

vluchtoord aan den invloed van de er rondom bestaande maatschappelijke orde, waarin het spoedig weer zou worden opgelost, niet kon ontsnappen. Hoe rudimentair, qua sociaal systeem, het puntenstelsel ook moge geweest zijn, het was alleszins een belangwekkend en vruchtdragend experimentum.

Dr. Leete zegt in hetzelfde gesprek met Julius West het volgende:

„Nu de arbeid niet meer is voor het individu, maar van het geheele volk, bezielen vaderlandsliefde en eerzucht den arbeider, evenals vroeger den soldaat. Het leger van de nijverheid is een leger inderdaad, niet alléén wegens de volmaakte organisatie, maar ook wegens de toewijding en de zelfopoffering van de leden."

Op de gevoelens van vaderlandsliefde en toewijding werd eveneens in het vluchtoord een beroep gedaan, en, ik ben gelukkig dit te kunnen vaststellen, niet te vergeefs. De vergelijking met den soldaat heb ik uit den mond van vluchtelingen gehoord en ook de opvatting van den arbeid voor de gemeenschap als plicht. Anderzijds moet ik evenwel bevestigend antwoorden op de door J. West gestelde vraag: „Groote karakters „kunnen worden bewogen zich te wijden aan het alge„meen belang, maar is de gewone mensch, bij deze in„richting, niet eerder geneigd om de riemen er bij neer „te leggen, met de gedachte dat het nutteloos is zich „zeer te vermoeien, aangezien zijn inkomen niet ver„grooten zal, of zijn traagheid haar niet doet slinken?"

Wie zou op die vraag een ontkennend antwoord verwachten, waar het gewone leven, met zijn geld- en eerzucht, langs alle poriën in het kamp binnendrong en

straks datzelfde leven, met zijn geldzorgen, onvermijdelijk zijn greep zou leggen op allen? Wie zou verwachten, dat al die duizenden, voor wie een onmiddellijk materieel voordeel overdenkingen van hoogeren aard ter zijde stelde, goedschiks een systeem zouden aanvaarden, waarin zoo weinig plaats was voor eigen belang en zelfzucht?

En toch is het merkwaardig, hoe, niettegenstaande al het gemopper tegen het puntenstelsel, stilaan de voordeelen er van tot de menigte begonnen door te dringen. Menige huismoeder heeft het als een zegen leeren beschouwen en talrijk zijn zij, die zich door het puntensysteem hebben opgewerkt en zich voor jarenlange zorgen, inzonderheid omtrent kleeding, hebben gevrijwaard.

Dat het systeem van producenten en consumenten het vluchtoord niet onaangetast liet, is gebleken uit wat hierboven over het ontstaan van den kleinhandel is gezegd. Het verschil tusschen den puntenwinkel, die geen winst maakte, en de zaakjes, waarbij winst maken hoofddoel was, is niet onopgemerkt voorbijgegaan. Menigeen heeft te laat en tot zijn spijt ondervonden, dat men met punten even ver en verder kon komen dan met geld en dit weet ik wel, dat later vele bewoners het ontbreken van een puntenwinkel in hunne gemeente sterk zullen missen. Het zou voorbarig en overdreven zijn, op grond van de in het vluchtoord te Uden opgedane ervaring algemeene conclusies te trekken. Ik kan evenwel niet nalaten deze uiteenzetting van het communistisch karakter van het vluchtoord te besluiten met mijn overtuiging uit te spreken, dat de massa

niet onverzoenlijk tegenover een doorgevoerde socialiseering van den *arbeid* staan zou, als zij ze maar begrijpt en de socialiseering zelf zich uitstrekt tot allen arbeid en geen uitzonderingen duldt; want dit was een groote grief, dat het personeel van het vluchtoord niet aan hetzelfde systeem als de bewoners was onderworpen. Voor verdere bijzonderheden omtrent het puntenstelsel, punten en puntenwinkel verwijs ik naar het hoofdstuk over de Werkverschaffing. —

Nog een paar karaktertrekken van het vluchtoord verdienen naar voren te worden gebracht.

Aansluitend aan het puntensysteem, dat elke nutteloze uitgave wilde tegengaan, was het verbod tot verbruik van sterken drank in het vluchtoord.

Herbergen, die welig tierende plagen van onze dorpen in België, waren er niet en de eenige dranken, welke in het vluchtoord werden verkocht, waren melk, koffie en thee. Er werd wel eens een kruikje jenever of een flesch bier binnengesmokkeld, doch tot een misbruik groeide het nooit. De maatregel had voor gevolg, dat in de buurt van het vluchtoord een paar haastig opgeslagen winkeltjes bier gingen slijten en gedurende enkele maanden was hun bestaan waarlijk hinderend.

Vooral op Zondag gebeurde het, dat vluchtelingen zich, onder invloed van drank, te buiten gingen en hun roes in de wacht moesten gaan uitslapen. Een van die winkeltjes hield het echter niet vol en verdween. De duurte van drank en levensmiddelen werkte van andere zijde de onthouding in de hand en ook de verderop naar Zeeland of Uden liggende herbergen zagen hun klanten met den dag verminderen. Vele herbergiers slo-

ten hun deur en in 1918 was een geval van dronkenschap een hooge uitzondering.

Ten slotte wil ik nog wijzen op het godsdienstige karakter van het vluchtoord. Uitgaande van de veronderstelling, dat de Belgen en inzonderheid de Vlamingen, welke het grootste deel van de vluchtelingen uitmaakten, bijna allen tot den katholieken godsdienst behoorden, werd de ethische grondslag van het vluchtoord op die godsdienstige overtuiging opgebouwd. Dat ook in dit opzicht de gevoelens der Belgen werden geëerbiedigd, getuigt van de breede opvattingen der Nederlandsche Regeering in zake de vluchtelingenzorg. Toen later Nederlandsche protestantsche gezinnen in het vluchtoord werden opgenomen, werden zij evengoed in de gelegenheid gesteld zich van hunne godsdienstplichten te kwijten.

Aan politiek geharrewar leed het vluchtoord alléén maar in zooverre zekere landgenooten zich niet hadden kunnen ontdoen van de bekrompenheid eener kortzichtige dorpspolitiek, en niet wilden of konden begrijpen, dat die tijdens de ballingschap op zijn minst misplaatst was. Gelukkig was de behoefte aan eenheid en solidariteit onder de Belgen sterk genoeg om die sporadisch zich vertoonende neigingen het zwijgen op te leggen, zoodat het vluchtoord gespaard bleef van onverkwikkelijk partijgedoe. Alle mogelijke gezindheden hebben in het vluchtoord in vrede naast elkander kunnen leven en dit is, ongetwijfeld, niet de minst verdienstelijke zijde van zijn inrichting. Ook de taalkwestie gaf in het vluchtoord geen aanleiding tot moeilijkheden. Aanvankelijk waren er een 500

Walen; te hunnen behoeve werd Fransch onderwijs gegeven en werden de meeste bekendmakingen in de twee talen opgesteld. Hun aantal slonk evenwel voortdurend, zoodat de overblijvenden zich, zonder hun raseigenaardigheden prijs te moeten geven, aan het Vlaamsche milieu, zoo goed en kwaad als 't kon, aanpasten, want zelf waren zij niet krachtig genoeg om den Waalschen geest tot uiting te doen komen. Van een drang om Nederlandsch te leeren was bij hen nochtans weinig te merken.

Dat de geheel op zich zelf staande inrichting van het vluchtoord, welke wellicht eenig is geweest tijdens den wereldoorlog, geleidelijk haar eigen atmosfeer kreeg, viel niet te ontkennen. Het was velen wel eens eigenaardig te moede, wanneer zij, na een tijd van afgezonderd leven op de heide midden in de gewone maatschappij te recht kwamen! Geheel gewoon geraakt aan de gevoelens van vrij ver doorgedreven gemeenschapsplichten, waarbij het egoïsme wijken moest voor altruisme, deed het strevende getob en gepeuter van daarbuiten wel eens vreemd aan en talrijk zijn zijn, die daarmede voor goed zullen hebben gebroken.

Ten aanzien van de massa, die in het vluchtoord rechtstreeks en ongeweten in contact is gekomen eenerzijds met verschillende maatschappelijke problemen, welke in deze dagen allerwege beroering verwekken, en anderzijds met verschillende haar onbekende sociale instellingen, is of zal de atmosfeer, waarin zij jaren heeft geleefd, niet zonder invloed blijven, want zij zal niet onvoorbereid staan tegenover tal van door den oorlog noodzakelijk geworden reorganisaties. Voor ons

ingeschreven, en daarvan zijn er ettelijke uit het Walenland.

Door den band behoorden de bewoners tot den arbeidersstand; fabriek- dok- en grondwerkers waren het talrijkst vertegenwoordigd en daarnaast trof men gewone ambachtslieden, (timmerlieden, smeden) aan, spoorwegpersoneel, bedienden, kleine burgers, en ook wel renteniers.

Het geheel vormde een bonte verscheidenheid van menschen van allerlei slag, waarvan elke groep met zich medebracht de begrippen en gewoonten, eigen aan haar stand en ontwikkeling.

Het was een gewaagde onderneming al die uiteraard zoo uiteenloopende elementen met en naast elkander te doen leven in een betrekkelijk beperkte ruimte. Zonder botsingen is het dan ook niet gegaan, maar ernstige stoornis werd nooit verwekt en achteraf beschouwd wil het mij voorkomen, dat het welslagen der onderneming grootendeels te danken was aan het eigenaardige stelsel van het vluchtoord, dat allen vreemd was en van elk vereischte een vernieuwde inspanning om zich in de nieuw op te bouwen maatschappij van het vluchtoord een behoorlijke plaats te veroveren.

Hoe de bevolking van het vluchtoord langzamerhand steeg blijkt uit de onderstaande gegevens en eigenaardig is het om daarbij na te gaan, hoe zekere fluctuaties verband hielden met de oorlogsomstandigheden.

Van 18 Februari steeg de bevolking geleidelijk, op normale wijze, tot 5675 einde December 1915. Van Januari 1916 tot Juni 1916 daalt het bevolkingscijfer tot 5400 om verder met lichte schommelingen opnieuw

te stijgen tot 7021, het hoogste cijfer, in November 1918 (voor bijzonderheden aangaande de samenstelling der bevolking zie blz. 152—55). Naar schatting werd in het vluchtoord op 10.000 bewoners gerekend en het bouwen der woonbarakken was op dat aantal gebaseerd. Vele vluchtelingen voelden echter weinig voor een verblijf in een vluchtoord en toen in Mei 1915 de ontruiming van de dorpen in Noord-Brabant en Zeeland werd aangekondigd, verkozen de meesten terug te keeren naar België of teerden zij op eigen kosten voort, totdat hun laatste spaarcenten waren verbruikt. Van de duizend verwachte vluchtelingen kwamen er haast geen. Dit had voor gunstig gevolg, dat met de beschikbare ruimte niet meer gewoekerd moest worden. In plaats van 10 personen deelde men er maar 8 per kabien in, zoodat het samenwonen van verschillende gezinnen tot een minimum kon worden teruggebracht. In Augustus 1915 werden zelfs twee woonbarakken, die van den Landingsweg, afgestaan aan het militaire kamp te Harscamp.

In Juni 1915 kwamen plotseling 64 personen uit Turnhout opdagen. Zij hadden van een vroolijke feeststemming van de Duitschers over de verovering van Przemysl gebruik gemaakt om over de grens te komen.

Toen de grensbewaking strenger werd en de onmeedogende draad overal werd gespannen, was er een toevloed van grensbewoners. Den 1n December 1915 kwamen er niet minder dan 50 personen uit Raevels en wat later werden zij gevolgd door tal van bewoners uit de grensgemeenten Putte, Stabroeck, Stekene enz.

In Februari 1916 werden er 61 overgebracht uit Hulst, in Maart 105 uit Roosendaal.

In Mei 1916 noodzaakten de duurte en de schaarschte der levensmiddelen in Duitschland vele Nederlandsche gezinnen, welke in de Rijnstreek in de fabrieken werkten, den weg naar Nederland in te slaan om er een onderkomen te vinden. Zij hoopten in hun vaderland aan den arbeid te kunnen gaan in de spinnerijen en weverijen, doch de werkloosheid was op dat oogenblik in de Nederlandsche textielfabrieken reeds zoo groot, dat slechts weinigen er in slaagden werk te vinden en enkelen, die werk hadden weten te verkrijgen, moesten het weer laten gaan, daar zij, wegens den heerschenden woningnood, geen onderdak wisten te bemachtigen. Zoo werden de vluchtoorden hun als tijdelijke verblijfplaats aangewezen. De groei der bevolking van Juni 1916 af is hoofdzakelijk aan hunne aankomst te wijten.

Zoodra de Duitschers met het deporteeren der Belgen aan den gang waren, trachtten vele landgenooten over den electrischen draad te vluchten om zich naar Frankrijk of Engeland te begeven. Niet allen, die veilig op Nederlandsch grondgebied aanlandden, konden dadelijk worden ingescheept. Tijdelijk vonden zij dan een onderkomen in het vluchtoord. In November 1916 kwamen er uit Welkenraedt ongeveer 30 binnen, waarvan 12 staatsspoorwegbedienden, welke spoedig weer verdwenen. Tot in de eerste maanden van 1918 huisvestte het vluchtoord vrij geregeld mannen, welke over de grens waren gekomen of uit Duitsche gevangenschap ontsnapt. Hun aantal had evenwel geen noemenswaardigen invloed op het cijfer der bevolking, wel de aankomst der Nederlanders uit België van af Mei 1917. Wegens den benarden toestand in België, de duurte en de werkloosheid, konden vele Nederlanders, welke nochtans noode hun geliefde tweede vaderland verlieten, (dit bleek heel spoedig aan geheel hun doen en laten) het niet langer uithouden en moesten ook zij den weg naar Nederland op. Zij kwamen meestal uit het Walenland en voelden zich al heel gauw thuis in hunne nieuwe Belgische omgeving.

Van hunne uit Duitschland afkomstige landgenooten kon dit niet worden gezegd. Deze brachten veelal uitgesproken sympathiën met zich mede voor het den Belgen vijandige land, waar zij jaren hadden gewoond en een zekere Duitsche stramheid, welke klaarblijkelijk aan de militaire omgeving niet vreemd was. Hunne vrouwen waren dikwijls Duitsche, hunne kinderen waren half Duitsch, en hunne taal was een mengelmoes van Duitsche en Hollandsche dialecten, waarin het Duitsch overwegend was. Langzamerhand gingen ze opnieuw aan 't verhollandschen, vooral de kinderen, en kwamen hunne hollandsche karaktertrekken toch weer boven drijven.

In den beginne gaf hunne aankomst aanleiding tot wrijvingen en oneenigheden. Een der vrouwenateliers stond op zekeren morgen overeind, omdat enkele „Duitsche" meisjes zich tot het zingen van Duitsche liederen hadden laten verleiden. De Belgische naaisters hadden dit als een provocatie beschouwd en er dreigde een handgemeen. Het onweer kon nog tot bedaren worden gebracht, maar de Duitsche liedjes bleven

achterwege. Spoedig ook kwamen de Belgische vluchtelingen hunnerzijds tot het besef, dat hunne Hollandsche medebewoners, evenals zij, slachtoffers van den oorlog waren en allerminst uit vrijen wil in het vluchtoord hun intrek hadden genomen.

De „Duitsche Hollanders" — zoo werden zij genaamd — zagen in, dat het gewenscht was zekere fijngevoeligheden der Belgen liever niet te kwetsen en aldus konden twee, in aard en affiniteiten zoo zeer van elkander verwijderde, elementen in vrede naast elkander leven, omdat zij wederzijds, meer instinctmatig dan beredeneerend, gevoelden, hoe het niet te keeren noodlot hen allen hier als machtelooze schipbreukelingen had uitgeworpen.

Toch bleef tusschen beide groepen een opvallend verschil bestaan. Van de Nederlanders, inzonderheid de „Duitsche", kan niet worden gezegd, dat zij zich even gemakkelijk aan de vluchtoordtoestanden aanpasten als de Belgen. Van hen getuigde eens een Nederlandsch ambtenaar in 't Fransch: „C'est le réfugié en partie double". Wel was hij, noodgedwongen, bewoner van het vluchtoord, maar als Nederlander voelde hij zich meer dan dat. Verplichtingen als uitgewekene nam hij niet aan, wel stelde hij, als Nederlander, eischen, waaraan onmogelijk was te voldoen. Over onrechtvaardigheid en misbruik was hij nooit uitgepraat en hij deed dit met scherpte en hardnekkigheid. Meer dan de Belg, welke wel eens met een goed woord en een kwinkslag was te bevredigen, stond hij op zijn stuk, redeneerend en nogmaals redeneerend. Het puntenstelsel en de arbeid in het vluchtoord hadden

voor hem, die in Duitschland door hooge loonen was verwend geworden, geen bekoring. Zijn individualiteit, welke voor hem in gewone omstandigheden een stevige steun moet zijn, zag geen heil in zulke eigenaardige gemeenschap, waarin hij zich verplaatst zag, en daardoor is zijn aandeel in de ontwikkeling van het vluchtoord Uden uiterst gering geweest. Wanneer hij er toe overging zijn bescheiden plaats in het geheel te aanvaarden, deed hij het echter gewoonlijk met meer overtuiging dan de Belg. Meer doordacht en persoonlijker dan deze laatste was hij beter geschikt voor leidend werk. Zijn opvallend betere taalkennis, die hem vrijwaarde van elke onbeholpenheid tegenover derden, kwam hem daarbij goed te stade; aan hem hebben de Vlamingen practisch ondervonden wat een weg zij op taalgebied nog hebben af te leggen en hoe dringend noodzakelijk een algemeen beschaafde omgangstaal in Vlaanderen is, met het oog op degelijke volksontwikkeling.

De gemoedelijkheid en opgewektheid van zijn zuiderbuur, dezes ingeboren zucht naar mededeelzaamheid, schoonheid en elegantie, bleven den Nederlander evenwel vreemd.

Op het Belgische cachet van het vluchtoord reageerde hij niet. Wat hem daarin beviel, nam hij aan en ging verder zijn gang, zoekend naar een oplossing voor zijn toestand, die hem meer bevredigen zou. Vandaar, dat hij heel gauw behoorde tot de categorie van reizende en trekkende uitgewekenen, die nu eens hier, dan daar eenigen tijd wat geld trachtten te verdienen om, naderhand, bij hun terugkeer in het vluchtoord,

landeken in 't bijzonder, dat 4 jaren lang van de buitenwereld afgesneden is geweest, en zich heeft moeten voeden met half juiste of valsche voorstellingen omtrent het wereldgebeuren, is dit niet zonder belang. Gemakkelijk zullen de, in de terugkeerende volwassen en vooral jeugdige bevolking sluimerende, goede krachten zich kunnen doen gelden en ons landeken zal er des te meer door gebaat zijn, daar de vaderlandsliefde onzer Udensche Belgen de inzinking, veroorzaakt door het lange wachten en de wel eens geschokte hoop op de eindoverwinning, manmoedig te boven is gekomen en schooner, ongerepter aan ons vaderland werd teruggegeven!

---

4. DE BEVOLKING.

Officieel geldt de 18e Februari 1915 als de openingsdag van het Vluchtoord Uden. Van den 12n Februari af waren evenwel eenige vluchtelingen aangekomen om te helpen bij het treffen van de voorbereidende maatregelen voor de aankomst der verbeide duizenden bewoners. De geregelde aanvoer begon den 18n Februari en van dien dag af kwamen dagelijks transporten aan, waarvan de getalsterkte afwisselde tusschen 1 en 350. Evenals dit te Hontenisse was geschied, kwamen zij uit tal van gemeenten in Noord-Brabant, Zeeland en ook Limburg: Baarle-Nassau, 's Hertogenbosch, Bergen-op-Zoom, Tilburg, Roosendaal, Breda, Vlissingen, Middelburg, e. a., waar zij niet langer konden worden gehuisvest. Een groot contingent leverde de douaneloods te Baarle-Nassau, waar hoofdzakelijk

bewoners uit de nabijliggende grensgemeenten waren ondergebracht; bijna allen behoorden zij tot den fabrieksarbeidersstand. Zij alléén vulden verscheidene barakken en een geheele eetzaal, welke om hare woeligheid spoedig bekend was. Onder deze overigens arbeidzame bevolking trof men het grootste aantal analphabeten aan en zij leverde bijna uitsluitend de krachten voor het kantwerkatelier.

Geen enkele andere groep vluchtelingen heeft zoodanig de aandacht tot zich getrokken en telkens men er mede in aanraking kwam, bleek hoezeer die fabrieksbevolking, zonder dat zijzelf het besefte —, en dit was wel de treurigste indruk, dien men er van bewaarde — gebukt ging onder maatschappelijke misstanden, die haar dreef tot ruwe uitspattingen en zuiver materieele bevrediging. Zonder eenige overdrijving durf ik zeggen, dat het vluchtoord op haar een heilzamen invloed heeft uitgeoefend. Ik meen althans een sterk bewijs hiervoor te vinden in het feit, dat men zekeren dag tot de ontdekking kwam, dat zij niet meer opviel — en de omgeving haar scherpste kanten had afgeraspt. Een nog grooter aantal vluchtelingen was afkomstig uit Antwerpen en voorsteden en uit de omliggende gemeenten. De andere vluchtelingen kwamen, voor een niet gering gedeelte uit de geteisterde streken, uit Mechelen, Aerschot, Lier, Visé en verder uit de meest uit elkander gelegen Belgische plaatsen. Uit een met het oog op het vertrek naar België in November 1918 gedane telling is gebleken, dat niet minder dan *226* Belgische gemeenten als laatste verblijfplaats van vluchtelingen op het registratiekantoor waren

kalmpjes aan tegen een barak te gaan aanleunen, steeds maar redeneerend over alles wat de dag met zich meebracht. Toen in 1917 het gebrek aan handen zich in Duitschland begon te doen gevoelen en wervingsagenten ook in 't vluchtoord neerstreken, greep hij de gelegenheid gretig aan en trok terug naar het Rijnland, waar grof geld werd verdiend. Kordaat kwam hij er voor uit, dat het hem daarbij alléén maar om de verdienste was te doen.

* * *

De daareven aangehaalde categorie van reizende en trekkende uitgewekenen, waartoe ook veel Belgen behoorden, had eveneens haar invloed op de schommelingen in de bevolkingssterkte.

Wegens de mobilisatie en de noodzakelijk geworden opdrijving der productie in Nederland, waren overal werkkrachten noodig, vooral in het landbouwbedrijf en de daarmede verbonden bietencultuur. In het voorjaar 1916 hadden reeds verscheidene honderden mannen, vrouwen, jongens en meisjes een werkkring gevonden bij de boeren uit het omliggende of in de polders. Het grootste gedeelte er van werkte dat jaar te Mill in de „Princepeel", waar onder meer proefnemingen met de vlasteelt werden genomen. Bijna zonder uitzondering bleven zij in het vluchtoord gehuisvest, daar te Mill geen woningen waren te vinden en het werk ook maar tijdelijk was.

Alléén de ongehuwden mochten, volgens een algemeene bepaling, bij eventueele tewerkstelling, niet langer in het vluchtoord blijven en zij werden slechts terug opgenomen, wanneer zij wegens staking of vermindering van het werk werden afgedankt. In het najaar kwamen deze laatsten gewoonlijk terug om in het vluchtoord te overwinteren en er in de lente als trekvogels weer uit te vliegen. Duidelijk is dit merkbaar aan de schommelingen der bevolkingssterkte in de laatste maanden van 1915—1916, 1917, 1918 (tot November). Voor hen was het vluchtoord een uiterst goedkoop hotel en een niet onbehagelijk rustoord. Wegens het onafgebroken aankomen en vertrekken van vluchtelingen komt dit heen- en weertrekken in de getalsterkte niet altijd tot uiting—duidelijk is zij waar te nemen aan een daling in April-Mei 1917 — want bij de bepaling van die sterkte werd uiteraard geen rekening gehouden met allen, die dagelijks of op het einde der week naar huis kwamen en als vaste bewoners beschouwd bleven.

De hierachter staande statistiek van het aantal personen, welke zich elders in Nederland gingen vestigen, werpt er iets meer licht op, doch geheel juist is ook zij niet, daar onder de opgegeven getallen ook personen zijn begrepen, welke naar andere vluchtoorden werden overgebracht of om andere dan arbeidsredenen elders hun tenten opsloegen. Toch is zij interessant genoeg om te worden opgenomen.

Naar andere plaatsen in Nederland vertrokken:

IN:	1915	1916	1917	1918
Januari	—	87	76	166
Februari	—	112	137	160
Maart	—	93	143	153
April	55	*161*	97	*188*
Mei	70	*184*	*180*	*136*
Juni	62	101	*183*	120
Juli	80	137	167	121
Augustus	105	116	99	119
September	82	102	84	97
October	*109*	*133*	*136*	73
November	72	102	163	214
December	55	147	162	—
Totaal	690	1475	1627	1556

De hoogste cijfers geven, in 1916, 1917 en 1918, de voorjaarsmaanden April, Mei, Juni; in October, de maand der beetwortelen-campagne, is in 1915, 1916, 1917 telkens een stijging waar te nemen.

De hooge cijfers in de twee laatste maanden van 1917 en de drie eerste van 1918 zijn gedeeltelijk te wijten aan het vertrek van woonwagens, waarvan er een twintigtal aanwezig waren. In Juli 1916 hadden, eveneens wegens de ten gevolge van den oorlog ontstane moeilijkheden, de eerste woonwagens hun intocht in het vluchtoord gedaan en hun aantal is voortdurend gestegen, zoodat zij ten slotte een klein park vormden, een schilderachtig hoekje aan de Zuidzijde van het kamp, waar zij rustig, doch niet altijd even bescheiden, naar zwerversgebruiken konden voortleven. Dat het cijfer in November 1918 verband hield met den op den 11n dier maand gesloten wapenstilstand, behoeft wel geen nader betoog. Daar geen passen werden verleend en sommige Belgen toch weg

wilden, wendden zij voor, zich in grensgemeenten te willen gaan vestigen, van waar zij gemakkelijk hun land konden bereiken. Voor 't overige wijzen de cijfers op een niet te ontkennen hokvastheid der bevolking. Leerrijker nog zijn de cijfers van het vertrek naar België en Engeland of Frankrijk.

Vertrokken zijn:

	Naar Engeland of Frankrijk.				Naar België.			
IN:	1915	1916	1917	1918	1915	1916	1917	1918
Januari	—	149	18	9	—	29	8	21
Februari	—	37	4	23	—	15	5	6
Maart	—	155	12	21	—	4	8	12
April	—	33	1	12	91	1	8	—
Mei	97	78	—	5	85	14	—	9
Juni	103	51	9	23	77	2	1	8
Juli	231	4	2	22	104	7	4	17
Augustus	81	16	52	15	140	38	9	6
September	145	7	12	23	93	4	1	—
October	28	66	6	10	34	15	2	3
November	83	9	26	1	45	16	11	33
December	15	16	18	—	24	1	14	—
Totaal	783	621	160	164	693	146	71	115

Terwijl de trek naar Engeland of Frankrijk in 1915 en begin 1916 nog al aanzienlijk was — men vergete hierbij niet, dat alléén vaklieden kans hadden het Kanaal over te mogen steken en onder hen die zich voor vertrek aanmeldden bepaald een selectie werd gehouden — daalde met den onbeperkten duikbootoorlog in Februari 1916 het cijfer aanzienlijk. Bijna uitsluitend vertrokken nog, behoudens de uitzonderingsgevallen, dienstplichtigen, spoorwegwerklieden en enkele gezinnen van in Engeland tewerkgestelde

Belgen. Het invoeren van nieuwe bepalingen omtrent de passen voor België in October 1915 drukte onmiddellijk op den terugkeer naar het vaderland, die slechts in zeer bijzondere gevallen nog door de Duitsche overheid werd toegestaan.

De quasi-onmogelijkheid om zich naar het buitenland te begeven, en de omstandigheid, dat tal van vluchtelingen, door uitputting van hun spaargelden, gebrek aan werk of inkomsten, gedwongen werden een toevlucht in het vluchtoord te zoeken en verder het excedent aan geboorten, waren oorzaak dat in 1917 het aantal bewoners voordurend steeg om in October 1918 de 7000 te bereiken en zelfs te overschijden. In totaal werden tot en met 18 December 1918 in het vluchtoord verpleegd 14002 personen.

* * *

Dit laatste cijfer, vergeleken met het gemiddelde aantal bewoners, zegt meer dan eenig betoog omtrent de variabiliteit van de vluchtoordbevolking. In dit opzicht is het vluchtoord ook een ware oorlogsgemeente geweest. Voortdurend brachten de omstandigheden nieuwe elementen aan ter vervanging van hen, die door de gewone maatschappij werden opgeslorpt, maar het peil daalde geregeld en de laatsten waren weinig meer dan berooide wrakken, uitgeworpen door de ongenadige samenleving wegens ziekte, zwakte, ongeschiktheid, verarmoeding of gebrek aan moraliteitszin. Er werd reeds op gewezen, dat de werklieden voor Engeland werden uitgezocht; alléén hun be-

kwaamheden als vakman werden gewogen. Van de „skilled labourers" bleven er weinigen in het vluchtoord. De landbouwbehoeften in Nederland haalden de beste landbouwers en grondwerkers weg, het Belgische leger trok de flinkste jongelieden tot zich, zoodat, met een woord, het „neusje van den zalm" stilaan verdween uit het vluchtoord en dit zich met minder geschikte elementen moest behelpen. Wel bleven er verscheidene flinke krachten het vluchtoord getrouw, maar tegen de daling van het peil der bevolking waren zij niet opgewassen. Vooral in 1917 en 1918 viel dit op. Voortdurend was het een opnieuw beginnen met het geven van inlichtingen, het verschaffen van werk, het bestrijden derzelfde vooroordeelen, het weerleggen derzelfde klachten. Zonder valsche schaamte mag worden gezegd, dat, door die variabiliteit, van het personeel, dat rechtsteeks met het publiek in aanraking kwam, het uiterste gevergd is geworden aan geduld en toewijding. Aan de jeugd kon men dit op tastbare wijze merken. Sommige ouders begonnen haar aan zich zelf over te laten, bleven onverschillig voor school of werkplaats. Als de jonge zoon of dochter op het einde der week maar wat loon thuis bracht, waren zij tevreden. De noodzakelijkheid om hun kinderen te wapenen voor de toekomst drong niet tot hen door en in plaats van hen naar de avondlessen te zenden, lieten zij hun jongens 's avonds er op uit trekken om zich in de donkere hoeken te amuseeren met baldadigheden.

De bij menigeen heerschende rudimentaire opvattingen omtrent recht, huishoudelijke plichten, eerlijkheid en moraliteit kwamen aan het licht bij de onderzoe-

kingen, waartoe de politierapporten aanleiding gaven. Ik zal nooit die zittingen vergeten, welke veel moeten hebben geleken op de ondervragingen in het cabinet van een onderzoeksrechter. In volle naaktheid trad dan de menschelijke miserie te voorschijn, doorloopend de volle gamma van 's menschen corruptie, blootleggend de hopeloos-wreede gevolgen van onbeteugelde driften of onoverwonnen zwakheden. Verbijsterend was de brutale openhartigheid, waarmede het ergste werd opgebiecht — cynisch soms de kille onverschilligheid, waarop een goed woord of een menschlievend bedoelen werd onthaald — verstommend de lichtzinnige laster, waartoe de menschen zich lieten verleiden. Ik heb nooit zoo de gelegenheid gehad om de echtheid der naturalistische geschreven kunstwerken aan de werkelijkheid te toetsen — ik heb nooit minder lust gevoeld om er een van ter hand te nemen. 't Was mij dikwijls te moede of de geesten van Ibsen en Zola in de kamer rondwaarden om te getuigen van de menschelijke diepten hunner kunst — alléén is de werkelijkheid schrijnender nog, wijl ontdaan van elke versiering of fantasie.

Waarlijk men behoefde, zooals wel eens gedaan werd, de vluchtoorden niet van corruptie te beschuldigen. Wat de menschen er van overal uit de gewone, gevierde maatschappij heen brachten, maakt een dergelijk verwijt voor hem, die de gelegenheid had den toestand van dichtbij te beschouwen, tot een pharizeïsche bespotting. Ik heb in vroegere jaren, wanneer ik na een ibseniaansche voorstelling huiswaarts keerde in den laten stillen avond, het gemoed boordevol en den

Foto Sandtmann.

Vluchtoord Uden. — 21. Na een stortregen.

Vluchtoord Uden. — 22. Zingende jongens langs den straatweg.

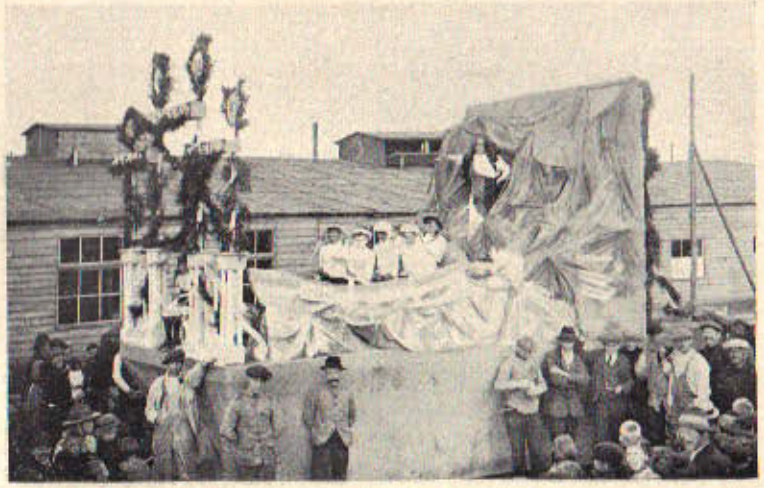

Foto Sandtmann.

Vluchtoord Uden. — 23. Praalwagen.

Foto Sandtmann.

Vluchtoord Uden. — 24. Praalwagen.

geest moe-gedacht over zieleproblemen, dikwijls met een vragend oog opgekeken naar een verlicht venster daarboven of een bleeke schim, die langs mij heen over de straten schoof; ik koesterde dan wel eens den wensch om die kalm-treiterende muren en daken te kunnen doorpeilen en voor mij zelf de waarheid van het vóór het voetlicht doorleefde te kunnen logenstraffen — want dat was de stille hoop van mijn wensch. Wanneer ik in de toekomst nog eens in die stemming huiswaarts zal keeren, zal die wensch niet meer in mij opkomen, want ik heb gehoord en gezien. Gelukkig hebben slechts weinigen die verborgen diepten van den „zelfkant der samenleving" moeten aanschouwen, de anderen zijn er langs heen gegaan zonder te hebben moeten hooren en zien of hoorende hebben zij niet begrepen en ziende hebben zij niet gemerkt. Uiterlijk was van die tragedies, drama's en romans — slechts zelden was er een komisch intermezzo — niets merkbaar en al kon men vermoeden, men wist niet. Op den oningewijde of den bezoeker, maakte de gemeente een normalen indruk.

Zij kende de drukte van schoolgaande kinderen op vastgestelde tijden van den dag— de groepjes mannen en vrouwen, wachtende op het openen der ateliers — het Angelus 's middags met het uitloopen van alle werkplaatsen — plassende of pratende buurvrouwen— het winkelen — de distributie met haar „queu's", de dorpstooneelvoorstellingen.

Bij feestelijke gelegenheden ontbrak er de Belgische opgewondenheid niet — het hossen achter „'t muziek" —de zenuwachtige drukte en verwarring.

De Zondag had zijn stillere facetten van het kerkgaan, de wandeling van het gezin, de groepjes kalmpratende huisvaders, zingende jongens, het kaarten thuis, de vroolijkheid van den opvallenden Belgischen opschik, die gelijken tred hield met de nieuwmodische vinding en uitblonk door een schrille kleurenharmonie — het slenteren of rappe bewegen van goed geschoeide elegante voetjes, weergevend de cadans van het lachende gelaat of de rustigheid van een eenvoudig gemoed.

Tegenover het daareven geschetste beeld in mineur moge hier op de lichtzijden worden gewezen, inzonderheid op de menschlievende gevoelens der bevolking. Talrijk zijn de gevallen, waarin bewoners elkander uit den nood hebben geholpen — meermalen hebben zij, bij de aankomst van onderkomen vluchtelingen, gedeporteerden en anderen door hun houding en daden getoond, dat het medelijden in hun harten slechts op de gelegenheid wachtte om zich op een ondubbelzinnige wijze te uiten. Onder elkander gaven zij blijken van een behulpzaamheid en offervaardigheid, welke van een betere inborst getuigden, dan de officieele verhoudingen tot het vluchtoord konden laten vermoeden. Herhaaldelijk traden deze gevoelens naarvoren. De eerste maal met den Watersnood van 1916. De finantieele draagkracht der bewoners was in dien tijd nog zeer gering, maar een beroep op hun medehulp bleef niet onbeantwoord en in franken, centen en centiemen werd dadelijk *f* 82. voor de slachtoffers van den Watersnood opgehaald. Namens de „barakchefs" ontving de Regeeringscommissaris het volgende schrijven:

„Gansch onder den indruk der milde gastvrijheid waarvan Wij, Belgen, hier te lande het voorwerp zijn en waaraan, immer en altoos, de herinnering in ons gemoed dankbaar voortleven zal, voelden wij ons pijnlijk aangedaan en innig getroffen door de vreeselijke ramp die kwam over het gastvrije Nederland, en rouw en rampspoed bracht in zoo menig huisgezin.

Houden wij eraan, Heer Regeeringscommissaris, hier uiting te geven aan onze gevoelens van innig medeleed en deelneming in deze smartelijke beproeving; wij hebben er insgelijks aan gehouden, in de mate van ons vermogen, hulpe te bieden en een luttel iets bij te dragen als tegemoetkoming voor de ongelukkige slachtoffers der vreeselijke waterramp van Noord-Holland.

Mocht het U believen, Heer Regeeringscommissaris dit „nederig penningske der armen" even welwillend te aanvaarden als het aangeboden wordt, dan zouden wij ons hoogst gelukkig gevoelen.

In deze verwachting, bieden wij U, Heer Regeeringscommissaris, met onzen voorafgaanden dank, de uitdrukking onzer bijzondere Hoogachting. — Vluchtoord Uden 2 Febr. 1916".

Voor het Belgische Roode Kuis, de voornaamste liefdadigheidsinstelling in het vluchtoord, werd in totaal *f 4580,81*[5] (Vier duizend vijf honderd tachtig gulden, één en tachtig en halve cent) bijeengebracht.

Een gedeelte hiervan was de netto-ontvangst van liefdadigheidsfeesten, doch wat het bedrag zoo hoog deed stijgen, waren de wekelijksche gezinsbijdragen van een paar punten of centen. Slechts weinige huisge-

zinnen waren niet in het bezit van een Roodekruiskaart, waarop telkens de gestorte bijdragen werden aangeteekend. Die kaart is voor allen een eerekaart, want terecht werd door het Hoofdcomité in Nederland aan het Vluchtoord Uden een bijzondere hulde gebracht voor zijn buitengewone hulp.

Voor het Belgisch Dubbeltje, opgericht ten bate van het Nationaal Steun- en Voeding Comiteit, werd, door omhalingen op bescheiden schaal, een som van *f* 470,81[5] bijeengebracht.

Voor den Watersnood werd in 't geheel opgehaald *f* 198,09.

Het Belgisch Aandenken, in 1917 in het vluchtoord tot stand gekomen, boekte aan ontvangsten niet minder dan *f* 501,10[5].

Doorloopend werd van wege de voornoemde liefdadigheidsinstellingen een beroep gedaan op de vrijgevigheid van de inwoners en nooit werd te vergeefs bij hen aangeklopt. Van het weinige, dat zij hadden, hebben zij gegeven goedsmoeds en gul.

Dat zij voor het lijden van anderen niet ongevoelig waren, bewezen zij nog bij menige andere gelegenheid. Overleed een hunner werkkameraden, dan stelden zij het opprijs hem, bij de begrafenis, naar Belgisch gebruik, het Vluchtoord te mogen uitdragen en tot aan zijn laatste rustplaats te vergezellen. Met een eenvoudigen krans betuigden zij hem hunne kameraadschap en gewoonlijk lieten zij, te zijner intentie, ook missen opdragen.

Vierden een paar oudjes hun gouden bruiloftsfeest, dan was dadelijk een feestcommissie samengesteld om de jubilarissen hartelijk te onthalen en hun een herinnering aan dien heuglijken dag aan te bieden.

Waren ouderlooze kinderen in het Vluchtoord aanwezig, dan werden er altijd moeders gevonden om hen te verplegen en al deden sommigen het ook om de daaraan verbonden verdiensten, anderen omringden die verlatenen met de teederste zorgen en namen hen zelf voor goed tot zich.

Toen in October 1918 Nederland voor de tweede maal door vluchtelingen werd overstroomd en aan de grens om hulpkrachten werd gevraagd, boden zich dadelijk 150 man aan en een twintigtal daarvan waren einde December nog werkzaam te Woensel.

Herhaaldelijk hebben de bewoners gezamenlijk hunne dankbaarheid voor Nederlands edelmoedigheid uitgesproken, voor de eerste maal met den Watersnood zooals uit het boven overgenomen schrijven der barakchefs is gebleken.

De verjaardag van den Regeeringscommissaris op 25 Mei 1916, werd een echte dankdag en dat was ook de Koninginnedag van hetzelfde jaar. Den 15n November 1918, bij de feestviering van den naamdag van Koning Albert, werd aam H. M. Koningin Wilhelmina nog een telegram gezonden om haar dank te zeggen voor de jarenlange genoten gastvrijheid.

Het zou mij te ver leiden, indien ik hier een overzicht moest geven van de lange reeks afzonderlijke dankbetuigingen, door de directie en de ambtenaren bij monde en bij geschrifte ontvangen, gedurende het vierjarige bestaan van het kamp te Uden. Stellig hebben niet alle uitgewekenen weten te waardeeren wat voor hen werd gedaan en niet altijd had een be-

roep van Belgische zijde op de door hen verschuldigde dankbaarheid het verwachte resultaat. Men zou nochtans een onrechtvaardig oordeel vellen, indien men die alleenstaande uitingen ging generaliseeren. De ondankbaarheid springt in 't oog, de dankbaarheid blijft verdoken, omdat hij, die er het voorwerp van is, ze liefst verzwijgt. Met eerbiediging van elke persoonlijke bescheidenheid, acht ik het evenwel gewenscht bij deze gelegenheid te verklaren, dat de Belgen van het Vluchtoord Uden bewijzen hebben gegeven geen ondankbare gasten te zijn geweest en ik ben er van overtuigd, dat hunne dankbare gevoelens, na hun terugkeer in het geliefde Vaderland, nog zullen stijgen, naarmate het wrange gevoel der ballingschap zal zijn bezonken en zij hun betrekkelijk zorgeloos en vooral vrij bestaan op Nederlandschen bodem zullen hebben getoetst aan het lijden en de verdrukking hunner landgenooten onder de vreemde bezetting.

Op den naamdag van den Regeeringscommissaris en het Koninginnefeest in 1916 wil ik even terugkomen, omdat zij op een even onverwachte als treffende wijze uiting gaven aan de vitaliteit en de decoratieve eigenschappen van het Vlaamsche Volk. Zij waren voor iedereen, in 't bijzonder voor de Hollandsche omgeving, een ware openbaring. Op beide dagen heerschte in het vluchtoord een rondborstige, zonnige feestvreugde. Dagen van te voren waren in alle stilte de noodige voorbereidingen getroffen en niemand wist wat er eigenlijk komen zou. Een blik op de hierbijafgedrukte foto's, een kleine keuze uit velen, zal den lezer overtuigen van wat de vluchtelingen, met de

geringe middelen, welke hun ten dienste stonden, wisten te bereiken. Daar was vooreerst een reusachtige eerepoort, geheel ontworpen en uitgevoerd door in 't vluchtoord vertoevende Belgen en dan kwamen de praalwagens, eveneens uitsluitend het werk van kampbewoners. De wagen, Nederlands liefdadigheid voorstellend — aan de eene zijde het stukgeschoten België, aan de andere België's in rouw gekleede maagd, ontvangen door de vredelievende Vorstin der Nederlanden — is op zich zelf een niet onverdienstelijk stuk werk. In den lichtstoet van 31 Augustus 1916 openbaarde zich de geest der Antwerpsche landjuweelen op kennelijke wijze als zuivere volkspsyche, want te Uden ontbraken de kunstenaars en ook de geldmiddelen!

Ten slotte nog een woord over het zoo dikwijls geroemde aanpassingsvermogen der Belgen. Dat bestond inderdaad en gepaard met het optimisme van het Belgische karakter, was het, in deze moeilijke omstandigheden, een gelukkige eigenschap. Niet altijd echter hield het vol en vaak was het niet anders dan de belangstelling van een kind voor een stuk nieuw speelgoed. Het doorzetten, het doordrijven van den sterken wil, karaktervastheid waren er niet steeds de kenmerken van en wie er op vertrouwde beleefde menige ontgoocheling. Daardoor kreeg men meermalen den indruk dat het geheel in de lucht zweefde en door een waas van onwerkelijkheid was omgeven. De voortdurende verandering van bevolking, het tijdelijke karakter der instelling verscherpten dien indruk. De omstandigheden zorgden er echter geregeld voor om

dien indruk weer weg te nemen en ten slotte bleef men — en dit gaf de vastheid aan, was de ruggegraat van het geheel — aan 't regelen, organiseeren en reorganiseeren, alsof de gemeente nog jaren en jaren moest blijven voortbestaan. Jammer, dacht en zei men, dat dit alles eens plotseling verdwijnen zal!

* * *

Nog eenige cijfers over de samenstelling der bevolking mogen dit hoofdstuk besluiten.

Den 11n October 1915 gaf een optelling voor schooldoeleinden de volgende cijfers:

	Jongens	Meisjes
Beneden 3 jaar	162	190
Van 3 tot 6 jaar	194	194
Van 6 tot 14 jaar	599	592
Totaal	955	976

1931 op 5451 inwoners

In Maart 1916 maakte eene telling uit, dat er op 5620 personen 2736 vrouwelijke en 2884 mannelijke personen waren.

Een telling op 1 Maart 1917 betreffende de kerkgenootschappen gaf de volgende resultaten:

Belgische bevolking:

Totaal 5620, verdeeld over 1029 gezinnen met 2884 mannelijke en 2736 vrouwelijke personen, waaronder 5588 Roomsch-Katholieken, 31 Protestanten; slechts 1 verklaarde tot geen kerkgenootschap te behooren.

Nederlandsche bevolking:

Totaal: 539 personen, waarvan 258 Roomsch-Katholieken en 281 Protestanten.

Den 4n Juli 1917 bestond de bevolking uit 6197 personen, verdeeld als volgt:

209 kinderen beneden 1 jaar, 3223 personen van 1 tot en met 18 jaar: waarvan 1639 jongens en 1584 meisjes. Boven 18 jaar: 2765.

Opmerkelijk is hier nogmaals het groote aantal kinderen.

Den 1n December 1917 telde de gemeente 6644 personen, waarvan *5312 Belgen en andere vreemdelingen* en *1332 Nederlanders*.

Onder de Belgische bevolking was de verhouding van de vrouwelijke tot de mannelijke bevolking resp. 2728 en 2584. Het vrouwelijk element had, wegens het uitwijken der mannen naar Engeland en Frankrijk, thans de bovenhand gekregen!

Van de Nederlandsche bevolking kwamen er 729 uit Duitschland en 603 uit België. Voor haar waren de cijfers voor de mannelijke en vrouwelijke bevolking resp. 688 en 644 met de mannelijke zijde voorop.

Boven de 20 jaar waren er in 't geheel 2970 personen. Onder de bevolking bevonden zich toen 47 personen van verschillende andere nationaliteiten: 12 Franschen, 5 Engelschen, 2 Russen, 7 Italianen, 18 Duitschers, 2 Oostenrijkers en 1 Spanjaard.

De Nederlandsche bevolking steeg van 263 den 31n December 1915 tot 970 den 13n December 1916, 1330 den 31n December 1917 en 1461 den 2den Mei 1918.

Den 20n December 1918 waren er nog 1386 Nederlanders, waarvan 698 uit België en 688 uit Duitschland De volgende cijfers geven een kijk op de samenstelling der Nederlandsche bevolking op laatstgenoemden datum:

		Uit België	Uit Duitschland
Aant. mannen boven 18 jaar		203	150
Aant. vrouwen boven 18 jaar		183	132
Jongens van 14—18 jaar		47	42
Meisjes van 14—18 jaar		43	39
Beneden 14 jaar		222	325
Totaal		698	688
Aantal gezinnen		128	117
Alleenstaande mannen en vrouwen	M.	73	24
	Vr.	7	1

Een statistiek, volgens den leeftijd opgenomen den 15n December 1917 en den 15n Maart 1918, gaf resp. de volgende leerrijke resultaten:

Beneden 1 jaar:		258—195	10 jaar:		213—201
1	„	224—198	11	„	196—214
2	„	170—203	12	„	200—184
3	„	147—147	13	„	182—205
4	„	164—155	14	„	207—198
5	„	198—267	15	„	190—184
6	„	157—165	16	„	164—164
7	„	204—199	17	„	147—167
8	„	204—192	18	„	152—156
9	„	201—207	Totaal		3578-3445

Boven 18 jaar 3140—3252. *Totaal*: 6718—6697.

Ofschoon bovenstaande statistieken, wegens de verschillende doeleinden, waarvoor zij werden opgemaakt, niet op dezelfde grondslagen berusten, brengen zij toch enkele feiten naar voren, welke als belichting van de voorafgaande beschouwingen en de volgende hoofdstukken over de werkverschaffing en het onderwijs, niet zonder belang zijn. Er blijkt duidelijk uit:

1°.) dat het vluchtoord rijkelijk gezegend was met kinderen. In October 1915 waren er op een bevolking van 5451 personen resp. 1191 en 388 kinderen op leeftijd voor de lagere school en de bewaarschool.

In December 1917 zijn deze cijfers resp. 1557 en 509 op 6718 personen; in Maart 1918: 1567 en 569 op 6697. Bijzonder hoog is het aantal kinderen bij de uit Duitschland teruggekeerde Nederlandsche gezinnen.

In Juli 1917 waren er op 6197 bewoners 3432 beneden de 18 en slechts 2765 boven de 18 jaar; in December 1917 op 6718 bewoners resp. 3578 en 3140. De laatste cijfers wijzen op een stijging van de volwassenen, welke toe te schrijven is aan de aankomst van meer alleenstaande personen.

2°.) dat de mannelijke en de vrouwelijke bevolking elkander vrijwel in evenwicht hielden.

In Maart 1916 resp. 2736 (V.) en 2884 (M.); in Juli 1917 resp. 1584 meisjes en 1639 jongens; in December 1917 resp. 3372 (V.) en 3272 (M.) (zooals reeds werd opgemerkt is de stijging van het verhoudingscijfer der vrouwelijke bevolking te wijten aan het vertrek van Belgische mannen naar Engeland en Frankrijk).

3°.) dat de Belgische bevolking van het vluchtoord bijna uitsluitend tot den Roomsch-Katholieken godsdienst behoorde.

---

5. UITBREIDING EN VERBOUWING.

De groei en de ontwikkeling van het vluchtoord konden de uiterlijke vormen niet onaangetast laten. De aangebrachte wijzigingen gebeurden geleidelijk aan, naarmate de behoefte er aan zich sterk begon te doen gevoelen. Al heel gauw bleek, dat de ruimte, voor de ateliers beschikbaar gesteld, niet voldoende was en successievelijk zag men de bestemming der gebouwen, waarvan voorzien werd, dat zij niet voor het vooropgestelde doel in gebruik zouden worden genomen, veranderen.

In de eetzalen der zuidwijk namen hun intrek: een stroomagazijn met werkplaats voor het aanmaken van matrassen — de tooneel- turn- zang- en muziekmaatschappijen — een naaiatelier, de werkplaatsen van de Society of Friends — de brooddistributie, het jongenspatronaat — de recreatiezaal.

De keuken der zuidwijk herbergde een houtkapperij, een schutselmakerij (nadien mandenmakerij), een bergplaats voor metselaars, asphalteurs en de zoogenaamde losse ploeg.

Het waschhuis derzelfde wijk werd smederij, blikslagerij en brikettenmakerij.

Barak 15 werd reeds in de zomermaanden van 1915 voor de meest verschillende doeleinden gebruikt.

Men vond er een naaiatelier en de mandenmakerij, welke later resp. naar de eetzaal en de keuken der zuidwijk verhuisden om door een quarantaine te worden vervangen, een bewaarschool, een schoen- en kleermakerij, een bergplaats voor planten en bloemen, de bibliotheek.

Door den geneeskundigen dienst werden verscheidene barakken in beslag genomen in de zuidwesterwijk. In Maart 1915 maakten een kinkhoest en een mazelenepidemie de afzondering van tal van gezinnen noodzakelijk en werden voor dat doel twee barakken afgestaan, waarvan één, de kinkhoestbarak, na afloop der epidemie, weer beschikbaar kwam. In December 1916 brak een tweede kinkhoestepidemie uit en werden de gezinnen afgezonderd in een der eetzalen van de zuidwijk; dit lokaal werd in het najaar alweer jongenspatronaat.

De mazelenbarak bleef evenwel bestaan, doch de helft er van werd in 1916 tot sanatorium ingericht. Dit werd op zijne beurt te klein en in 1917 moest een lighal worden bijgebouwd.

In Augustus 1915 werd blok 12 tot verblijf voor de oude mannen en vrouwen ingericht. Midden door de barak werd een gang gemaakt, die aan elk einde uitgaf op een zitkamer-eetzaal. Aan het eene einde zaten de vrouwen, aan het andere de mannen. Het middengedeelte bleef in kamertjes ingedeeld, waarin ten hoogste zes personen werden gehuisvest.

In dezelfde maand mochten betere gezinnen en jongelui, welke wilden studeeren, hun intrek nemen in blok 16; deze verandering bleef niet gehandhaafd,

daar de studeerenden in de gelegenheid werden gesteld om de lessen aan Belgische of Nederlandsche onderwijsinrichtingen te gaan volgen en het gebrek aan logiesruimte het gemaakte onderscheid, dat trouwens zeer problematisch was, niet langer toeliet.

In Januari 1916 werd blok 13 op dezelfde wijze veranderd, doch met slechts één eetzaal, voor de gezinnen met kleine kinderen, daar het voor de moeders te veel bezwaren opleverde om door alle weer en wind met haar zuigelingen in de eetzalen haar maaltijden te gaan gebruiken en dit voor de zuigelingen zelf niet zonder gevaar was.

Wegens het groote aantal zuigelingen kwam er in den loop van hetzelfde jaar nog een tweede, maar kleinere zuigelingenbarak bij, in een gebouwtje, dat door den Centralen Gezondheidsraad aan het vluchtoord was afgestaan. In Februari 1916, werd aan een der eetzalen der Zuidwijk een tooneel met kleerkamer aangebouwd. Tot dan had de tooneelkring zich in een andere eetzaal tevreden moeten stellen met een verhoog op schragen, dat slechts voor de helft der zaal zichtbaar was, en een allerrudimentairste scène. Nu kreeg het zijn eigen huis, waaraan het publiek terstond den weidschen naam van „theater" of „theaterzaal" gaf. Het theater diende tevens tot turnzaal en repetitielokaal voor zang en harmonie. Een gedeelte er van was al bewaarschool geworden en bleef dat tot December 1917. Het gebouwtje bij het Raadhuis, dat, geheel in den beginne, als polikliniek had dienst gedaan, werd de apotheek. In 1916 werd zij overgebracht naar de polikliniek vooraan, tot groot genoegen van het hoofd der

bewaarschool, die er dadelijk de hand oplegde om er een nieuwe klas van te maken voor de kleintjes, wier aantal zoo onrustbarend toenam, dat zij er geen plaats meer voor had en met de moeders geen raad meer wist.

Ondertusschen was het vluchtoord aan de noordelijke zijde van den provincialen weg een nieuwe wijk rijker geworden.

In Mei 1915 was men er begonnen met het bouwen van uiteenneembare houten twee- en drievertrekswoningen. In Juli 1915 namen de eerste gezinnen der werklieden er hunnen intrek. 't Werd er een drukke buurt. Drie ateliers waren er: een timmerwinkel, een meubelmakerij en een smederij, want de huisjes werden er geheel afgewerkt en dadelijk gemonteerd.

Bij mooi weer werd buiten getimmerd en 't ging er dan levendig en vlijtig toe. Het monteeren der huisjes lokte heel wat kijkers. In enkele uren stond er het nieuwe huisje onder dak, en nauwelijks was dit gebeurd of de schilder verscheen met verfpot en kwast, de glazenmaker met ruiten en stopverf en een week of wat later zag men de gelukkige bewoner komen aansjouwen met matras en dekens en koffers om zijn „Villa" in bezit te nemen. De huisjes in wit en groen, zagen er zoo keurig uit, vergeleken bij de ongeverfde barakken, dat de vox populi aan de nieuwe wijk spontaan den naam „Villa-Park" gaf en zoo bleef zij voortaan heeten. De eerste bewoners moesten nog naar de eetzalen in het kamp, maar zoodra een gedeelte der nieuwe buurt was voltooid, werd er een keuken geplaatst, waar de villabewoners op de vastgestelde tijden hun eten konden gaan halen.

Einde 1917 was de wijk, zooals die was ontworpen, klaar en telde zij 146 woningen met ongeveer 650 inwoners. Tot de inwoners behoorden in de eerste plaats de werklieden, die de huisjes hadden vervaardigd en verder gezinnen, welke zich door hun werk in het vluchtoord verdienstelijk hadden gemaakt of voor wie, om gezondheidsredenen, een afzonderijlke huisvesting gewenscht was. Het gezonde, echte gezinsleven, dat velen zoo lang hadden moeten derven, kwam er weer tot bezinning en nieuw leven. Elk kon er zijn huishouden naar gelieven regelen, zijn tuintje beplanten, zijn vrije uren aan zijn liefhebberijen wijden.

Barakchef, eetzaal, lastige buren of ongedienstig personeel, 't bestond alles voor de bewoners niet meer. Wel woonden zij nog op het terrein van het vluchtoord en waren zij, door tal van draden er aan verbonden, maar zij voelden zich toch weer in hun eigen huis, met een kachel en heusche tafels, stoelen en kasten. Net zooals in het kamp, kwam er de kleinhandel op. Men had er zijn kleermaker en zijn schoenmaker, zijn naaister, zijn waschvrouw, zijn strijkster, 't was, met één woord, een dorp in miniatuur, een rustig, kalm hoekje ,waar men op Zondag met genoegen langs ging en een praatje hield met vader over den tuin, met moeder over de inrichting van het huisje of de kinderen en waar de bezoekers altoos welkom waren.

Al lachende werden de villaparkbewoners wel eens de „rijken van het kamp" genoemd. Al was dit in den eigenlijken zin niet het geval, rijk waren de menschen er toch inderdaad aan huiselijke gezelligheid.

Onder de vluchtelingen waren zij zonder twijfel de

meest bevoorrechte, en door hun houding hebben zij getoond, dit altoos te hebben gewaardeerd.

* * *

Ofschoon het Villa-Park heel wat vluchtoordbewoners tot zich trok, bleven de daarbij vrij komende kabienen niet lang onbezet. De toename der bevolking in 1917 stelde zelfs de noodzakelijkheid van een uitbreiding der logiesruimte in 't vooruitzicht. Toen in Augustus 1917, tijdens de staking in de Limburgsche koolmijnen, de opname in het vluchtoord van families van geïnterneerde Belgische militairen tot de waarschijnlijkheden behoorde, en tevens met den komenden winter nog meer gasten waren te verwachten, werd besloten over te gaan tot de uitbreiding der logiesruimte door het bouwen van twee barakken, ééne voor gezinnen en ééne voor alléénstaande mannen. De eerste werd, naar het voorbeeld van de zuigelingenbarak, gebouwd met een breedere gang van twee meter midden door en een eigen eetzaal; de tweede zou meer een gezamenlijk logies worden en onder direct toezicht staan van de rijksveldwacht. Op de ondervinding, bij het betrekken van den „Nieuwen Blok", alias blok 32, opgedaan, heb ik reeds op bladz. 23 gewezen.

Blok 33, de „Jongmansblok" viel nu juist niet in den smaak, en had deze gunstige uitwerking, dat vele mannen, die het minder prettig vonden onder politietoezicht te staan, voor goed het vluchtoord verlieten om zich elders in Nederland te vestigen of het Belgische leger te gaan versterken. De bevolking groeide

evenwel in zulke mate, dat beide barakken niet in de behoefte aan huisvesting konden voorzien en einde October 1917 moest een tweede uitbreiding worden overwogen.

Bij deze gelegenheid werd de toestand van het geheel grondig nagegaan en kwam men tot het besluit, geen nieuwe woonbarakken meer bij te maken, maar de benoodigde slaapplaatsen te verkrijgen door de bestaande barakken te veranderen naar het model van den nieuwen blok, de eetzalen tot woonbarakken te verbouwen en de in den loop der jaren zonder samenhang aangebrachte veranderingen te groepeeren. Aldus zouden de gebreken, aan het systeem der eetzalen verbonden, verdwijnen; het geheel zou systematischer en practischer zijn en gemakkelijker te overzien. Dit besluit had de volgende gevolgen, welke op het hiernevens afgedrukte plan, het laatste dat vóór de opheffing werd opgemaakt, zonder moeite zijn na te gaan:

1°. In stede van 33 kwamen er 39 slaapbarakken. De oude mannen- en vrouwenbarak werd uitgebreid en van blok 12 naar blok 39 overgebracht;

2°. de bewaar- en fröbelklassen, welke in drie verschillende gebouwen verspreid lagen, werden met het meisjespatronaat, in twee nieuwe schoolgebouwen vereenigd;

3°. de brooddistributie, welke in twee eetzalen plaats greep, nam de plaats in van een der bewaarklassen naast de tooneelzaal; de daaraan grenzende klasse werd repetitielokaal en turnzaal;

4°. voor de kleer- en schoenmakerij werd aan het naaiatelier bij het kleedingmagazijn een stuk bijgebouwd;

25. HET VLUCHTOORD UDEN IN 1918.

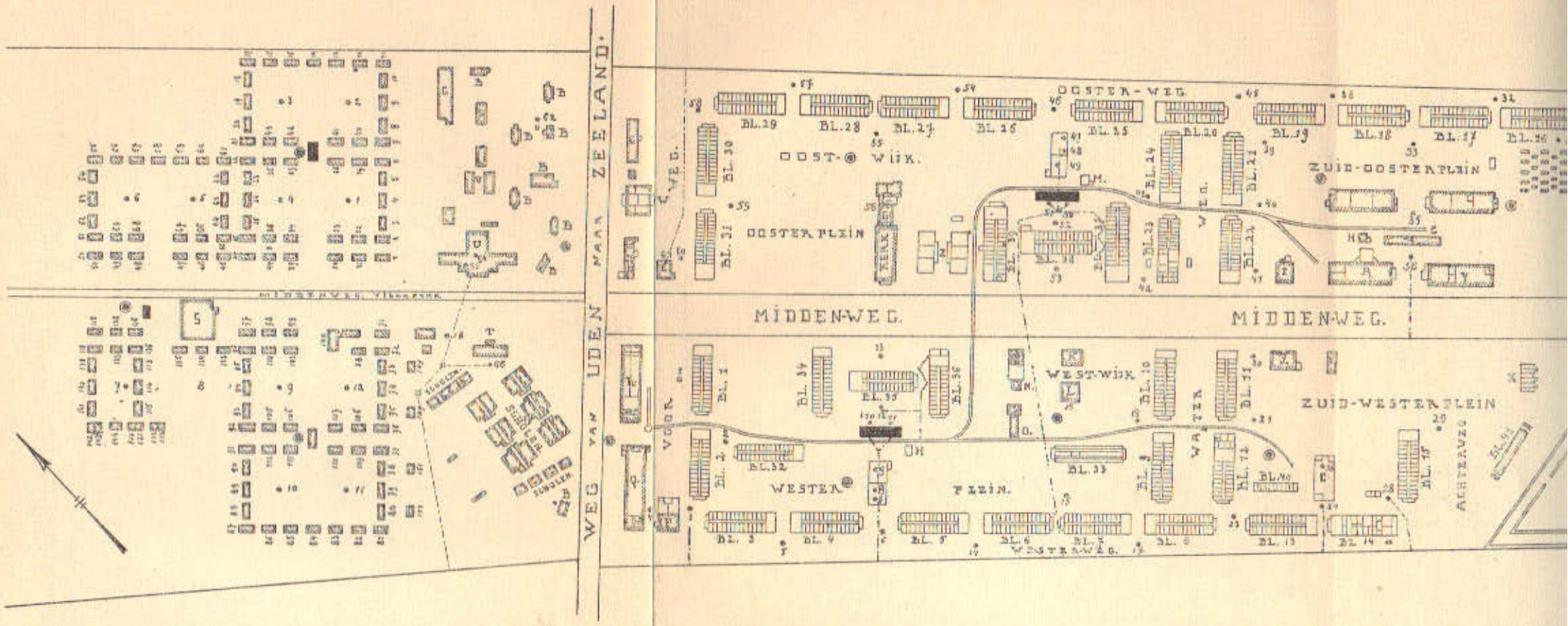

VILLAPARK.

Uitneembare woningen.

RENVOOI.

- Slaapbarak.
- Ateliers voor mannen en vrouwen.
- Keuken.
- Waschhuis.

A. Tooneelzaal.
B. Woning voor beambten.
C. Werkplaats — mannen.
D. Wacht en bouwd.
E. Polikliniek.
F. Zusterhuis.
G. Pastorie.
H. Kolenhok.
I. Winkel.
J. Bestuursgebouw.
K. Postkantoor.
L. Melkhuis.
M. Centrale.
N. Machinist.
O. Badinrichting.
P. Atelier — vrouwen.
Q. Kleedingmagazijn.
R. Voedingmagazijn.
S. Provinciaal electr. onderstation.
T. Verpleegsterswoning.
U. Ziekenhuis met lijkenh. en ontsmet.
V. Bergplaatsen bl. 40 en 13 zuigeliageabarak.
W. Vakschool. B 41 ligkal.
X. Quarantainegebouw.
Y. Recreatiezaal. B 42 Paardenstal.
Z. Bewaarscholen.
⊙ Brandput. d. Woonwagens.
• Pompen.
= Spoor. .—.—.— Rioleering.

5°. de bibliotheek ging over naar de recreatie- en leeszaal;

6°. blok 12 en blok 15 werden, waarvoor zij bestemd waren geweest, gewone woonbarakken.

Het geheel met inventaris was verzekerd voor *f* 1.467.058,50.

De verbouwing der woonbarakken bevorderde in hooge mate de huiselijkheid van het vluchtoord. Van dan af heerschte een veel rustiger geest onder de bevolking, omdat eenerzijds aan het eindelooze geklaag over de eetzalen een einde kwam, en anderzijds in elke barak, de nadere kennismaking, met het gemeenschappelijk belang, samenwerking en solidariteit deden ontstaan. De Barakchef steeg in aanzien, de stoker kon veel beter met de menschen over de baan, de minder onafhankelijke tafeldiensters vermeden de klachten — de zindelijkheid werd, door een gezonde emulatie heel wat beter, de contrôle en het nemen van hygiënische of preventieve maatregelen heel wat eenvoudiger en overzichtelijker. Het jonge volkje waarvan de vrijheid gekortwiekt was, vond het wellicht minder prettig, maar de moeders voelden het als een weldaad voor zichzelf en hun kroost!

B. HET RADERWERK.

1. DE KLEEDINGVOORZIENING.

Wat ik omtrent de have van de vluchtelingen te Hontenisse terloops mededeelde, was ook op die te Uden van toepassing. Bij hunne aankomst waren de meesten van elken voorraad kleeding verstoken.

Een gevulde zak of deken of handdoek bevatte, toen zij over de grens kwamen, alles wat zij vóór hunne vlucht in der haast nog hadden weten in te pakken en menigeen was zelfs met ledige handen den weg der ballingschap moeten inslaan. Gedurende de eerste maanden van hun verblijf in Nederland, hadden zij tijdelijk een liefdevolle hulp gevonden bij de onderscheiden Comité's, welke in het hoogst noodzakelijke wisten te voorzien naar gelang de omstandigheden het vereischten. Vaste regels konden daarbij niet worden toegepast bij gebrek aan de noodige contrôle en de voortdurende wisseling van ondersteunden. Bij de oprichting van het vluchtoord moest evenwel aan een geregelde, op vaste principes berustende verstrekking van kleeding worden gedacht, die, uitgaande van een beginsel van gelijkheid, misbruik zou voorkomen en tevens door een welbegrepen zuinigheid voor de bewoners van het vluchtoord een onrechtstreeksche aansporing zou wezen om door eigen werk hun voorraad kleeding aan te vullen. De gelegenheid tot werken was

Foto C. Schouten.

Vluchtoord Uden. — 26. Het Kleedingmagazijn.

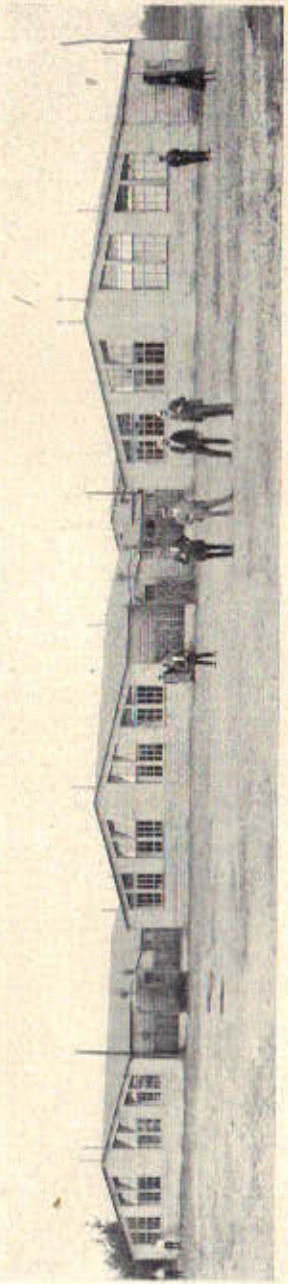

Foto C. Schouten.

Vluchtoord Uden. — 27. De Schoolgebouwen.

Foto Corthals.

29. De twee oudste bewoners van het Vluchtoord Uden.

Foto Sandtmann.

28. „Rikske", de populairste oude man van het Vluchtoord Uden.

er, en met de verdiensten er van kon elk in den speciaal opgerichten winkel zich tegen kostenden prijs die artikelen aanschaffen, waaraan hij een bijzondere behoefte had of waarvan hij zich voor latere zorgen wilde voorzien.

Al dadelijk kan hier worden opgemerkt, dat de ondervinding de deugdelijkheid en de doeltreffendheid van bovenstaande beginselen heeft bewezen.

Niet langer zag men de bezittingen der vluchtoordbewoners in zakken, dekens of handdoeken opgeborgen, maar wel in door het vluchtoord vervaardigde en aangekochte grootere en kleinere koffers of waschmanden (zoogenaamde sluitmanden).

Er waren weinige woonkamers, waarin men geen koffers aantrof; met drie, vier en soms meer stonden zij op elkander gestapeld en niet zelden is hun aantal een overwegend bezwaar geworden tegen eventueele verhuizingen naar eene andere woonkamer en wanneer gezinnen naar Engeland of Frankrijk vertrokken, moest steeds het paard worden voorgespannen om de bagage naar het station te brengen. Tot dien gunstigen toestand heeft de systematisch doorloopende verstrekking, gepaard aan den langen duur van den oorlog, ongetwijfeld in niet geringe mate bijgedragen; doch aan den anderen kant moge hij dienen als bewijs van het doorzicht en tevens het vooruitzicht van het grootste deel der vluchtoordbewoners. Sommigen zijn blind gebleven of onverschillig voor de talrijke voordeelen eener wel begrepen zuinigheid en aanpassing aan de nieuwe omstandigheden, doch hun aantal was gelukkig gering en hoofdzakelijk werden zij onder de zorgelooze jeugd

of de alleenstaande ongehuwde mannen aangetroffen. De kostelooze kleedingverstrekking geschiedde als volgt:

Bij hunne aankomst ontvingen de vluchtelingen: één hemd, een paar sokken (of kousen), een paar klompen, de vrouwen bovendien een pantalon. Veertien dagen nadien: een onderbroek (onderrok) en een borstrok; (de jongens ontvingen de twee eerste verstrekkingen ineens, 3 weken nadien en verder om de 6 maanden een broek en een trui ofwel een beverteenpakje).

Twee maanden later: een hemd, een paar sokken (kousen), een paar klompen, een onderbroek (of pantalon) en een borstrok; de vrouwen bovendien een bovenrok of blouse naar keuze.

En verder automatisch om de 2 maanden: een paar sokken (kousen), een paar klompen en om de drie maanden: een hemd, een onderbroek (of pantalon) of een borstrok.

Bovenkleeding werd alléén verstrekt aan vrouwen, kinderen, ouden van dagen en ziekelijke of zwakke mannen, welke niet in staat waren te werken. Voor de kinderen werd daarbij rekening gehouden met de grootere slijtage. Wie tusschen den leeftijd van 18 tot 50 jaar bekwaam was om te arbeiden, maar werkonwillig bleef, ontving na de eerste verstrekking geen enkele andere meer. Deze laatste maatregel, werd pas 1 Mei 1916 ingevoerd. Ook zij, die buiten het vluchtoord werkzaam waren, werden verondersteld zelf in de benoodigde kleeding te kunnen voorzien, daar zij zelf en hun gezin van alle verdere voordeelen van hun verblijf in het vluchtoord bleven genieten, zooals vrije

huisvesting en voeding, kostelooze geneeskundige behandeling enz. en de kleedingverstrekking voor hun vrouw en kinderen bleef doorgaan.

Aan de kinderen, welke de lagere school en de vakschool bezochten, werd, ter bevordering van een geregeld en talrijk schoolbezoek, zoowel boven- als onderkleeding verstrekt. Eerste communianten en bruidspaartjes werden kosteloos van „top tot teen" in het nieuw gestoken.

Slechts in 1918 werd den mannen, welke niet in het vluchtoord werkten, die huwelijkskleeding ontnomen. Welke bedragen daarmede gemoeid waren blijke hieruit, dat voor de plechtige communie in 1917 alléén aan schoenen 5000.— gulden werd besteed.

Met October 1917 werden in de verstrekking eenige wijzigingen ingevoerd. De tweemaandelijksche verstrekking gold nog alléén voor de klompen; voor de andere artikelen werd zij driemaandelijksch voor de mannen en viermaandelijksch voor de vrouwen, terwijl voor hen, die sedert twee jaar in het vluchtoord waren ingeschreven, de verstrekking resp. vier- en zesmaandelijksch werd.

Van deze laatste categorie bewoners kon inderdaad worden verondersteld, dat zij ruimschoots van de noodige kleedingstukken waren voorzien. Met ingang van 15 Februari 1918 werd voor hen de verstrekking van kousen en sokken zesmaandelijksch, die voor de overige onderkleeding jaarlijksch. Voor de vrouwenbovenkleeding bleef zij zesmaandelijksch. Aan de vrouwen werd van October 1917 af een bovenrok *en* (in plaats van *of*) een blouse verstrekt, twee maanden

na aankomst en daarna periodiek om de 6 maanden een blouse *of* bovenrok. Verder werd de arbeidsplicht uitgebreid. Jongens boven de 14 jaar, welke niet geschikt werden bevonden 't zij om de lessen op de vakschool te volgen of op een der ateliers te blijven werken, moesten, om voor kleedingverstrekking in aanmerking te komen, in één der bestaande ploegen arbeid verrichten.

Voor ouderen van dagen, welke niet in de oude-mannenbarak vertoefden, werd de grens van 50 jaar tot 60 verschoven, mits zij, natuurlijk, tot werken in staat waren.

De bewoners van de oude-mannen en vrouwenbarak waren tot in begin 1917 aan de algemeene bepalingen onderworpen. Nadien ontvingen zij vrije dracht in de barak en daarenboven minstens 3 verschooningen in eigendom, dit laatste met het oog op hun vertrek uit het vluchtoord.

Voor zuigelingen in het vluchtoord geboren, werd, bij het verlaten van de ziekeninrichting, verstrekt: 1 mutsje, 1 jasje, 6 kleedjes, 4 hemdjes, 4 borstrokjes, 20 luiers (10 gewone en 10 flanellen), 2 bavetjes, 6 navelbandjes en 1 wollen dekentje, — en verder na zes weken: 2 paar kousjes, 2 lijfrokjes en 1 paar slofjes. Na zes maanden: 1 kleedje, 2 paar kousjes, 2 lijfrokjes. Na één jaar: 1 paar kousjes en 2 lijfrokjes. Na 18 maanden hetzelfde. — Van de zesde maand af tot het tweede jaar om de 3 maanden een kleedje. Van de vastgestelde verstrekking kon steeds, naar gelang van de omstandigheden, worden afgeweken met goedvinden van den Regeeringscommissaris of op advies van den chef van den geneeskundigen dienst.

Buiten de verstrekking van kleeding werd door het vluchtoord ook gezorgd voor de reparatie van het schoeisel. Aanvankelijk werd om de twee maanden een bon daarvoor verstrekt, later om de drie maanden. Door de schoenmakerij werden afgeleverd aan reparatiën:

in 1915	aan zolen	3279	aan	achterlappen	4657
1916	„ „	4087	„	„	5682
1917	„ „	5106	„	„	6231
1918	„ „	3356	„	„	6847
In totaal	„ „	15828	„	„	23417 stuks.

Het hieronderstaande overzicht geeft een kijk op het eindresultaat van de kleedingverstrekking.

Bij de oprichting van het vluchtoord werd voor de distributie van kleeding een kostbare hulp geboden door het American War Victims Relief Committee, gewoonlijk Rockefellers Foundation geheeten, welke in Nederland werkzaam was onder de sympathieke en krachtige leiding van Mr. R. Jenkinson. Tal van kisten, gevuld met allerlei kleeding en schoeisel, werden naar het vluchtoord gezonden om in de eerste behoeften te voorzien. Deze bezendingen waren heel wat beter, dan die van Hontenisse, doordat zij in het centrale pakhuis te Rotterdam onder toezicht werden gesorteerd.

Daarenboven werden voor het naaiatelier een tachtigtal naaimachines aangekocht en het te verwerken goed.

In Juli 1915 werd voornoemd „Committee" opgehe-

ven en van dat oogenblik af werden alle kosten voor het aanmaken der te verstrekken kleeding door de Nederlandsche Regeering gedragen.

De twee naaiateliers en ook de kleermakerij en de schoenmakerij bleven echter uitsluitend voor de behoeften van de vluchtoordbewoners werken. Dagelijks waren daar ongeveer 350 werkkrachten aan den arbeid. In alle behoeften konden zij niet voorzien en hunne productie moest geregeld door aankoop worden aangevuld. Toch komen van de kosteloos uitgedeelde kleeding 80 à 85 % van eigen fabrikaat; de verwerkte stoffen waren voor ± 60 % afkomstig van de Rockefeller Foundation en het later ter vervanging daarvan ingestelde Nederlandsche Comité; de wol voor het breien der kousen en sokken voor 100 %.

Wat aan kostelooze verstrekking het kleedingmagazijn verliet, blijkt uit de volgende opgave.

AANTAL STUKS KOSTELOOS VERSTREKTE KLEEDING.

A. *Aan Mannen.*

Artikelen.	In de jaren:			
	1915	1916	1917	1918
Overjassen	365	46	22	9
Jassen	1.451	420	744	423
Broeken	1.541	777	1.332	496
Vesten	1.089	309	287	97
Truien	547	713	543	96
Klompen (paar)	7.694	7.303	6.513	5.411
Schoenen (paar)	1.053	368	239	57
Hemden	8.064	6.443	5.196	1.873
Onderbroeken	4.607	4.274	3.323	1.540
Borstrokken	3.899	4.087	3.441	1.543
Sokken (paar)	7.480	7.174	5.081	2.579
Petten	265	226	162	76
Diverse artikelen (zooals: zakdoeken, hoeden, dassen, enz.)	300	360	78	73
Totaal	38.355	32.500	26.961	14.273

B. *Aan Vrouwen.*

Mantels	3.635	47	68	1
Japonnen	1.061	1.168	594	223
Bovenrokken	1.997	1.751	2.295	1.895
Blouses	3.324	1.747	1.801	2.044
Schoenen (paar)	1.663	214	133	31
Klompen (paar)	5.586	6.192	8.027	6.587
Schorten	317	906	663	241
Kousen (paar)	5.551	7.320	5.782	3.940
Onderrokken	2.950	5.442	3.982	2.388
Borstrokken	4.379	5.520	5.872	2.593
Pantalons	5.143	5.956	5.535	2.643
Hemden	5.513	5.802	5.674	2.608
Onderlijfjes	248	25	15	7
Diverse artikelen (zooals: zakdoeken, nachthemden, mutsen, enz.)	1.000	1.913	1.673	169
Totaal	42.377	44.003	42.114	25.370

C. *Aan Kinderen (tot 14 jaar).*

Artikelen.	In de jaren: 1915	1916	1917	1918
Mutsen	997	1.203	94	—
Jassen	710	385	1.850	1.659
Broeken	1.083	1.507	2.069	2.165
Truien	538	1.488	1.189	712
Mantels	261	102	63	5
Omslagdoeken	265	84	—	1
Kleedjes	2.721	3.813	3.805	3.469
Schoenen (paar)	1.210	304	499	209
Kousen (paar)	3.776	5.604	5.103	5.042
Klompen paar)	3.078	4.777	7.585	7.130
Schorten	442	1.649	2.078	1.721
Hemden	4.275	5.453	5.533	4.142
Borstrokken	4.091	4.784	5.115	3.338
Onderbroeken	2.940	3.884	3.946	2.902
Onderrokken	1.002	867	1.596	1.224
Lijfrokken	1.408	2.163	1.931	1 525
Nachtjapons	—	138	2.460	534
Luiers	4.960	5.348	5.883	3.762
Navelbandjes	715	± 900	1.272	1.044
Diverse artikelen (zooals zakdoeken, petten, halsdoeken, bavetten, dekentjes enz.	600	2.262	1.749	694
Totaal	35.072	46.115	53.820	41.260

Algemeen totaal in 1915: 115.804 stuks.
1916: 122.618 „
1917: 122.895 „
1918: 180.903 „
Over de 4 jaar **442.220** stuks.

Als men bij dit totaal de kleeding voegt welke tegen verminderden prijs werd verstrekt aan alle werkende inwoners en daarbij de enorme hoeveelheden, welke in den „Puntenwinkel" tegen kostendenprijs werden verkocht[1]), dan mag men zonder overdrijving aannemen, dat de vluchtoordbewoners flink van de noodige kleeding werden voorzien, zelfs voor langen tijd na den oorlog.

[1]) (Zie daarover het hoofdstuk over de Werkverschaffing).

2. *Geneeskundige hulp.*

Door de afzondering van het vluchtoord op de heide, was een vrij uitgebreide geneeskundige organisatie noodzakelijk. Het ware, wegens de daaraan verbonden uitgaven en het tijdelijke karakter der instelling, onmogelijk geweest de geneeskundige verzorging zoodanig in te richten, dat onmiddellijk in alle gevallen kon worden geholpen. Op de medewerking van andere geneeskundige instellingen moest worden gerekend, maar zij zou tot de dringende gevallen beperkt blijven. Bij de inrichting is de taak van den geneeskundigen dienst dan ook ruim opgevat geworden. De verpleging werd in twee hoofddeelen gescheiden: de wijkverpleging en de ziekenhuisverpleging. De eerste omvatte elke geneeskundige behandeling, welke geen directe opname in het ziekenhuis vereischte, alsmede de poliklinische verzorging, de bestrijding der tuberculose; de tweede de gevallen, welke door hun ernstigen of bijzonderen aard buiten de grenzen der verpleging in de barakken vielen, de kraamverpleging en de zorg voor de oude mannen en vrouwen.

De wijkverpleging, waarvan het centrum was de polikliniek met apotheek, werd toevertrouwd aan twee, later drie Belgische doctoren en een wijkverpleegster, welke allen hun taak vervulden onder de leiding van en in overleg met den chef-arts; het toezicht over de melkkeuken was aan de verloskundige opgedragen.

Elken morgen brachten de barakchefs hun ziekenboekje op de polikliniek en de morgen werd uitsluitend besteed aan het bezoek der patiënten in de verschillen-

de wijken van het kamp en in de huisjes van het Villa-Park. 's Namiddags was er consult in de poliklniek, werden de gevallen onderzocht, welke op een speciale voeding aanspraak meenden te moeten maken, kwamen de moeders de melkkaarten afhalen voor haar zelf, hare kinderen of familieleden, en werden in de apotheek de medicijnen verstrekt. Elken Dinsdag- en Donderdagmorgen was er oogenkliniek.

In de wachtkamer der polikliniek was het dan telkens weer volle drukte, want, ik behoef dit wel nauwelijks te zeggen, het ontbrak er nooit aan maagzieken en liefhebbers van extra-voeding of melk.

Daar werden de kaarten uitgereikt voor eten thuis, voor melk, pap of witte brood, voor extra-voeding en den aankoop van melk. Vroeger werd reeds medegedeeld, dat het „eten thuis" verstrekt werd in eetzaal of „keuken". De extra-voeding werd klaar gemaakt en uitgedeeld in de keuken van het ziekenhuis. Voor melk, pap en witte brood moest men in de „melkkeuken" zijn.

De verstrekking van de laatstgenoemde voedingsmiddelen was geregeld naar de volgende modelvoeding (de hoeveelheden zijn per dag opgegeven).

A. *Kinderen.*

Van ± 9 maanden tot 1 jaar: 1000 gram melk, twee sneden (100 gram) witte brood, één bord pap van ± 300 gram bereid uit havermout, rijst of overgebleven witte brood met suiker.

Van 1 tot 2 jaar: 700 gram melk — twee sneden witte brood — één bord pap.

Van 2 tot 3 jaar: 500 gram melk — één bord pap.
Van 3 tot 4 jaar: 250 gram melk — één bord pap.

B. *Kraamvrouwen.*

700 gram melk. Bij onvoldoende moedermelk, werd voor het kind de noodige melk, zoo noodig met toevoeging van water, riet- of melksuiker bijverstrekt.

C. *Zwangere vrouwen.*

Tot de zevende maand: 250 gram melk en 100 gram witte brood, na de zevende maand: 500 gram melk en 100 gram witte brood.

D. *Oudere menschen, boven 60 jaar.*

500 gram melk — 200 gram witte brood.

Deze voeding werd niet in mindering gebracht van hetgeen normaal elke bewoner van het vluchtoord in de eetzaal kon gaan gebruiken.

Alléén moest het extra-witte brood in 1917, wegens de rantsoeneering van het brood in Nederland, vervallen. Geruimen tijd werd het nog volgehouden, maar ten slotte was men verplicht het witte brood als een deel van het vastgestelde rantsoen te beschouwen. Met de andere verstrekkingen kon worden doorgegaan, al gebood de algemeene levensmiddelenschaarschte daarbij een dringende zuinigheid in acht te nemen. Ruimschoots profiteerden daarbij de bewoners van de gunstige ligging van het vluchtoord op het platte land, waar het tekort aan melk veel minder werd gevoeld dan in de stad en van het communistische karakter der gemeente, waardoor alle door de

distributie aan het vluchtoord geleverde artikelen tot hun volle recht kwamen en niet, zooals in gewone gemeenten wel eens gebeurde, een voorwerp werden van kettinghandel of woeker. Het is den vluchtelingen, welke met de ingewikkelde machine der levensmiddelendistributie niet vertrouwd waren, niet kwalijk te nemen, dat zij hun bevoorrechten toestand in dezen niet hebben ingezien. Het zal hiermede gaan, zooals met tal van andere voordeelige zijden van het vluchtoord, welke pas erkend zullen worden, wanneer de menschen weer geheel op eigen beenen zullen staan en zelf de zorgen voor hun onderhoud, waarin jaren lang door anderen is voorzien, zullen dragen.

Wat de melkkeuken voor de bewoners geweest is, moge blijken uit het feit, dat er dagelijks 1000 à 1400 liter melk werd uitgegeven en 140 tot 200 witte brooden van 2 K.g. elk.

Tot de wijkverpleging behoorde eveneens de hygiëne, het onderzoek van het drinkwater, de vaccinatie. Met deze laatste ging het te Uden vrij wat vlotter dan te Hontenisse. Men wist nu eenmaal, dat het moest en ook, dat de maatregel in elke gemeente, waar vluchtelingen gehuisvest waren, werd toegepast.

Geregeld werd het drinkwater naar het Centraal Laboratorium te Utrecht opgezonden en, volgens de analyse, werden de pompen buiten gebruik gesteld of dieper geslagen.

De hygiëne gaf minder aanleiding tot tevredenheid, ofschoon de voorlichting niet ontbrak. Bij de opening van het vluchtoord waren groote plakbrieven uitgehangen van den volgenden inhoud:

BEWAAR UWE GEZONDHEID!

Zorg dat uw lichaam geregeld wordt gereinigd. — Indien ge geen gelegenheid hebt tot baden, moet ge uw lichaam dikwijls met een uitgewrongen natten handdoek afwrijven en daarna goed afdrogen.

Zorg dat ook uwe woon- en slaapplaatsen zindelijk blijven. — Bevuil matrassen en dekens niet met eetwaren of afval of vuile schoenen. Laat de slaapgelegenheid overdag zooveel mogelijk luchten; bedenk, dat bedorven lucht slechter is dan tocht.

Spuw niet op den grond. — Daardoor stelt ge niet alleen anderen aan gevaarlijke ziekten bloot, maar worden ook besmettelijke ziekten verspreid. Bedenk dat de afscheidingen van mond, neus, oogen enz. smetstoffen kunnen bevatten, waardoor anderen ziek kunnen worden.

Wees voorzichtig met eet- en drinkwaren. — Drink geen ongekookte melk, eet geen ongekookte vleeschwaren, ook geen worst; wasch de vruchten, voor ge ze eet, ter dege af, en gebruik voor alles, wat ge eet of drinkt, alleen water uit de leidingsbuizen.

Door onzindelijkheid worden besmettelijke ziekten verbreid. — Vooral bestaat daarbij gevaar voor typhus, typheuse koortsen en buikziekten, waarvan de smetstof door den mond in het lichaam komt, voornamelijk door besmette eet- en drinkwaren.

De smetstof kleeft vooral aan de ontlasting en de urine. — Daarom moet ge uw behoefte niet anders doen dan op de privaten. Zorg vooral, dat deze steeds in zindelijken toestand blijven, en dat uwe handen daarbij niet bevuild worden.

Wasch uwe handen daarom altijd, nadat ge uw behoefte hebt gedaan, en vóórdat ge iets gaat eten. Zorg dat uwe kleeren in orde zijn, voordat ge het privaat verlaat. Zorg ook voor kortgeknipte nagels.

Als ge ongedierte hebt, ga naar de verpleegster of naar den dokter. Deze weten beter wat voor uw gezondheid dienstig is dan gij zelven.

Ik zou niet durven beweren, dat deze bekendmaking insloeg. Van de badinrichting werd betrekkelijk weinig gebruik gemaakt en 't minst door de vrouwelijke bevolking. De schoolkinderen moesten er naar toe, en dat was een gelukkige dwang! Aan luchten hadden de bewoners een hekel, niet aan een warme bedorven lucht. De zindelijkheid was bij hen vaak zeer oppervlakkig en aan mogelijk gevaar van besmetting dacht wellicht niemand hunner. Vandaar dat de scabies telkens weer opdook en eigenlijk nooit kon worden overwonnen; gedurende meer dan één jaar was er zelfs een afzonderlijke verpleegster belast met de bestrijding van de scabies en tevens de luizenplaag.

In de privaten was steeds turfstrooisel voorhanden, maar 't werd niet gebruikt of de planken, waarop het lag, werden afgebroken.

Herhaaldelijk kwam verontreiniging van de pompen voor, waarbij de verregaande onachtzaamheid en onwetendheid van de volksklasse in zake hygiëne in een alles behalve gunstig licht kwamen te staan.

Op de verontreiniging van den bodem werd reeds gewezen en 't zal den lezer wel niet verwonderen, te vernemen, dat de raad omtrent het ongedierte in 't geheel niet werd opgevolgd, en dokter noch verpleegster werden gewaarschuwd. Toen in het najaar 1915 gevaar voor vlektyphus in Nederland dreigde, werd van de gelegenheid gebruik gemaakt om een algemeene flinke

ontluizingsjacht te houden, welke allerminst overbodig bleek te zijn, maar helaas niet afdoende, want de strijd moest telkens opnieuw worden aangepakt.

Hetgeen omtrent de te Hontenisse en Nunspeet ondervonden moeilijkheden bij geneeskundige of hygiënische behandeling werd gezegd, is, mutatis mutandis, ook waar voor het vluchtoord te Uden: hetzelfde wantrouwen, dezelfde zorgeloosheid, dezelfde onkunde, dezelfde betreurenswaardige gevolgen.

De ondervindingen, daarmede onder de vluchtelingen opgedaan, zouden op zich zelf al voldoende zijn om de noodzakelijkheid van een krachtige organisatie van de volksgezondheid in België te bepleiten. Heele avonden heb ik er hooren van vertellen door dokters en verpleegsters, niet zelden tot mijn ontsteltenis: van moeders, welke met hunne kerngezonde kinderen het ziekenhuis verlieten, en ze enkele dagen nadien, door een verkeerde behandeling, doodelijk ziek terugbrachten — van het toepassen van alle mogelijke straatmiddelen — het verborgen houden van kwalen of ziekten — het onvoldoende of opzettelijk verkeerde voorlichten van dokter en verpleegsters — de soms schromelijke verwaarloozing van zuigelingen.

Het gevaar voor epidemische ziekten was, ten gevolge van de hygiënische opvattingen van de volkslagen, welke onder de bewoners waren vertegenwoordigd, lang niet denkbeeldig en dit gevaar werd nog vergroot door het voortdurend aankomen uit allerlei streken van nieuwe menschen, van wier lichamelijke gesteldheid weinig of niets geweten was.

Toch heeft het vluchtoord, betrekkelijk gesproken,

weinig van epidemiën te lijden gehad. De eerste, die tevens de meeste slachtoffers maakte, was de mazelenepidemie in 't voorjaar 1915, bijna dadelijk na de opening van het vluchtoord. Van Maart tot en met Juni 1915 overleden 59 kinderen; het aantal gevallen is niet juist bekend, doch kan approximatief worden geschat op ongeveer 400.

In October 1915 brak een tweede epidemie uit, welke minder kwade gevolgen had.

Van October 1915 tot en met Maart 1916 overleden 30 kinderen. Een derde maal kwamen mazelen voor in October 1918; het aantal overlijdens over de maanden October tot en met December 1918 was 27 op 344 gevallen.

Het hooge sterftecijfer van de eerste epidemie is, afgezien van het feit, dat de moeders hun zieke kinderen niet tijdig aangaven, gedeeltelijk ook wel te wijten geweest aan het verzwakte weerstandsvermogen der kinderen in de eerste maanden der ballingschap.

In dezelfde maanden had, waarschijnlijk om dezelfde reden, ook het vluchtoord te Nunspeet erg van een mazelenepidemie te lijden. Van Januari tot April bezweken er 93 kinderen.

De tweede epidemie te Nunspeet, welke eveneens met die te Uden samen viel, had evenals deze laatste, veel minder erge gevolgen; van October 1915 tot Februari 1916 overleden er 22 kinderen.

Ongetwijfeld wijst deze geringere sterfte eenerzijds op een verhoogd weerstandsvermogen en anderzijds op de doelmatigheid der getroffen geneeskundige maatregelen in de vluchtoorden, waar overigens, gedurende

de vier jaren van hun bestaan geen moeite werd gespaard om de vooroordeelen der bevolking te bestrijden en er, zoo noodig, tegen in te gaan. Door persoonlijke raadgevingen is daarbij alles gedaan, wat mogelijk was; jammer dat geen gebruik werd gemaakt van de gelegenheid tot een algemeener systematische voorlichting, waarmede in verschillende steden van België vóór den oorlog was begonnen. Men had daardoor wellicht vele moeders tot gezondere hygiënische opvattingen kunnen overhalen. In elk geval is die voorlichting in België een dringende maatschappelijke noodzakelijkheid, welke onafscheidbaar verbonden is aan de opbeuring onzer aangetaste volkskracht.

In het Vluchtoord Uden bleek dit voor de zooveelste maal, na de kinkhoestepidemiën in 't voorjaar 1915 en begin 1917, welke met 2 overlijdens in 1915 en 9 in 1917 een vrij gunstig verloop hadden, bij het uitbreken van de typhusepidemie einde 1917 en de Spaansche Griep in den zomer 1918.

Er werden in 't geheel ± 32 typhuspatiënten behandeld, waarvan er 8 overleden.

Hoofdzakelijk was het een kinderepidemie: onder de 27 patienten in 1918 waren er 24 beneden 20 jaar. Bij de oudere personen bleek de ziekte van gevaarlijken aard te zijn, want van de 6 patiënten overleden er 5.

Een onderzoek naar de oorzaken van de epidemie gaf geen afdoende resultaat en voor de aanvankelijk geuite veronderstelling, dat zij wellicht door bacillendragers uit het Vluchtoord Hontenisse naar Uden was

overgebracht, kon geen enkel bewijs worden gevonden.

De afzondering van de besmette gezinnen kon slechts gedeeltelijk worden doorgevoerd, zoodat hoofdzakelijk preventieve maatregelen ter bestrijding werden genomen. Besloten werd tot de inenting van de geheele bevolking over te gaan en een bijzondere werkgroep samen te stellen voor de ontsmetting en het onderhoud der privaten. De vrees, dat de inenting op een lijdzaam verzet zou afstuiten, werd gelukkig niet bewaarheid. De verbouwing der barakken bleek daarbij van groot practisch nut te zijn. De inenting kon namelijk in de barakken zelf geschieden en daardoor overwon de valsche schaamte voor den buurman, in vele gevallen, tegenzin of tegenstand. 't Ging er heel wat vlotter dan 3 jaar voordien te Hontenisse, en zonder lokmiddelen, zoodat mag worden aangenomen, dat de aldaar opgedane ervaring niet zonder invloed is gebleven op de inzichten der bevolking in zake de inspuitingen.

Niet genoeg zag zij evenwel het gevaar in van onzindelijkheid bij het gebruik maken van privaten, waartegen van meet af aan was gewaarschuwd; wel verbeterde een voortdurende contôle den toestand ook in dit opzicht, doch die contrôle bleef tot het laatste oogenblik toe noodzakelijk. Van persoonlijk initiatief, berustend op kennis en oordeel, was hiervoor nog maar weinig te verwachten. Het gebeurde herhaalde malen, dat mannen belast met de ontsmetting der privaten, met het werkpak, dat hun uitsluitend daarvoor werd verstrekt met last het onmiddelijk na hun werk weer

uit te doen, kalm door de barak liepen of er mede aan tafel gingen zitten.

De typhus-epidemie werd met succes bestreden [1]) en toen in Augustus 1918 de Spaansche Griep haren intocht deed, had zij opgehouden, op een enkel sporadisch geval na. Hoeveel personen er door de griep aangetast werden, is niet eens bij nadering te zeggen. Minstens waren het 1500, waarschijnlijk zelfs meer.

Gelukkig was zij niet van kwaadaardigen aard, er kwam maar één sterfgeval voor, en zij schijnt immuniseerend te hebben gewerkt, want toen zij in October 1918 hare tweede ronde door Nederland deed, en in de gemeente Uden, dus in de onmiddellijke nabijheid, een sterfte veroorzaakte, zooals nog nooit was voorgekomen, bleef het vluchtoord vrijwel gespaard. Wel kwamen er gevallen voor, waarvan enkele (zes) met doodelijken afloop, maar een epidemisch karakter had de ziekte ditmaal niet; zij bleef tot enkele individueele gevallen beperkt.

Den 20n Juli waren de bewoners reeds tegen de griep gewaarschuwd geworden door de volgende bekendmaking:

---

[1]) Het gunstige resultaat, door de inspuitingen te Hontenisse en te Uden verkregen, werd van elders bevestigd. In Nederland vonden zij een warmen voorstander in Dr. Aldershof, welke reeds in 1915 onder de militairen proefnemingen deed. De Nieuwe Rotterdamsche Courant gaf 3 October 1917, ochtendblad B., een bericht uit Parijs dat Dr. Vincent in een mededeeling aan de Academie van Wetenschappen had aangetoond, dat in het Fransche leger aan het front de typhus feitelijk was overwonnen door de inenting, welke sinds begin 1917 op groote schaal werd toegepast. Naar aanleiding van dit bericht mag er op gewezen worden, dat de Nederlandsche Wetenschap, in de toepassing van de inenting, niet achterwege is gebleven bij de grootere natiën en onmiddellijk tot de practische toepassing er van is overgegaan.

BEKENDMAKING.

Spaansche Griep.

Reeds op vele plaatsen in Nederland hebben zich gevallen van Spaansche Griep voorgedaan; het is daarom niet onwaarschijnlijk, dat deze ziekte zich ook in het vluchtoord zal vertoonen.

Het beste voorbehoedmiddel is een ruime luchtverversching; daartoe zullen de Barakchefs moeten zorgdragen, dat de luchtkappen op de barakken zooveel mogelijk openblijven.

Een ieder wordt *in zijn eigen belang* aangeraden bij het waarnemen van verschijnselen dezer ziekte (*hoofdpijn, keelpijn, pijnlijke ledematen, koorts*) onverwijld geneeskundige hulp in te roepen.

Uden, den 20 Juli 1918.

De Regeerings-Commissaris.
J. WILHELM.

Dat het aangegeven voorbehoedmiddel, de luchtverversching, door de bewoners werd toegepast, durf ik niet te beweren. Wel werden alle ventilatiekappen opengemaakt, maar zij bleven niet open. De Belgen, ik zei het reeds, houden niet van tocht, en het open- en dichtmaken der kappen was niet zoo'n gemakkelijke zaak; nu eens verdween het touw, dan weer de stok, die het touw verving, met het begrijpelijke gevolg, dat de meeste barakchefs het ten slotte opgaven. Door de luchtverversching is de griep dan ook allerminst bestreden geworden; waarschijnlijk dachten de bewoners dat de heidebries er voldoende voor zorgde.

Noodzakelijk was zij anders wel, niet speciaal voor de griep, maar voor de tuberculose-lijders, die ook in het vluchtoord niet ontbraken. Omtrent het voor-

komen van tuberculose onder de Belgische bevolking in Nederland werd door den Heer Eykel, Inspecteur van de Volksgezondheid te Nijmegen, in overleg en met medewerking van het dagelijksch bestuur der Nederlandsche Centrale Vereeniging tot bestrijding van de tuberculose, een onderzoek ingesteld, waarvan de resultaten werden opgenomen in het Juninummer 1918 van het orgaan Tuberculose.

Daaruit blijkt:

1°. dat onder de Belgische bevolking, buiten de vluchtoorden levende, de tuberculose geen buitengewone verspreiding heeft gevonden. Op een bevolking van 23.791 zielen kwamen 69 gevallen voor, hetgeen een morbiditeit van 2 pct. geeft;

2. dat het cijfer der morbiditeit in de kampen (Uden, Nunspeet, en enkele Belgische dorpen in de gemeente Harderwijk werden bezocht) steeg tot 11.8 pct. Terecht doet de Heer Eykel opmerken, dat dit hooge cijfer te verwachten was, daar de lichamelijk minderwaardigen (zij, die hun brood in de vrije maatschappij niet konden verdienen) naar de vluchtoorden zijn gegaan en de uitgesproken tuberculoselijder vaak wegens zijn ziekte ter behandeling naar het vluchtoord werd gezonden, omdat in de in Nederland bestaande sanatoria geen plaats meer was om deze lijders op te nemen.

De sanatoria in de vluchtoorden beantwoorden evenwel niet aan de te stellen eischen. In Uden was voor de tuberculoselijders een gedeelte van een gewone slaapbarak ingericht, en was er dichtbij een lighal gebouwd — doch practisch en vroolijk waren geen van beide.

De patiënten waren er te vrij en doordat zij zelden den ernst van hun ziekte inzagen, stoorden zij zich maar al te weinig aan de na te leven voorschriften.

Als gevolg van zijn onderzoek meende de Heer Eykel de tuberculose te moeten bestrijden: door het opsporen van de gevallen van tuberculose, door geregeld geneeskundig onderzoek, het uitoefenen van deskundig huisbezoek en door het bouwen van eenvoudige, doch goed ingerichte sanatoria met lighallen in de vluchtoorden. Met de uitvoering hiervan werd een aanvang gemaakt in den zomer 1918, de plans voor de gebouwen lagen klaar en met de oprichting zou worden begonnen, toen plotseling de oorlogstoestand veranderde en de vooruitzichten op een spoedigen vrede er van deden afzien.

Feitelijk is derhalve de tuberculosebestrijding in het Vluchtoord Uden slechts een tasten geweest, bevond zij zich in een begin-stadium. Nu de gegevens waren verzameld en geordend, had men met een vruchtdragende behandeling kunnen beginnen. Dat de wapenstilstand de voorbereiding daarvan heeft afgebroken, zal wel niemand betreuren. Moge het geliefde vaderland in de gelegenheid zijn om de bestrijding weer op te nemen en met kracht door te zetten.

Nog moet ik vermelden het regelmatig schoolbezoek door een der artsen, waarbij speciaal werd gelet op huidziekten en oog- of oorlijders.

De behandeling der patiënten in het ziekenhuis werd geheel door den chef van den geneeskundigen dienst waargenomen; de verpleging zelf was toevertrouwd aan deskundige verpleegsters, welke bijna allen waren

gediplomeerd. Er waren vier zalen met 70 bedden: een mannenzaal, een vrouwenzaal, een kraamvrouwenzaal en een kinderzaal. Zooals boven reeds werd medegedeeld, kwamen alléén de ernstige patiënten in het hospitaal of zij, die in de barakken niet aan de noodige medische behandeling konden worden onderworpen. Zoo trof men in het ziekenhuis de chronische zieken aan, hulpelooze ouden van dagen, verwaarloosde kinderen, zuigelingen, welke niet het vereischte gewicht hadden of ziek waren teruggebracht, en zwakken van geest, die in observatie werden gehouden totdat hun overbrenging naar een krankzinnigeninrichting niet langer kon worden uitgesteld.

Het ziekenhuis had zijn eigen koud- en warmwaterleiding, beschikte over de noodige onderzoekkamers en een badkamer.

In de onmiddellijke nabijheid bevond zich de ontsmettingsoven, waarin door middel van oververhitten stoom de kleederen van lijders aan besmettelijke ziekten, gebruikte dekens, tijken enz., werden uitgestoomd.

De kraamvrouwen en zuigelingen werden er uitstekend verzorgd en vele moeders zullen een gelukkige herinnering bewaren aan de ondervonden zorgzame behandeling.

In gemoede kan werden verklaard, dat voor alle patiënten, van welken aard ook, zonder onderscheid alles is gedaan wat eenigszins kon.

De voeding was best, zelfs in de moeilijke dagen der distributie, — voor de geneeskundige behandeling werd niets verzuimd — en als die in het vluchtoord onmogelijk of te bezwarend was, werd de patiënt ver-

voerd naar de uitstekend geoutilleerde ziekeninrichtingen te Veghel, te 's Hertogenbosch of te Utrecht.

De verkregen resultaten mogen over 't algemeen als bevredigend worden beschouwd. Het gemiddelde sterftecijfer is hooger dan het normale, doch dit cijfer wordt gedrukt door de volgende zeer nadeelige factoren:

1°. het gehalte van de bewoners, die uitsluitend behoorden tot de volksklasse, waaronder in normale omstandigheden een hoog sterftecijfer voorkomt;

2°. het overbrengen naar het vluchtoord van tal van lichamelijk gesloopte personen, waarvan verscheidene bij hun aankomst reeds waren veroordeeld;

3°. het samenvallen van het mindere weerstandsvermogen in de eerste maanden van 1915 met het ongunstige jaargetijde, waarin de bewoners hun intrek moesten nemen in het vluchtoord. Dit laatste was, naar de meening der medici, mede oorzaak van de talrijke in 1915 voorkomende gevallen van pneumonie of broncho-pneumonie, tengevolge waarvan werd overgegaan tot de inrichting van de zuigelingen en de oude mannen- en -vrouwenbarak.

Het volgende overzicht, waarvoor de gegevens, welke geheel onafhankelijk van bovenstaande beschouwingen werden opgemaakt, mij welwillend werden afgestaan door den chef van den geneeskundigen dienst, Dr. E. Riegen, diene ter aanvulling en ter illustratie van het voorafgaande.

GEBOORTEN EN STERFTE NAAR LEEFTIJD EN DOODSOORZAKEN OVER DE JAREN 1915 TOT EN MET 1918.

LEEFTIJD EN DOODSOORZAKEN.	1915	1916	1917	1918	TOTAAL.
Levenloos aangegeven	4	9	10	8	31
Beneden het jaar	45	46	57	40	188
Van 1—4 jaren	79	14	19	39	151
„ 5—13 „	5	7	2	9	23
„ 14—19 „	1	6	3	6	16
„ 20—29 „	1	2	7	12	22
„ 30—39 „	—	2	4	5	11
„ 40—49 „	6	9	3	7	25
„ 50—64 „	6	5	9	13	33
„ 65—79 „	7	7	6	15	35
80 jaren en daarboven	1	2	3	2	8
Onbekenden leeftijd	—	1	1	—	2
1. Febris typhoidea, typhus abd.	—	—	3	5	8
5. Mazelen	80	16	—	27	123
6. Roodvonk	1	—	—	—	1
7. Kinkhoest.	2	1	9	—	12
8. Diphterie	—	—	2	—	2
8*bis*. Croup.	2	—	—	—	2
9. Influenza	—	—	—	7	7
12. Andere epidemische ziekten	1	—	—	—	1
13. Longtuberculose	2	8	6	17	33
14. Hersentuberculose	1	5	—	—	6
15. Andere vormen van tuberculose	—	1	—	3	4
16. Kanker e. a. maligne tumoren	2	1	5	3	11
17. Meningitis.	—	2	4	3	9
18. Apoplexie, hersenverweeking	1	—	—	1	2
19. Organische hartgebreken .	5	5	3	8	21
20. Acute bronchitis	1	1	2	1	5
21. Chronische bronchitis . . .	1	2	2	1	6
22. Pneumonia	3	17	4	10	34
23. And. ziekten der Ad. werkt (T. uitg.)	20	—	10	16	46
25. Gast- ent- en diarrhee bij k. b. 2 jaren.	8	12	10	14	44
26. Appendicitis en typhlitis. .	—	1	—	—	1
28. Levercurrhose	—	1	1	1	3
29. Acute neph. en ziekte v. Brigt	—	—	4	1	5

Leeftijd en Doodsoorzaken.	1915	1916	1917	1918	Totaal.
30. Z. v. d. gesl. org. d. vr. (k. uitg.)	—	—	—	2	2
31. Kraamvrouwenkoorts	—	—	1	—	1
33. Aangeb. zwakte en gebreken	2	3	17	8	30
34. Ouderdom	1	4	4	—	9
35. Geweld. dood (geen zelfm.)	2	—	2	4	8
36. Zelfmoord	—	1	—	—	1
37. Andere ziekten	5	11	22	14	53
38. Onbekend	11	9	3	2	25
Totaal: Overl. met levenl. aangeg.	155	110	124	156	545
Aantal overl. met levenl. aangeg op 1000 inw. per jaar	37.20	19.35	19.84	22.60	24.75 (1)
Totaal geboorten met levenloos aangeg.	143	228	253	190	814 (2)

Dit overzicht wijst op een aanzienlijke sterfte van kinderen beneden 5 jaar; op de totale sterfte van 545 telt zij er 370, dus 67.9 %. En verder in 't bijzonder op een stijging van de tuberculosesterfte. Men vindt er de verschillende epidemiën terug: van de mazelen in 1915, 1916, 1918, van den kinkhoest in 1917, van de typhus in 1918, de Spaansche Griep (influenza), eveneens in 1918. Toch blijft er een excedent aan geboorten van 269.

Bepaald laag kan het sterftecijfer niet genoemd worden; het overschrijdt het normale (over de jaren 1915 tot en met 1918 was het sterftecijfer voor geheel Nederland resp. 12.45, 12.89, 13.12, 17.02), maar, wanneer men rekening houdt met de aangegeven ongunstige factoren, zou een hooger cijfer niet hebben moeten

(1) Gemiddeld cijfer over de 4 jaar.
(2) Waaronder 156 onwettige geboorten. Daarvan zijn er 94 van moeders, welke doorloopend in het vluchtoord gehuisvest waren. Tot en met 10 Januari 1919 werden 167 huwelijken gesloten; bij 69 huwelijken werden kinderen gewettigd.

verwonderen. Een vergelijking met den toestand in de twee nabijgelegen gemeenten Uden en Zeeland valt ten gunste van het vluchtoord uit, zooals blijkt uit de onderstaande cijfers:

	1915	*1916*	*1917*	*1918*
Vluchtoord Uden	37.20	19.35	19.84	22.75
Uden	19.85	18.98	22.17	40.29
Zeeland	17.77	16.88	21.77	32.00

Het hooge cijfer van het vluchtoord over 1915 houdt verband met de mazelenepidemie, dat van Uden en Zeeland over 1918 eveneens met een mazelenepidemie, doch vooral met de griepepidemie, die beide gemeenten, doch 't meest nog Uden, verschrikkelijk teisterde.

De Spaansche griep veroorzaakte trouwens in de maand November 1918 in geheel Nederland een buitengewoon hooge sterfte. In die maand was het verhoudingscijfer per 1000 inwoners en per jaar over het geheele Rijk 30. 25 tegen 9.83 in October en 1.92 in Juli, Augustus en September.

* * *

Op bladzijde 157 werd reeds medegedeeld, dat in Augustus 1915 een slaapbarak tot verblijf van oude mannen en vrouwen werd ingericht. De inrichting en het toezicht waren aan de wijkverpleging toevertrouwd; een geestelijke zuster was er den geheelen dag en later ook 's nachts aanwezig om dadelijk hulp te kunnen verleenen. De oudjes zaten er gezellig en knus-

jes bij elkaar, vertelden er van hunnen jongen tijd, de vlucht, de nieuwtjes van het kamp, hunne anti- en sympathiën, de keuken, de soep en de patatten; ook kende men er tal van oorlogsprofeten. Er ontstond wel eens wrijving en het humeur was er soms ongelijk, maar gewoonlijk heerschte er een prettige stemming. Aan werklust ontbrak het die oudjes niet, vele jongeren gaven zij zelfs een beschamend voorbeeld. Men trof ze aan bij de aardappelschilsters, den reinigingsdienst, in houtkapperij en stroomagazijn, op de kantoren. Zij leefden in hunne barak huiselijk en goed, al mopperden ze, net zoo goed als anderen, op hun tijd tegen tochtwinden, den karigen maaltijd of de ontoegeeflijkheid der zuster. Ook aan levenslust hadden ze geen tekort. Twee paartjes, waarvan het eene 140 en het andere 120 lenten telde, verbonden er hun verderen levensloop. En bij de viering van een gouden bruiloft zat de speelman op het dak, en werden er nog jeugdige flikkers geslagen.

Ik weet van oudjes, welke in stilte hoopten in hun barak te mogen blijven wonen, totdat het den Heer zou believen haar tot zich te nemen!

---

3. DE VOEDING.

Uit de vorige bladzijden heeft de lezer reeds kunnen opmaken, dat het eten in het vluchtoord in centrale keukens werd toebereid en vandaar gebracht naar de gezamenlijke eetzalen. Later werden deze laatste opgeheven en beschikte elke barak over haar eigen

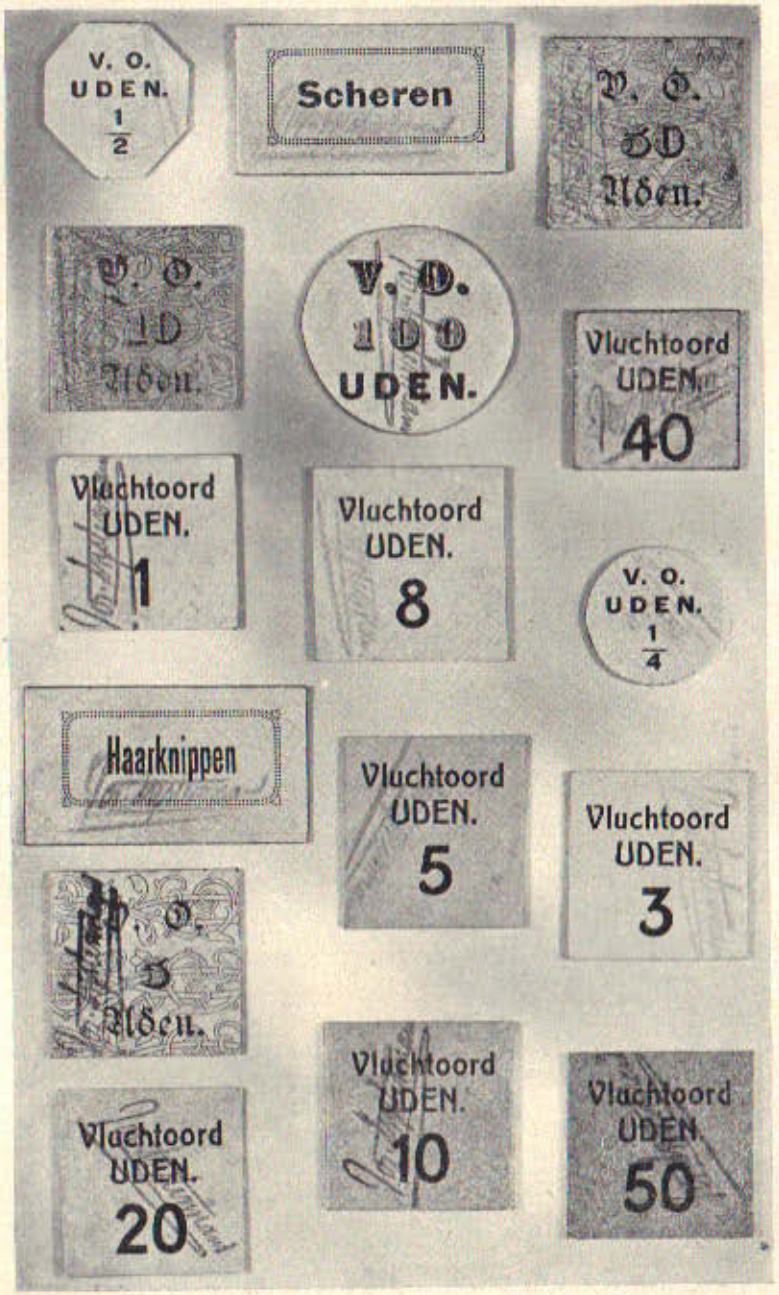

Vluchtoord Uden. — 30. De Punten.

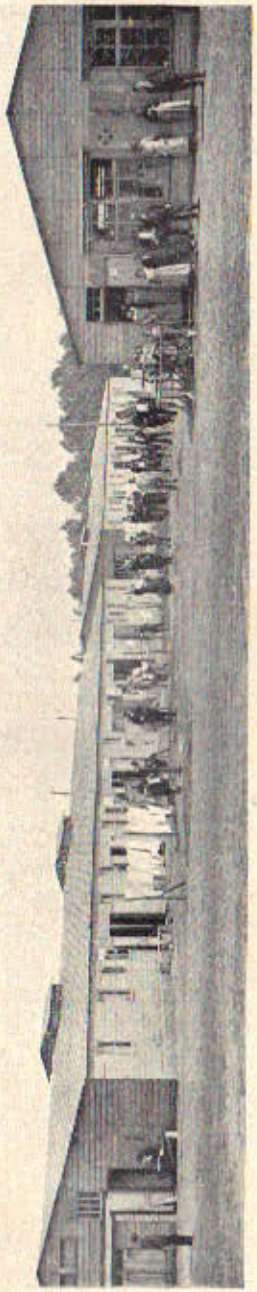

Foto C. Schouten.

Vluchtoord Uden. — 31. Links Woonbarakken, rechts De Puntenwinkel.

Foto C. Schouten.

Vluchtoord Uden. — 32. Een hoekje van het Villa-Park.

eetzaal. Maar de centrale keukens bleven bestaan.

In het Villa-Park haalden de bewoners het eten af aan de keukens op vertoon van een bon, welke geregeld werd gecontroleerd.

Er werden dagelijks 3 maaltijden verstrekt om 7.30 v.m., 12.30 n.m. en 5.30 n.m. De morgen- en avondmaaltijd bestond gedurende de 2 eerste jaren uitsluitend uit brood en koffie. Van Augustus 1915 tot Januari 1917 bedroeg het rantsoen brood 685 gram per hoofd en per dag, het rantsoen margarine 30 gram, het rantsoen koffie 30 gram. De schaarschte der levensmiddelen en het daaruit voortvloeiende distributiestelsel gaf aanleiding tot de volgende veranderingen. In Januari 1917 kregen de bewoners 500 gram brood, van Februari 1917 tot Maart 1918 gemiddeld 400 gram. Deze 400 gram werden niet gelijkelijk aan elken bewoner toegekend. Uitgaande van het standpunt, dat de volwassenen meer voedsel noodig hadden en ook dat het gemakkelijker was de voeding der kinderen aan te vullen, werd in overleg met den geneeskundigen dienst en na een wetenschappelijke berekening van het aantal benoodigde calorieën de verdeeling van het rantsoen brood volgens den leeftijd ingevoerd:

Van	1	tot	4	jaar	. . . .	100	gram.
„	4	„	8	„	. . . .	200	„
„	8	„	10	„	. . . .	300	„
„	10	„	12	„	. . . .	350	„
Boven	12	jaar			. . . . .	480	„

Wanneer in een gezin de gezamenlijke hoevleeheid brood de 300 gram per persoon, niet overschreed, werd aan de kinderen een extra-bord pap verstrekt. Met in-

gang van 2 April 1917 werd het rantsoen in Nederland verlaagd tot 311 gram per dag. De vluchtoordbewoners ontvingen evenwel hun gewone kwantum, doordat er maar één broodmaaltijd meer verstrekt werd, nl. 's morgens en de broodmaaltijd 's avonds vervangen werd door een warmen maaltijd bestaande uit: rijst of gort in volle melk, getapte- of karnemelk gekookt, erwten- of boonensoep, aardappelen met uiensaus, aardappelensoep met of zonder vleesch, rijstsoep met speenvarkens- of kalfsvleesch. 's Zondags bleef, wegens de bezwaren verbonden aan het bereiden van warm avondeten, de dubbele broodmaaltijd behouden. Zoolang het eenigszins kon werd er naar gestreefd om de voeding op het hoogst mogelijke peil te houden, maar in het voorjaar 1918, vooral in de maanden Maart tot Juni, toen het broodrantsoen door de Regeering verlaagd werd tot 250 gram en later tot 200 gram per dag, en alle levensmiddelen gerantsoeneerd waren, verminderden eerst de hoeveelheden, waaruit de avondmaaltijden waren samengesteld en vervielen deze laatste ten slotte geheel. Daarin werd gedeeltelijk verholpen door den verkoop van allerlei verkrijgbare eetwaren in den puntenwinkel, de verhooging der werkloonen, de versterking van den middagmaaltijd en het is stellig een verheugend feit, dat het vluchtoord die moeilijke maanden heeft weten te doorworstelen zonder eenige ernstige stoornis in de geregelde voedselvoorziening. In dien tijd kende het vluchtoord, zooals zoovele gemeenten, ook zijn „smokkelaars" en werden meer dan eens overdreven prijzen betaald voor brood of aardappelen. Toen kwam voor het eerst de economische weerstandskracht van het

vluchtoord tot uiting. Het feit alléén, dat zoovele bewoners in staat waren zelf aan te vullen, al was 't dan nog op wettelijk ongeoorloofde wijze, wat hun van regeeringswege niet kon worden verstrekt, bewees dat zij er in hooge mate op vooruit waren gegaan sedert 1915. Werkelijken nood hebben weinige bewoners gekend; alleen zij, die uitsluitend op de kostelooze verstrekking moesten teren, en hun aantal was gelukkig zeer gering, hebben toen harde dagen gehad. Met den zomer verbeterde de toestand merkelijk en de buitengewone rijke opbrengst van de aardappelontginning was van September 1918 af een verblijdende uitkomst.

De hoeveelheid koffie daalde van 15 gram per maaltijd tot 10, 7.5, 5 gram, maar koffiesurrogaat en peekoffie zorgden voor aanvulling. De margarine kon op peil worden gehouden.

* * *

De warme middagmaaltijd was van in den beginne stevig, voedzaam en voldoende afgewisseld. Op de voor mij liggende menulijst tref ik o.m. aan:

aardappelen met groenten en vleesch of visch (spek, varkensvleesch, rundvleesch, kalfsvleesch, schapenvleesch, carbonade, stokvisch, gezouten visch, mosselen), aardappelen met boonen in blik en spek, met uien en vet of spek;

aardappelsoep met verschillende vleeschsoorten en groenten;

boonen- en erwtensoep met spek, varkenspooten, of andere vleeschsoorten;

bouilliesoep met rijst;

groentensoep met rijst en vet;

capucijners met spek of andere vleeschsoorten;

rijstsoep met vleesch of vet.

De hoedanigheid was doorloopend aan het toezicht van den chef van den geneeskundigen dienst onderworpen en de gebruikte levensmiddelen waren zonder uitzondering van goede kwaliteit. Totdat de distributie daarin verandering bracht, werden zij door aanbesteding aangekocht; de leveringsvoorwaarden waren op militaire leest geschoeid en opdegelijkheid berekend. Dat het eten niet altijd in den smaak viel en de smakelijkheid ook al eens verschilde, zal geen enkele huisvrouw verwonderen, maar zonder overdrijving mag worden gezegd, dat er zelden klachten over de kwaliteit van het eten werden gehoord, wel over de kwantiteit. Zonderling genoeg waren deze laatste minder talrijk in 1917 en 1918 dan wel in 1915 en 1916, toen de maaltijd veel ruimer was en het overschot zelfs verpacht kon worden aan boeren. Een bevredigende oplossing heb ik hiervoor nooit kunnen vinden. 't Is mogelijk, dat de bewoners geleerd hadden zich aan den toestand aan te passen. doch veeleer ben ik geneigd aan te nemen, dat zij, in de gelegenheid zijnde, om zelf op hun vuurtjes naar eigen smaak te koken het minder noodig achten zich over het opgedischte eten te beklagen.

Hierna volgen eenige type-middagmaaltijden. De opgegeven hoeveelheid is een gemiddeld cijfer per hoofd, zonder verschil van leeftijd.

1. *Aardappelen met groenten en vleesch of spek.* Aardappelen ± 850 gram, vleesch of spek 45 à 60 gram (nuchter kalfsvleesch 100 gram), groenten 100 gram, zout 6 à 9 gram, vet 2 à 6 gram.

In de tweede helft 1917 en in 1918 is het aardappelcijfer minder, doch niet lager dan 680 gram; het vleesch cijfer stijgt einde 1917 tot 90 à 100 gram, daalt in 1918 tot 27 en blijft naderhand soms geheel uit.

2. *Boonen- of Erwtensoep met spek of vleesch.* Aardappelen 350 gram, boonen of erwten 120, soepgroenten 25 (soms niet aanwezig), uien ± 15; spek 50, 30 (vleesch 40 tot 65), zout 7 tot 16.

Bij minder erwten werden meer aardappelen gebruikt. In Juli 1918 vielen vleesch of spek en ook aardappelen uit en werden in de plaats margarine (± 12) en aardappelmeel (± 10) toegevoegd.

3. *Bruine boonensoep met rundvleesch.* Boonen 51 gram, soepgroenten 10, rundvleesch 52, vet 5, zout 7.

In Augustus 1918 wordt deze maaltijd:

Boonen 100 gram, groenten 10, margarine 14, sago 7, zout 10.

Dat de samenstelling van de middagmaaltijden ten slotte onder de distributiemaatregelen lijden moest, was niet te verhinderen.

Het vluchtoord stond hier voor dezelfde minder aangename huishoudelijke problemen als elke Nederlandsche huisvrouw, met dit verschil echter, dat de gevolgen eener verkeerde huishouding in het vluchtoord veel ernstiger zouden zijn dan in een beperkten familiekring. De omstandigheid, dat het vluchtoord als een afzonderlijke gemeente werd beschouwd en alle levens-

middelen er tot hun volle recht kwamen door het communistische karakter der inrichting, heeft den druk der distributie veel verzacht en men mag zeggen, dat die druk pas ernstig werd gevoeld, toen einde Maart 1918 de vleeschdistributie werd ingevoerd met 200 gram per hoofd en per week en tevens het broodrantsoen werd verminderd. Herhaaldelijk is in de daarop volgende weken de spanning groot geweest, als bleek, dat de voorraad slechts voor een paar dagen voldoende was en men telkens weer opnieuw naar combinaties moest zoeken om een fatsoenlijk maal te kunnen voorzetten.

Tot Maart 1918 zijn de veranderingen in de samenstelling van het middagmaal zeer gering. Einde 1917 werd bezuinigd op de aardappelen, maar dat kon worden goed gemaakt door een verhooging van het vleeschkwantum. Toen dit redmiddel ontbrak, nam men zijn toevlucht tot mosselen, gezouten vleesch, groenten en verschillende bindmiddelen, als aardappelmeel, sago, later werd de warme avondmaaltijd afgeschaft om alle beschikbare eetwaren voor één maal te kunnen bezigen, maar niettegenstaande het gebruik van alle mogelijke redmiddelen, kon niet worden vermeden, dat de maaltijd dikwijls te dun was bij gebrek vooral aan aardappelen. En toch had menig Nederlander en menige Belg, welke buiten de vluchtoorden moest rondkomen met de hem toegekende toelage, de vluchtoordbewoners in die dagen nog kunnen benijden: de distributiemisère was den laatsten onbekend en nooit hebben zij voor de tragische vraag gestaan, welke menigeen zich toen heeft gesteld: zal ik van middag of van avond wat op mijn tafel krijgen?

De voedselvoorziening is de afdeeling, welke verreweg de meeste zorgen heeft gebaard.

Geen middel is verzuimd geworden om de wenschen der bewoners tegemoet te komen; hun klachten werden aangehoord en bleken die gegrond te zijn, dan werd dadelijk ingegrepen. Sommige bewoners hebben nooit begrepen, wat het beduidde voor 7000 menschen met evenveel zinnen als hoofden te koken. Pas in den loop van 1918 zagen zij in hoe goed zij het in de voorafgaande jaren hadden gehad. De enkele schrale maanden van 1918 hebben zij evenwel moedig doorstaan en dit strekt hun niet minder tot eer als het de kampleiding genoegen moet hebben gedaan zoo voorspoedig de gevaarlijke klippen van de distributie c.s. te hebben kunnen omzeilen.

* * *

Het bedrag gemiddeld per hoofd en per dag uitgegeven voor de voeding blijkt uit de volgende opgave:

Maand	1915	1916	1917	1918
Jan.	—	0,259	0,258	0,227
Febr.	—	0,272	0,215	0,249
Maart	—	0,274	0,221	0,267
April	—	—	0,211	0,142
Mei	—	0,296	0,201	0,136
Juni	—	0,306	0,201	0,139
Juli	—	0,276	0,233	0,158
Aug.	0,273	0,276	0,224	0,170
Sept.	0,256	0,279	0,215	0,148
Oct.	0,256	0,279	0,216	0,169
Nov.	0,261	0,286	0,199	0,192
Dec.	0,247	—	0,252	—

De lagere cijfers in 1918 zijn het gevolg van het distributiestelsel, waarbij de levensmiddelen door de regeering aan de gemeenten voor een lageren prijs werden geleverd dan zijzelf betaalde. Het verschil werd voor $^1/_{10}$ door de gemeente en voor $^9/_{10}$ door de regeering betaald. Voor een vergelijking met de voorafgaande jaren zijn de cijfers van 1918 dus veel te laag. Wat de cijfers voor de voeding beteekenden, kan het best worden aangetoond door twee klachten, verschenen in het P. T. T. (1) van 19 Juni 1915 en in „De Posthoorn" (2) van 23 Maart 1916. In de eerste wordt aan de hand van officieele gegevens berekend, dat voor de voeding van een vluchtelingengezin met man, vrouw en 3 kinderen per week werd betaald *f* 8.12, terwijl een brievenbesteller met 8 à 10 dienstjaren, na aftrek van huishuur, belastingen, onderwijs, per week slechts *f* 8.90 ontving, waarvan hij niet meer dan *f* 5.— aan voeding kon besteden.

In de tweede wordt aangetoond, dat een brievenbesteller met 2 dienstjaren per week 9 à 10 gulden ontvangt plus een duurtebijslag van 54 à 60 ct., terwijl aan een klein vluchtelingengezin, buiten de vluchtoorden levende, *f* 13.— werd uitgekeerd.

Hoe men deze cijfers ook moge beoordeelen, een feit blijkt er nogmaals uit, dat de Nederlandsche Regeering zich bij de vluchtelingenzorg allerminst beginselen van karigheid heeft voorgeschreven.

---

1) Weekblad voor den Algemeenen Bond van Nederlandsche Post-, Telegraaf- en Telefoonpersoneel.

2) Orgaan van den Nederlandschen Bond van Post- en Telegraafbeambten.

4. DE WERKVERSCHAFFING.

De werkverschaffing in het vluchtoord heeft haren grondslag te danken aan een toeval. Toen de Regeeringscommissaris vóór de oprichting van het Vluchtoord Uden, het tijdelijke verblijf voor vluchtelingen te Baarle-Nassau bezocht, viel hem de bijzonderheid op, dat de werkenden er betaald werden door middel van een bon, waarmede zij, bij opbod, kleedingstukken konden aankoopen. Die bon is geworden de reeds bekende „punt". Hoe de naam ontstaan is, weet ik niet precies te vertellen; ik vermoed, dat het kind een naam moest hebben en de keuze gevallen is op het woord „punt", le bon point uit onze kinderjaren.

Den Regeeringscommissaris beviel deze eigenaardige punt ten zeerste en door zijn voornemen om er een vast betaalmiddel van te maken in het nieuwe, door hem op te richten vluchtoord, stonden twee punten vast: ten eerste, den vluchtelingen zou gelegenheid tot werken worden verschaft en ten tweede, zij zouden voor dat werk een belooning ontvangen, en wel in „punten", om te voorkomen, dat zij de opbrengst van hun arbeid, indien zij die in baar geld moesten ontvangen, zouden besteden aan nuttelooze dingen. De moreele ondergrond van deze regeling springt in het oog en al ging een zachte dwang er mee gepaard, de opvatting was gezond en is, achteraf beschouwd, een degelijke en deugdelijke gebleken. Dat de bewoners er niet erg mede in hun schik waren, zal den lezer niet verwonderen.

Den indruk op 't publiek kan ik 't best weergeven door een strophe uit een „puntengedicht" van een volksdichter:

„Daar ging een ventje werken,
Hij kwam hier nog maar pas
Met 't vrouwken en de snaken
En met een leege kas.
Maar toen op 't eind der weke
Hij trok verblijd zijn pree,
Zijn vrouw begon te tieren:
Gij leugnaar, dief, uw pree,
Die zoopt g'op „In de Ton",
En ik krijg wat karton.
Punten, klonk het uit ventje's mond,
Punten, geeft men aan groot en klein,
Punten, maar altijd punten,
't Is heel komiek, en very chic,
Maar toch niet dik."

't Was inderdaad ook heel erg. Reeds van zooveel verstoken zijn en dan zijn borrel, zijn stukje kwatta en zijn snoepgoed moeten missen! Ik heb dikwijls medelijden gehad met de menschen om die punten, en er werd dan ook wel bij gelegenheid een mouw aan gepast, maar 't zal mij nooit berouwen het stelsel in verdediging te hebben genomen: het is inderdaad een probaat middel tegen het alcoholmisbruik gebleken en een bron van welstand voor hen, die de punten nuttig hebben weten te gebruiken. De gevulde koffers, welke de bewoners naar België mede terugnamen, was daar het sprekendste bewijs van.

De barometer van de stijgende sympathie der punten bij de bevolking was de „koers" van de punt, want de punt werd op de beurs van het vluchtoord ten verkoop aangeboden, voornamelijk door hen, die al lang genoeg een „pintje" hadden moeten derven. Aanvankelijk was de koers *f* 1.25 voor 100 punten, hetgeen een netto-verlies vertegenwoordigde van 75 cent per twee gulden. In dien tijd berekenden de bewoners hun loon tegen de loopende waarde van de punt en waren ergens op het Zuid-Oosterplein eieren te koop voor 6½ cent *of* 5 punten! Langzamerhand is de koers gestegen van *f* 1.50 over *f* 1.75 tot pari en het werd steeds moeilijker om nog „punten" te koopen. Menige slimmerik heeft aan dien handel een aardig duitje verdiend.

De punt is stilaan, naarmate er meer artikelen voor te koopen waren, in de achting van het publiek gestegen, en al werd zij nooit een lieveling, bij het sluiten van den wapenstilstand, toen vele Belgen den waren toestand in hun land gingen opnemen en de waarde van hun koffers leerden kennen, werd zij heel wat beter beoordeeld.

Uit de punt is de puntenwinkel ontstaan, of de winkel van het vluchtoord, waar aanvankelijk alléén kleeding was te bekomen, maar langzamerhand vrijwel alles was te krijgen, wat aan de behoeften der bevolking beantwoordde: kleeding, schoeisel, huisbenoodigdheden, voedingsmiddelen, tabak en sigaren en bij gelegenheid zelfs chocoladereepen. [1])

---

[1]) In Juli 1917 vermeldde de inventaris de volgende goederen:

A. *Mannenkleeding.*

Kinderjasjes, jongens- en mansjassen, jekkers, manchester kinderpakjes, jassen, vesten, broeken, werkpakken, kantoorjassen, linnen costuums voor kinderen en mannen, kindercostuums, matrozenpakjes, tricotkinderpakjes, truien, costuums, capes, petten en mutsen, parapluies, bretelles, zomerhoeden, gummiboorden, handschoenen, manchetten, dassen.

Buiten den puntenwinkel waren nog tal van andere artikelen verkrijgbaar voor punten: kleeding naar maat, werkkleeding, melk, brillen, lorgnetten, spenen, zuigflesschen, koffers, wiegen, manden, trouwringen en in de recreatiezaal, totdat de distributie het kwam verhinderen, melk, koffie, broodjes met kaas en cadetjes — en zelfs geld, dit laatste voor liefdadige doeleinden of wanneer de noodzakelijkheid daarvan duidelijk bleek, terwijl tevens iedereen in de gelegenheid was de helft van zijn verdiensten op de spaarbank in te leggen tot een maximum van *f* 1.— per week.

Dat is in 't kort de geschiedenis van de punt en het puntenstelsel. Wat dit stelsel voor de bewoners geweest is, blijke uit de volgende cijfers:

B. *Vrouwenkleeding.*
Mantelcostuums, mantels, rokken, regenmantels, kinderjurkjes, marinepakjes, schorten, sjaals, handschoenen, bonten, (gemaakt van restanten), paraplu's, parasols, hoeden en mutsen, blouses, écharpes.

C. *Manufacturen.*
Nachthemden, jongenshemden, manshemden, vrouwenhemden, broeken, borstrokken voor mannen, vrouwen en kinderen, kinderbroekjes, hanssopjes, vrouwenrokken, kousen, sokken, zakdoeken, handdoeken, hemden, onderbroeken, flanellen hemden, combinaisons, corsetten, tailles, zwembroeken, lakens, dekens, witte katoen, haakkatoen en wol.

D. *Kramerijen en borstelwerk.*
Knoopen, drukknoopen, haken en oogen, allerlei spelden en naalden, vingerhoeden, schrijfpennen, potlooden, schrijfpapier en enveloppes, paternosters, koppen, vorken, lepels, handborstels, kleerborstels, scheerkwasten en messen, zeep, stijfsel, scharen, kammen, schoensmeer, garen en lint, veters voor schoenen en corsetten, lucifers, postzegels, inkt.

E. *Schoeisel.*
Zolen, gummihakken, pantoffels en schoenen voor mannen, vrouwen en kinderen.

F. *Rookbenoodigdheden.*
Tabak, sigaren, sigaretten, pijpen en pijpjes, sigarettenpapier.

G. *Koloniale- en vleeschwaren, visch.*
Suiker, worst, eieren, rookvleesch, rolmops, bokking, haring, kaas. Later kwam er bij: jam, puddingpoeder, muisjes, garnalen en mosselen

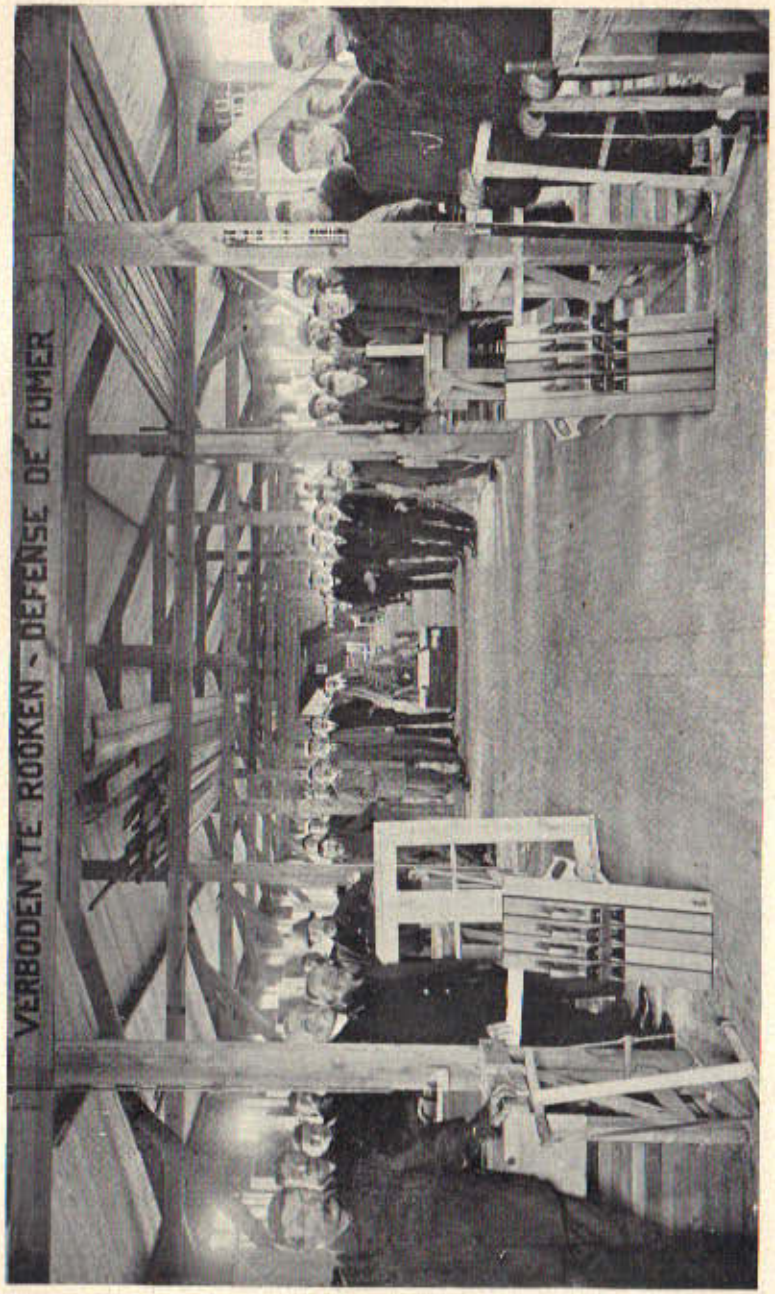

Foto C. Schouten.

Vluchtoord Uden. — 36. Werkplaats voor timmerlieden.

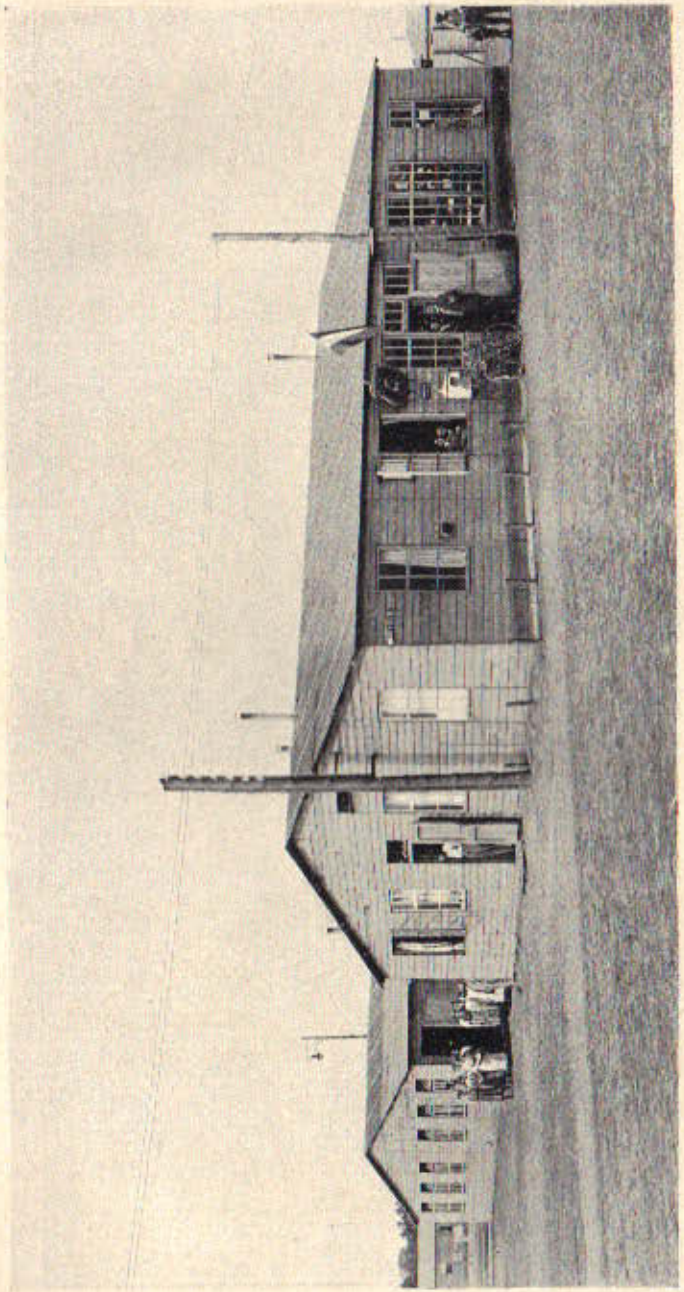

Vluchtoord Uden. — 37. De Post en de Melkkeuken.

Foto C. Schouten.

In 1915 werd aan punten uitbetaald voor een bedrag van *f* 88.797,60, dat in 1916 steeg tot *f* 135.524,77[5], in 1917 tot *f* 150.528,50 in 1918 tot *f* 162.521,02[5] hetgeen dus op iets minder dan vier jaren een kapitaal vertegenwoordigd van *f* 537.271,90.

Van die *f* 537.271,90 werd gestort op de *verplichte* spaarbank, d. i. die van de werklieden der uiteenneembare woningen, van September 1915 tot Januari 1918 (in deze maand werd de verplichting opgeheven) *f* 12.011,25. Zoodra de verplichting er niet meer was, werd er geen cent meer gespaard.

De overige werkafdeelingen waren tot geen sparen gedwongen, in den beginne was het hun zelfs niet toegelaten. Met ingang van 1 April 1916 werden zij, op verzoek van eenige werklieden, in de gelegenheid gesteld een gedeelte van hun loon op de spaarbank in te leggen om aldus hun punten te gelde te maken. Verwacht werd, dat van die gelegenheid nu eens ruimschoots (er waren op dat oogenblik buiten de bovengenoemde werklieden 1800 personen aan den arbeid) gebruik zou worden gemaakt. Die verwachting werd bedrogen. De inlagen van de *vrijwillige* spaarbank bedroegen in 't geheel niet meer dan *f* 3.541,15, waarvan alléén in 1916 werd gestort *f* 2.185,35, in 1917 verminderden de inlagen geregeld maar de vrijwillige spaarders (zij waren niet talrijk: 40 op 428) hielden het langer vol dan de verplichte. Zij bleven doorgaan, totdat in November 1918 het sparen van punten met den wapenstilstand van zelf ophield. Wanneer men het totaal der bespaarde gelden (*f* 15.552,40) vergelijkt met het uitbetaalde loon, dan kan men niet zeggen, dat de be-

woners een zwak hadden voor de spaarbank. Zij gaven de voorkeur aan den puntenwinkel, al waren de punten hun nog zoo weinig sympathiek.

De sommen, welke aldaar werden omgezet, zijn waarlijk verbazend.

Aan punten werd ontvangen in:

1915	voor een bedrag van	*f* 72.815,06
1916	„ „ „ „	„ 116.738,76
1917	„ „ „ „	„ 127.639,50
1918	„ „ „ „	„ 142.694,60
	Totaal	*f* 459.887,92

Aan geld in:

1915	voor een bedrag van	*f* 740,29
1916	„ „ „ „	„ 992,69
1917	„ „ „ „	„ 6.181,94
1918	„ „ „ „	„ 34.924,56[5]
	Totaal	*f* 42.839,48[5]

Van April 1915 tot ultimo December 1918 was de totale omzet dus f *502.727,40*.

De onderlinge verhouding van den verkoop van de verschillende afdeelingen kan men duidelijk volgen op het hiernaast staande diagram, dat ingaat met Augustus 1917, maar, naar de omstandigheden en de curven te oordeelen, althans in hoofdzaak, eveneens de verhouding der voorafgaande twee jaren weergeeft.

Onderaan staat de vrouwenkleeding, waarvan in het kleedingmagazijn de ruimste verstrekking plaats had. Slechts in October 1918 vertoont zij een stijging,

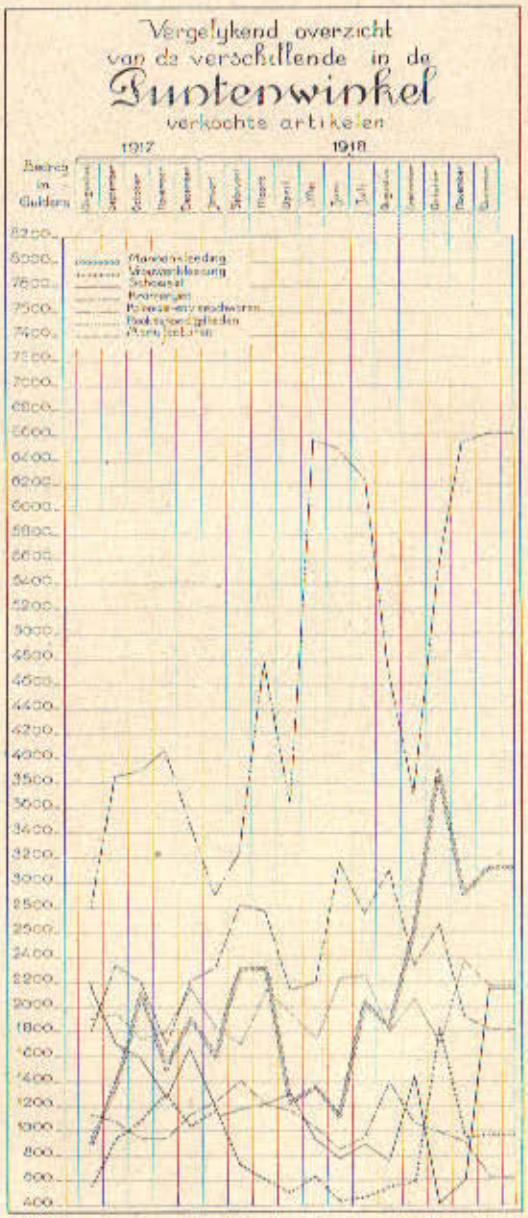

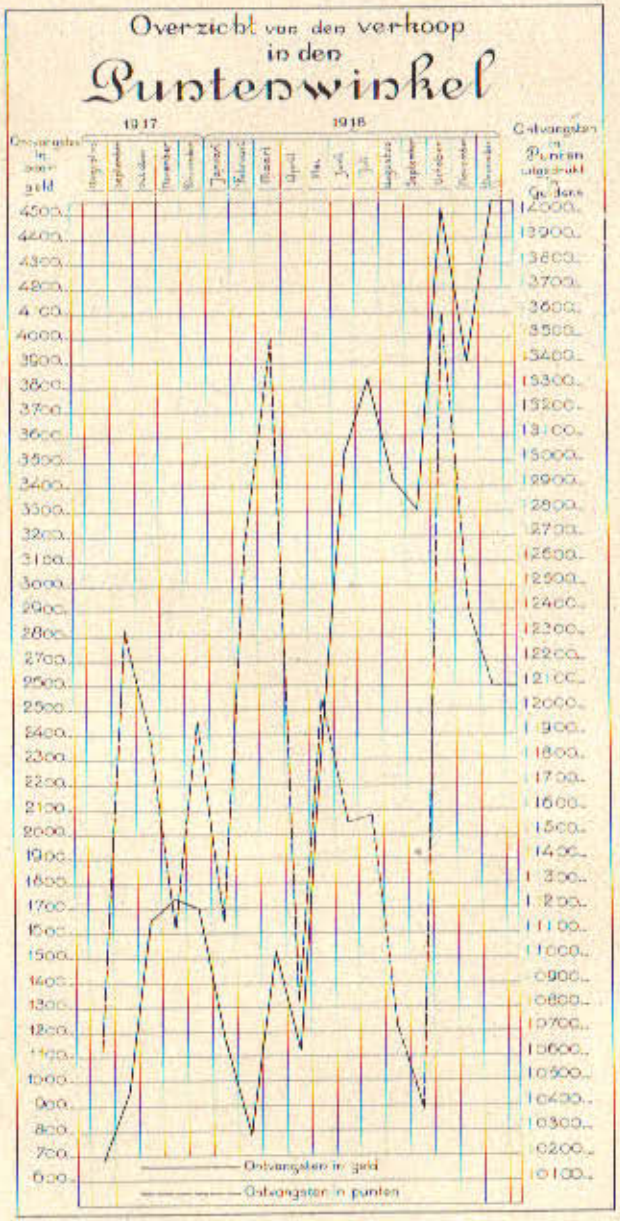

welke in verband staat met het verwachte einde van den oorlog; men wil van de gelegenheid nog gebruik maken om de voorraden aan te vullen. De curve voor de mannenkleeding, welke in het voorjaar van 1918 een daling vertoont, doordat de mannen alsdan voor het werk buiten het noodige hadden aangekocht (zie Februari—Maart), heeft dezelfde stijging, die ongetwijfeld aan dezelfde oorzaak is te wijten. In October 1918 waren nog rond 110.000 punten in omloop en die kwamen nu, evenals de spaarduiten, uit hun schuilhoek te voorschijn; op treffende wijze ziet men dit op het tweede diagram op bladz. 212, aan de plotseling naar de hoogte gaande ontvangsten, zoowel in punten als in geld. Ook in November 1918 blijven de ontvangsten hooger dan in de aan October voorafgaande maanden.

De verkoop van de kramerijen blijft vrijwel gelijk; ook die van de rookbenoodigdheden. Bij deze laatste wijst de gelijkmatigheid evenwel op een minder verbruik wegens de hooge prijzen van tabak en sigaren. De dalende lijn van het schoeisel levert het bewijs, dat er bij de bewoners zeker geen nijpend gebrek aan schoenen bestond; zij is de tweede laagste en de stijging in November 1918 is gemakkelijk te verklaren door de omstandigheid, dat de sedert September door de distributie verboden verkoop van schoenwerk werd opgeheven en de nog voorradige schoenen werden opgeruimd.

Het vrijwel hooge cijfer der manufacturen bewijst, dat de kostelooze verstrekking er van niet overdadig was; hieronder bevinden zich verder ook verschillende

artikelen, welke aan de bewoners niet dan wel bij uitzondering werden uitgedeeld, zooals zakdoeken, corsetten, lakens e. a.

Hoog boven de andere lijnen steekt die der kolonialeen vleeschwaren uit. Met den verkoop hiervan werd eerst in 1916 begonnen en op bescheiden schaal, nadat door de werklieden op bijvoeding werd aangedrongen: de Belgen hebben zoo gaarne wat bij den boterham!

Deze curve moet in 1916 dus lager staan. Naarmate de afdeeling werd uitgebreid om de strenge rantsoeneering wat te neutraliseeren begint een ononderbroken stijging, waaruit duidelijk spreekt de behoefte aan bijvoeding, vooral in 1918. De daling in Augustus—September is te wijten aan de geringe hoeveelheid verkrijgbare levensmiddelen. Hierbij dient vermeld te worden, dat het Vluchtoord Uden door de distributie als een afzonderlijke gemeente werd beschouwd, waardoor alle levensmiddelen, welke niet direct voor de gezamenlijke maaltijden benoodigd waren, in den winkel konden worden verkocht, onder meer suiker en kaas, waaraan het vluchtoord stellig minder gebrek heeft gehad dan menige andere Nederlandsche gemeente, omdat de gemeenschappelijkheid dier goederen ze geheel tot hun volle recht deden komen door het uitschakelen van elken handel of bonsysteem.

De Puntenwinkel was in alles een echte volkswinkel: er werd niet naar winst gestreefd, alles werd aan inkoopsprijs verkocht met een niet noemenswaardige verdienste voor de exploitatiekosten, welke dan nog bijna uitsluitend op de rookbenoodigdheden werd genomen, de eenige te verkrijgen luxe-artikelen.

34. Werkverschaffing. — Formulieren en kaarten.

De ontvangsten in den puntenwinkel vertegenwoordigen niet alles, wat de bewoners voor hun punten konden aankoopen.

Zoo kon men in het kleedingmagazijn kleederen naar maat koopen, schorten, werkkleeding tegen reductieprijs, en allerlei andere kleedingstukken op afbetaling. Dit crediet werd uitsluitend aan werkenden toegestaan op advies van den directeur der werkverschaffing. Aan credieten werd van 6 Januari 1917 tot einde October 1918 verkocht voor *f* 6.105,70. In totaal werden van 1915 tot en met 1918 aldus in het kleeding magazijn verkocht voor eene waarde van *f* 21.417,47.

Door den geneeskundigen dienst werd over dezelfde jaren ontvangen: *f* 12.401,15 in welk bedrag de verkoop van melk het leeuwenaandeel heeft.

Door het bouwbureau werd aan koffers of hout afgeleverd voor *f* 2.334,54.

Tegen geld werden voor liefdadige en andere doeleinden punten ingewisseld voor *f* 8.403,35.

Als men de bovenstaande cijfers even nagaat en men bedenkt daarbij, dat in het ongunstigste jaar, in 1918, de verkoop van kleeding, schoenen en manufacturen meer dan $^{3}/_{5}$ van de totale ontvangsten vertegenwoordigt, dan is het begrijpelijk, dat de bezoekers van het Vluchtoord Uden telkens weer werden getroffen door het gebrek aan armzaligheid en vooral op zondag door het verzorgde toilet der bewoners en schrikt men ook niet meer terug voor de bagage, welke de Belgen, bij hun vertrek, mede naar hun land namen.

Bij de eerste afreizen werden van 77 gezinnen, 394

colli, bijna uitsluitend koffers met kleeding en schoeisel, door de kommiezen onderzocht.

Op grond hiervan en van verdere betrouwbare berekeningen is de veronderstelling gewettigd, dat er gemiddeld één koffer per hoofd in het vluchtoord aanwezig was.

Daar er in December 1918 voor 5220 Belgen identiteitskaarten werden afgeleverd, mag het aantal koffers zonder overdrijving op rond 5000 worden geschat.[1]) Als men de waarde van zoo'n koffer taxeert naar de op het oogenblik van het vertrek in België geldende prijzen, inzonderheid voor kleeding en schoeisel, dan komt men tot fantastische cijfers. Verondersteld, dat in elk koffer slechts twee stel boven- en onderkleeding voorhanden waren, (door den band is er meer onderkleeding), en schat men de waarde van den inhoud op 800 frank (hetgeen stellig niet overdreven is, ik heb het eens met bewoners, welke poolshoogte hadden genomen in België, uitgecijferd), dan vertegenwoordigt de bagage van de vluchtoordbewoners een kapitaal van **vier millioen** frank. In elk geval was hun bezit, op het oogenblik van den terugkeer, dat in België waard. De voordeelige positie, waarin zij zich daardoor ten opzichte hunner in het bezette gebied gebleven landgenooten bevinden, springt in het oog. *„En dat alles hebben wij"* zoo drukte een vluchteling, welke bij de bovengenoemde becijfering aanwezig was en genoeg tegen het puntenstelsel had gebromd, zich

[1]) Later ontvangen officieele gegevens bevestigen mijn schatting. Van 10 December 1918 tot 31 Maart 1919 vertrokken 1105 gezinnen met 5404 colli, wegende 219.664 K.G., dus gemiddeld 40 K.G.

uit: *„toch maar aan onze puntjes te danken.* A c h t e r a f is het een prachtig systeem gebleken, meneer!"

Dat eerherstel heeft het puntensysteem wel verdiend: het is, ik herhaal het, een weldaad geweest voor de bewoners van het Vluchtoord Uden. Die weldaad, waarvan zij jaren lang de vruchten zullen plukken, kunnen zij aan den man, die het invoerde en de regeering, welke het goedkeurde, nooit vergelden!

Aan alles kon men merken, dat, financieel, de bewoners er, vooral in 1917—1918, sterk op vooruitgingen, al mogen hunne klachten aan buitenstaanders wel eens een anderen indruk hebben gegeven. Wanneer het toeval soms de gelegenheid gaf kennis te maken met den spaarpot van bewoners, dan bleef gewoonlijk de verbazing niet uit. Zoo kwam de politie zekeren morgen in het bezit van een portefeuille met 1200 gulden, welke door een gezin uitsluitend door arbeid buiten het vluchtoord werd verdiend — een andere maal telde een woonwagenkamer, ten bewijze dat hij in zijn onderhoud kon voorzien, zonder blozen, een duizend gulden voor. 't Zou een buitengewoon interessante statistiek zijn geweest, indien men hierover meer gegevens had kunnen verzamelen.

Een onderzoek naar de financieele omstandigheden der bewoners werd echter, om principieele redenen niet ingesteld; vooreerst waren daaraan tal van moeilijkheden verbonden en ten tweede ging men uit van de veronderstelling, dat hij, die zich in het vluchtoord aanmeldde, geen middelen van bestaan meer had. Dit laatste is voor de meesten aanvankelijk zeker het geval geweest, maar doorgaans verbeterde hun toestanden

velen konden een blozend appeltje voor den dorst bewaren. Wat het spaarpotje in werkelijkheid heeft bevat zal men nooit te weten komen. Aan de hand van verschillende factoren kan men onrechtstreeks uitmaken, dat er nog al een aardig duitje moet hebben ingezeten. Ik laat daarbij buiten beschouwing de werkelijk bespottelijk hooge prijzen, welke soms betaald werden voor levensmiddelen in den kettinghandel, of wat in de wandeling zoo al verteld werd over de aankoopen, door vluchtelingen gedaan in de omliggende dorpen. Deze aankoopen zijn stellig niet gering geweest, doch ik wil mij tot vaststaande cijfers beperken.

De ontvangsten aan *geld* in den puntenwinkel, waarvan de graphische voorstelling een treffend beeld geeft, wijzen voor zich zelf reeds op een aanzienlijke stijging van het vermogen der bewoners.

Van *f* 740,29 in 1915 bereiken zij over *f* 992,69 in 1916 en *f* 6.181,94 in 1917, het onverwacht hooge cijfer van *f* 34.924,56^5 in 1918 en het is niet aan te nemen, dat al het aanwezige geld werd uitgegeven. En was dit zelfs het geval, dan nog zou het grootendeels in andere blijvende waarden als kleeding, schoeisel e. dgl. zijn omgezet.

In December 1918 vertegenwoordigen de contanten meer dan $^1/_3$ van de totale ontvangsten.

Wat er zooal aan geld in het vluchtoord binnenkwam, kan men opmaken aan de hand van verschillende gegevens. De afhouding, als tegemoetkoming in de huisvesting en voeding, van het $^1/_5$ gedeelte der inkomsten, welke de bewoners van staatswege ontvingen (militiegelden, pensioenen, loonen uitbetaald aan

Belgische staatsspoorwerklieden), beliep van 1915 tot en met 1918 *f* 59.808,14^5, zoodat in het geheel werd uitbetaald *f* 299.040,72^5.

De uitbetaling van postwissels en bespaarde gelden door het postkantoor bedroeg:

	Postwissels.	Nederlandsche Spaarbank.	Belgische Spaarbank.
1915	*f* 22.241,95	*f* 1.254,74	*f* 2.781,92
1916	„ 50.636,11^5	„ 3.323,81^5	„ 3.401,54
1917	„ 55.330,65^5	„ 3.920,88	„ 4.055,29
1918	„ 93.305,73	„ 14.690,22	„ 2.813,80
Totaal	*f* 221.514,45	*f* 23.189,65^5	*f* 13.052,55

Algeheel Totaal: *fl. 257.756,65^5.*

Van dit bedrag is slechts een gering gedeelte aan personeel van het vluchtoord uitbetaald. Het hooge cijfer in 1918 is te verklaren door de geldzendingen aan de de gezinnen van Hollandsche werklieden, welke in Duitschland waren gaan werken.

De terugbetaling op Belgische spaarbankboekjes wijst op een wellicht door velen niet gekende spaarzaamheid bij het Belgische volk vóór den oorlog en weinigen zullen ooit hebben kunnen denken, dat de in 't vluchtoord aanwezige stand in België tot zulke besparingen in staat was.

Een belangrijke bron van inkomsten waren ook de arbeidsloonen, buiten het vluchtoord verdiend. Daar van deze loonen niets werd afgehouden, wegens de onoverkomelijke bezwaren verbonden aan een billijke en rechtvaardige regeling van een dergelijke afhouding, rendeerden zij dubbel. Het gezin mocht, wegens den

woningnood in geheel Nederland, in het vluchtoord gehuisvest blijven en van de voordeelen genieten (slechts bij uitzondering werd hiervan afgeweken), vrouw en kinderen hadden er hun verdienste, zoodat, wat vader naar huis bracht zoo goed als geheel netto winst was. Kon vader niet elken dag naar huis komen, dan had hij toch nog dit voordeel, dat hij alléén maar voor zich zelf had te zorgen. In 1915 was het aantal van hen, die buiten werkten, niet zeer groot. In 1916 steeg hun aantal zeker tot 500, in 1917 en 1918 zal het wel 600 à 700 zijn geweest. Wanneer ik over de 4 jaren een gemiddeld cijfer van 400 neem en uitga van de gewettigde veronderstelling dat elk hunner ieder jaar 20 weken heeft gewerkt (ik houd daarbij rekening met den tijdelijken aard van zekere landbouwwerkzaamheden) tegen een gemiddeld loon van *f* 9.— per week (*f* 1.50 per dag was een gewone verdienste voor landarbeiders, vaklieden verdienden echter meer) dan kom ik per jaar tot een gezamenlijke verdienste van 400 × 20 × 9 = *f* 72.000, en over 4 jaar tot de som van 72000 × 4 = *f* 288.000.

Deze berekening is, naar mijn innige overtuiging, eerder te laag. Tel ik de rijksgelden en de uitbetalingen op de post met deze som op, dan kom ik tot een totaal van *f* 844.797.37[5]. Voeg ik daaraan de punten der uitbetaalde loonen toe (eigenlijk hebben zij een even groote geldswaarde) dan bereiken de inkomsten een cijfer van **f 1,382.069,27[5]**, waarlijk geen gering bedrag voor een vluchtoord in oorlogstijd.

Juist zooals in de gewone maatschappij zijn deze honderdduizenden niet gelijkmatig over alle inwoners

verdeeld geworden. Maar als men sommige klachten over de materieele toestanden in het vluchtoord toetst aan bovenstaande onomstootbare cijfers, dan zal men moeten toegeven, dat die klachten in hun geheel genomen op zijn minst ongegrond zijn.

Ofschoon de punten uitsluitend in den puntenwinkel konden worden omgezet in de aldààr verkrijgbaar gestelde waren, hebben zij evenwel tot het algemeene vermogen in aanzienlijke mate bijgedragen; immers wie geld verdiende, kocht er punten mede tegen mindere waarde en werkten enkele leden van het gezin in het vluchtoord, dan kon het geld worden bespaard. De punten waren bestemd om in de allereerste en meest dringende behoeften te voorzien; zij hebben meer gedaan en een onvermogende gemeente tot een zekeren welstand helpen opvoeren.

* * *

Een kijk op den aard der verrichte werkzaamheden geeft de volgende lijst der werkafdeelingen:

1. Een naaiatelier met trapmachines.
2. Een naaiatelier met handmachines en voor handnaaisters.
3. Een kantwerkatelier.
4. Een atelier voor wolmattenvervaardiging, borduurwerk en anderen vrouwelijken arbeid (afdeeling van de Society of Friends).
5. Een breiklasse.
6. Aardappelschilsters.
7. Een timmerwinkel met schildersafdeeling.
8. Een smederij met blikslagerij.

9. Een mandenmakerij (opgeheven in 1917).
10. Een kleermakerij.
11. Een schoenmakerij.
12. Een kuiperij.
13. Grondwerkers.
14. Heideontginners.
15. Tuiniers.
16. Een reinigingsdienst (voor het terrein en de lokalen).
17. Een brandweer.
18. Borstelmakers en vlechters van matten- en raffiavoorwerpen.
19. Stoelmakers (opgeheven einde 1917).
20. Klompenmakers.
(18, 19 en 20 zijn afdeelingen van de Society of Friends).
21. De bouw van verplaatsbare woningen met timmerwinkel, meubelmakerij, schilderwinkel, en smederij (afdeeling van de Centrale Commissie tot behartiging van de belangen van naar Nederland uitgeweken vluchtelingen).
22. De toezicht en veiligheidsdienst.
Bij deze werkgroepen sluit zich aan de bediening van:
23. De keukens.
24. De eetzalen.
25. De waschzalen.
26. Het kleedingmagazijn.
27. Het levensmiddelenmagazijn.
28. De geneeskundige instellingen (ziekenhuis, polikliniek, sanatorium, melkkeuken).

29. De slaapzalen.
30. De kantoren van de verschillende takken van dienst.
31. De post.
32. De Kerk met pastorie.
33. De electrische centrale (stokers).
34. Den puntenwinkel.
35. De puntenadministratie.

Alle werk werd dienstig gemaakt aan de behoeften van het vluchtoord — aan de opleiding van jongens, welke om verschillende redenen niet in staat waren de lessen aan de vakschool te volgen — aan de tewerkstelling van ouden van dagen, gebrekkelijken of zieken — aan den heropbouw van België — aan de bestrijding der werkloosheid door gelegenheid tot arbeid te geven, zelfs zonder dat daartoe een dringende noodzakelijkheid bestond.

Gedeeltelijk is de werkverschaffing dan ook als een liefdadigheidsinstelling te beschouwen en bij de beoordeeling van hare productiviteit, mag deze zijde niet uit het oog worden verloren.

Productief in den eigenlijken zin van het woord waren:

1. de naaiateliers, de breiklasse, de kleermakerij, welke $^{9}/_{10}$ der kosteloos verstrekte kleedingstukken aanmaakten;

2. de smederij en blikslagerij, welke alle reparatiën deed aan ijzerwerk, spoorlijnen, kachels, fornuizen, waterketels, stoomkokers, gamellen, waschteilen, koffiekannen, enz. — een flinke hulp verleende in de electrische centrale — en enkele kunstsmeden ook

in de gelegenheid stelde om blijken van hun talent te geven. Een enkele maal werden in de blikslagerij artikelen gemaakt, welke in het vluchtoord werden verkocht, en wel allerlei keteltjes en koffiekannetjes, geheel vervaardigd uit de ledige Amerikaansche boonenbussen, waarvan er wel eens half gevulde op het terrein werden gevonden!

3. de bouwdirectie — met timmerwinkel, glazenmaker, schilders, metselaars, dakbedekkers, (asphalteurs) en losse werklieden — welke zorgde voor het onderhoud der barakken, keukens, waschzalen enz. Paardenstal, lighal en tooneel werden door eigen werklieden gebouwd en de geheele verbouwing in 1917—1918 werd door hen uitgevoerd.

Deze laatste alléén gaf een netto-winst van meer dan *f* 21.000, genoeg om de werkloonen der bouwdirectie over twee jaar te betalen.

4. de mandenmakerij, waarvan de opbrengst nagenoeg de kosten dekte;

5. de kuiperij, welke voorzag in de behoeften der aardappelschilsters, keukens en waschzalen;

6. de heideontginning, welke ongeveer 14 hectaren heide omwerkte, waarvan er successievelijk 8 werden bebouwd.

Het eerste jaar der bebouwing gaf natuurlijk verlies, het tweede sloot met een nadeelig saldo van *f* 81.35 het derde met een winst van *f* 1.469,88 en het vierde met een voordeelig saldo van *f* 6.122,07.

7. de grondwerkers, welke zorgden voor de afwatering van het terrein, het onderhoud en den aanleg van wegen, de bemesting en bebouwing der ontginning;

8. de afdeeling der verplaatsbare woningen, waardoor de heropbouw van België werd gediend, daar alle woningen later aan België zouden worden en ook werden afgestaan.

Productief in breederen zin, waren ook de afdeelingen 23—35, daar, bij gebrek aan werkkrachten onder de bewoners, men tot het aanstellen van heel wat meer gesalarieerd personeel had moeten overgaan, hetgeen tot aanzienlijke uitgaven zou hebben genoodzaakt. De ploeg van den reinigingsdienst op het terrein, de brandweer, de dag- en nachtbewakers behoorden tot de afdeelingen, waar de gelegenheid tot een liefdadige tewerkstelling het grootst was. Door hunne werkkracht hebben zij ook nooit uitgemunt; zij stelden zich met een minimum inspanning tevreden.

Het atelier voor de kantwerksters, de ateliers der Society of Friends hadden hoofdzakelijk werkverschaffing ten doel. Wel werd er afgewerkte kant verkocht, en waren de „Engelsche" artikelen zeer gewild, maar productie was geen hoofddoel.

Van 1917 af had de Society of Friends voortdurend moeilijkheden met de noodige materialen te overwinnen en in normale omstandigheden zou een werkgever er niet aan gedacht hebben het werk voort te zetten. Toch werden mannen en vrouwen aan arbeid geholpen en werd er, in hun belang, steeds naar nieuwe middelen gezocht om het werk te kunnen voortzetten.

Liefdadigheid was trouwens, meer nog dan werkverschaffing, het hoofddoel der „Friends", welke niet alléén in Nederland, doch ook in Frankrijk en Rusland den slachtoffers van den oorlog ter hulp snelden om

hun met raad en daad in hun dringenden zedelijken en materieelen nood bij te staan. De wijze waarop zij hun taak opvatten en vervulden, was werkelijk bewonderenswaardig. Velen onder hen hadden hun gezin in Engeland en bleven soms onafgebroken twee jaar lang in Nederland werkzaam voor de vluchtelingen met opoffering van al hun persoonlijke belangen. Wel volgden zij een opvoedkundige methode, welke niet steeds vat had op de Belgische bevolking, maar hun nooit falende toewijding, hun taai geduld, hunne zelfopoffering, en niet het minst hunne opgewektheid en hun optimisme hebben vele moeilijkheden overwonnen en een algemeene sympathie verworven.

Het door hen vervaardigde werk was ook allereigenaardigst. Bij de mannen maakte men allerlei soorten borstels (met de hand); in hun atelier zag men eenvoudige ouderwetsche weefgetouwen staan voor het vlechten van matten of voorwerpen in raffia en een enkele maal voor gobelinwerk. In een ander hoekje van het atelier zaten jongens het schoenlapperswerk te leeren of raffiapantoffels te naaien — elders stond een groote kookpot, waarin de raffia werd gekleurd, was men biezen stoelen aan 't vervaardigen, klompen aan 't uithollen, of leerde een andere groep jongens het timmervak aan.

Onze vrouwen leerden er o. m. wollen matten en kinderkleeding maken, of het zoogenaamde „patchwork", waarvoor Hollandsche motieven of figuren in ruime mate de teekeningen leverden. De Society of Friends nam alle uitgaven voor de ateliers voor hare rekening. Aan loonen betaalde zij van 1915 tot ultimo December 1918 uit: *f* 29.003,40.

Het werk der Society of Friends beperkte zich evenwel niet tot de werkverschaffing. Zij wilden met de menschen medeleven, leerden hunne taal (vele „workers" nemen heel wat Antwerpsch dialect mede naar Engeland!), trokken zich het lot der jeugd aan ten einde haar, zooveel mogelijk, voor de gevaren der omgeving te behoeden. De jongens groepeerden zij onder een Padvinderstroep, de meisjes vergaderden 's avonds in het atelier of gingen met de dames uit wandelen in de omliggende dorpen. Meer dan wie ook hebben zij met de menschen medegeleefd en hun echt Engelsch flegma heeft hen niet voor herhaaldelijk ondervonden ontgoochelingen doen terugdeinzen: hun vertrouwen in hun methode verloren zij nooit en voor een ondankbaarheid of misbruik van vertrouwen weken zij niet. Voor den zwakke wisten zij steeds een verontschuldiging aan te voeren, vertrouwend op de goede zijden van 's menschen karakter.

Een herinnering van goedheid, opgewektheid en nobele naastenliefde zal allen, die met hen hebben samengewerkt, steeds bijblijven.

Naast de Society of Friends nam de bouw der uiteenneembare woningen een bijzondere plaats in, al werden beiden als werkafdeelingen van het vluchtoord beschouwd, gebonden aan het puntensysteem en de algemeene werkregelingen. In hooge mate was deze afdeeling productief, daar zij in den woningnood in België zou helpen voorzien.

Haar ontstaan is te danken aan een Deensche gift van *f* 325.000, welke in Maart 1915 aan de Nederlandsche regeering werd ter hand gesteld voor den wederop-

bouw van België en de werkverschaffing aan Belgische vluchtelingen. Deze gift, bekend onder den naam van Deensch Fonds, werd aan de Centrale Commissie in beheer gegeven, welke besloot haar te besteden aan het bouwen van uiteenneembare woningen en de oprichting van vakscholen in de vluchtoorden. De Society of Friends had reeds vergunning verkregen om in het vluchtoord te Gouda werkplaatsen in te richten met eenzelfde doel en in overleg met haar werd het beoogde werk in de vluchtoorden ingericht.

In Mei 1915 begon de afdeeling Uden haar werkzaamheden met het bouwen van ateliers (timmerwinkel met schilderswerkplaats, meubelmakerij en smederij) en in Juli verrezen de eerste huisjes in de nieuwe wijk van het vluchtoord, het Villa-Park.

De werkvoorwaarden waren eenigszins anders dan in het vluchtoord. Als loon werd *f* 2.— per week uitgekeerd (in Uden, werd dit op *f* 2.40 gebracht om het gelijk te stellen met dat der andere timmerlieden); gedurende hun verblijf in het vluchtoord zouden de werklieden kosteloos een huisje mogen bewonen en ook zouden zij hun gereedschap in eigendom ontvangen bij hun terugkeer naar België. Ofschoon deze voorwaarden zeer aanlokkelijk waren, was de toeloop van werklieden uiterst gering. In Mei waren zij nauwelijks ten getale van 20, maar toen de voordeelen tot de bewoners doordrongen, werden de aanvragen steeds talrijker en in Januari 1916 waren er 194 personen aan den „huizenbouw" werkzaam. Het bouwen vorderde daardoor sneller dan het einde van den oorlog. Het fonds geraakte uitgeput en in den loop van 1917 moest het aantal werklieden worden beperkt en dit daalde weer tot 20 in den nazomer van 1918. De afgedankte werklieden hadden de keuze tusschen werk in het vluchtoord of daarbuiten; in het laatste geval moesten zij evenwel huishuur betalen om de onderhoudskosten der woning te dekken.

Geruimen tijd werd voor rekening der Nederlandsche regeering voortgebouwd, totdat het Albert-Fonds den bouw overnam. Van dat oogenblik moesten ook de werklieden huishuur betalen, maar werd het loon in evenredigheid verhoogd en werd een bijzondere premie uitbetaald voor bespoediging van het werk.

Er werden in 't geheel te Uden 146 woningen opgezet. Daarenboven werden verscheidene huisjes afgeleverd aan andere comité's, en aan het vluchtoord zelf een quarantaine, twee bewaarscholen, een school met 4 klassen voor het lager onderwijs, een schoen- en kleermakersatelier en twee ambtenaarswoningen, welke gebouwen alle naar België worden gebracht. Nog werden eenvoudige meubelen vervaardigd (tafels, stoelen, kachels) voor het „meubelcomité",dat buiten het vluchtoord verblijvende Belgische gezinnen tegen voordeelige voorwaarden aan het noodige huisraad hielp. Aan loonen werd door deze afdeeling uitbetaald: *f* 42.533,62.

Het ontbrak de werkverschaffing niet aan verscheidenheid. Toch vormden al die afdeelingen, naarmate de oorlogstoestand zich consolideerde, geleidelijk aan een vrij vast organisme, dat langs vaste lijnen kon worden opgebouwd. Het eerste werkreglement was een geschreven velletje papier, waarop 5 artikelen voorkwamen, het tweede, dat hierop volgt, wijst reeds

op een grootere systematische inrichting van de werkverschaffing, welke zich ten slotte geheel centraliseerde in de handen van de directie der werkverschaffing, die alle aanvragen behandelde, voor gelijkmatigheid in arbeid en loonen had te zorgen alsmede voor een ongestoorden gang van zaken. Wegens het schommelende karakter der bevolking was dit laatste dikwijls een groote zorg en men was wel eens gedwongen te roeien met de riemen die men had.

VLUCHTOORD UDEN . WERKVERSCHAFFING.

—

REGLEMENT.

1. Het werk is vrij. Wie evenwel werk aanvaardt, dient zich aan de regeling er van te onderwerpen.

2. De werkuren worden vastgesteld door het Hoofd van de Afdeeling of den Chef van het werk.

3. De werkweek begint Zaterdagmorgen en eindigt Vrijdagavond. De uitbetaling geschiedt elken Zaterdag.

4. Teneinde den goeden gang van het werk te bevorderen, worden de werklieden dringend verzocht hun chef of of hun ploegbaas kennis te geven van hun voorgenomen afwezigheid op het werk. Verder wordt bepaald, dat wie zonder gegronde reden meer dan vijf minuten te laat komt op het werk, het een derde van het dagloon verbeurt; hij die het werk verlaat zonder toestemming, verbeurt de helft van een dagloon. Zij, die herhaaldelijk te laat komen of het werk verzuimen, zullen worden ontslagen.

5. De werklieden zullen telkens, wanneer zij voor de uitdeeling van kleeding aan de beurt komen, daarvan verwittigd worden. Het Hoofd der Afdeeling of de Chef van het werk bepaalt dan tevens het uur, waarop zij zich naar het kleedingmagazijn zullen kunnen begeven. Voor extra-verstrekking b.v. van klompen wende men zich tot het Hoofd van de Afdeeling

of tot den Chef van het werk. Wie daaraan te kort komt verbeurt de helft van het dagloon.

6. Gedurende de onder 2 vermelde werkuren mag alléén arbeid voor het Vluchtoord verricht worden; slechts met voorkennis van het Hoofd der Afdeeling of den Chef van het werk mag hiervan worden afgeweken. Wie deze bepaling overtreedt, verbeurt den eersten keer het loon van een dag; den tweeden keer zal hij worden ontslagen.

7. Alléén na kennisgeving aan het Hoofd der Afdeeling of den Chef van het werk en met toestemming van den Directeur der Werkverschaffing mag men van het eene werk naar het andere overgaan.

8. Verduistering of moedwillige beschadiging van materialen of gereedschap wordt met onmiddellijk ontslag gestraft en inhouding van de nog te vorderen punten.

9. Zonder ernstige reden mag een werkman in den loop van de week het werk niet neerleggen, anders verliest hij recht op zijn te goed gemaakte punten.

10. Het spreken van onbetamelijke of onzedelijke taal tijdens de uitoefening van het werk zal beboet worden een eerste maal met drie punten, een tweede maal met vijf. Wie zich een derde maal daaraan schuldig maakt wordt ontslagen.

11. De ploegbazen en toezichters over de uitvoering van het opgelegde werk, kunnen te allen tijde aan het Hoofd der Afdeeling of den Chef van het werk voorstellen doen om bijzondere boeten op te leggen wegens nalatigheid of moedwilligheid tijdens den werktijd.

12. De boeten worden opgelegd door het Hoofd der Afdeeling of den Chef van het werk. Wie eenmaal ontslagen is geworden kan alléén met toestemming van den Directeur der werkverschaffing weer tewerk worden gesteld.

13. Alle onvoorziene gevallen zullen door het Hoofd der Afdeeling of den Chef van het werk in overleg met den Directeur der Werkverschaffing onderzocht worden.

14. Ten kantore van de puntenadministratie (Eetzaal III, Westwijk) worden elken middag van 2 tot 5 uur de aanvragen

naar werk opgenomen. Men gelieve op hetzelfde kantoor kennis te geven van elke woningverandering of tewerkstelling.

15. Het Hoofd der Afdeeling of de Chef van het werk, bevoegd tot het aannemen van werkkrachten, hebben ook het recht de werklieden te ontslaan.

Het eerste onveranderde punt van het reglement was: *Het werk is vrij.* — Niemand was tot arbeid gedwongen: een gast wordt niet gevraagd om arbeid. Allicht zou men hebben kunnen verwachten, dat deze bepaling de ledigheid zou hebben bevorderd. Dit was niet het geval. Van 118 den 1n Maart 1915 steeg het aantal tewerkgestelden tot 2065 den 31n December van hetzelfde jaar. Met eenige schommelingen, waaronder een vermindering in het voorjaar met het uittrekken der landwerklieden, bleef dit aantal vrijwel gelijk: 2070 en 2065 resp. ultimo December 1916 en 1917. Het hoogste cijfer werd bereikt in Maart 1917 met 2233. In 1918 daalde het cijfer tot 1828 in Augustus om in October weer te stijgen tot 1974 en in December, wegens het vertrek der vluchtelingen weer naar beneden te gaan. De cijfers over 1917 en 1918 zijn eigenlijk iets te hoog. In den beginne was het niet toegelaten twee werken te verrichten, doch van dien stelregel, moest, in het belang van het werk, worden afgeweken en zoo waren er werklustigen, welke naast hun gewone taak nog een dienst waarnamen als tafeldienster, gameldrager, stoker of schoonmaakster.

Bij de optelling werden zij als afzonderlijke werkkrachten geteld. Hun aantal was in September 1917 ruim 200, doch verminderde, daar met de inrichting der eetzalen in elke barak vrouwen, welke een tweede

werk verrichten, dit aan anderen, welke meer behoefte hadden aan een verdienste, moesten afstaan. Steeds gold bij het toekennen van een tweede werk, dat dit de belangen van derden niet schaden mocht. Bij de vermindering van het aantal werkenden in 1918 dient rekening te worden gehouden met het feit, dat vele mannelijke krachten het vluchtoord verlieten voor Engeland en Frankrijk, meer werklieden buiten het vluchtoord werk vonden en het aantal kinderen veel aanzienlijker was geworden. In het tweede halfjaar 1916 werden 951 werkaanvragen behandeld, in 1917: 3248 en in 1918: 2711, op 2 jaar en half dus: 6910.

Met bovenstaande cijfers voor oogen, ware het moeilijk vol te houden, dat de vluchtelingen niet gaarne werkten of hun tijd in ledigheid sleten. Zij logenstraffen de minder gunstige opvattingen, welke daarover bestonden en wel eens hun weg in de bladen hebben gevonden. Ongetwijfeld waren er onder hen, die van lediggang niet afkeerig waren (om dit tegen te gaan werd in den loop van 1916 bepaald, dat zij die in het vluchtoord niet werkten, geen kostelooze kleedingverstrekking meer zouden ontvangen) of hun werk ook als een weinig inspannend tijdverdrijf beschouwden. Zelf ben ik er van overtuigd, dat zij over 't algemeen van hunne werkkracht niet het uiterste hebben gevergd, doch den meesten was arbeid een behoefte; vaak hebben de bewoners een onvoorwaardelijke en uitstekende hulp geboden en daarbij dikwijls blijken gegeven van een buitengewoon aanpassingsvermogen.

Zoo bracht een tramconducteur het tot chef van het registratiekantoor — werd een slager een uitste-

kend boekhouder — een steendrukker een zeer verdienstelijk klerk — leerde een rentenier het borstelmakersvak — groeide uit een bankwerker een apothekersassistent — uit een schipper een hospitaalknecht — uit een gobelinwever een timmerman — uit een diamantslijper een machinestoker.

Aan onze Vlaamsche vrouwen in 't bijzonder moet ik hier hulde brengen. Bij haar was gedurende het heele bestaan van het vluchtoord van geen werkloosheid sprake. Bedrijvig en vlijtig, volhardend in de moeilijkste oogenblikken, gaven zij sommige mannen een beschamend voorbeeld. Haar was geen moeite te veel en in menig geval bleken zij de steun van het gezin te zijn. Het mag haar aan ontwikkeling ontbreken, aan werklust en handigheid zeker niet. Op haar kan België in de toekomst rekenen, op haar gemoed en op haar brein, mits zij in de gelegenheid worden gesteld haar volle kracht te kunnen ontplooien.

Naarmate de werkverschaffing vasteren vorm aannam en de geschikte werkkrachten meer naar voren traden, moest de loonregeling er den weerslag van ondervinden. Het was niet langer mogelijk alle werklieden van één afdeeling hetzelfde loon uit te betalen — tusschen de verschillende afdeelingen moest een rechtvaardige verhouding bestaan waardoor vaste categoriën ontstonden — voor het overwerk, de behoefte aan werklieden, ziektegevallen werden regelingen getroffen en ten slotte kwam de reeds vermelde credietinstelling tot stand, waardoor tegen wekelijksche afbetalingen artikelen konden worden aangekocht, die te hoog in prijs waren om ineens te worden betaald of een nieuw

aangekomene zich in het bezit van een fatsoenlijk werkpak kon steken tegen reductieprijs. De verbetering van den loonstandaard komt duidelijk uit bij de vergelijking van het *gemiddeld* per hoofd en per week uitbetaalde loon. Van *f* 0,92 in Maart 1915 stijgt dit tot *f* 1,70 in September 1918.

Bij het opvoeren der loonen werd rekening gehouden met het gepresteerde werk, de bekwaamheden en de stijgende duurte der artikelen in den puntenwinkel. Zoo werd onder meer voor driejarigen dienst aan ± 150 werkenden een verhooging toegekend en kregen zij, die één jaar onafgebroken hadden gewerkt, een premie van 100 punten. Tot ultimo December 1918 was het aantal dier premiën 1047. Ik teeken hierbij, mede in verband met de kleedingvoorziening, aan, dat aan de mannen geen bovenkleeding werd verstrekt, en schoeisel alléén aan kinderen. De werklieden hadden in beide te voorzien door hunne verdiensten. Met hun gespaarde puntjes moesten zij zich het noodige aanschaffen, en dat ging lang niet altijd gemakkelijk. Wat in het Vluchtoord Uden meer aan loonen werd uitbetaald, werd bespaard aan de anders noodzakelijke uitgaven voor de kosteloze verstrekking van bovenkleeding en schoeisel. Dat een regeling, waardoor het bezit van de noodige kleeding van het werk werd afhankelijk gemaakt en de bewoners zich, zooveel mogelijk, in een normale atmosfeer bleven bewegen, de voorkeur verdient, behoeft geen nader betoog. Wat derhalve aan uitgaven voor den puntenwinkel geboekt staat op de geldelijke verantwoording werd geheel door de werklieden met hun arbeid verdiend, alsook nog een gedeelte der uitgaven

besteed aan de kleeding. Bij een beoordeeling van de uitgaven is dit een factor, welke niet uit het oog mag worden verloren, en daarbij dient eveneens rekening te worden gehouden met het feit, dat het vluchtoord slechts bij uitzondering een beroep heeft moeten doen op werkkrachten van buiten af, waardoor aanzienlijke kosten werden bespaard. Met inachtneming van de grenzen, noodzakelijkerwijze aan een liefdadigheidsinstelling als het vluchtoord verbonden, gold overigens de regel: een goed werkman is zijn loon waard.

* * *

Om de technische opleiding van de jeugd voor te bereiden en te bevorderen werd in October 1915, in overleg met de Centrale Commissie, een vakschool ingericht, met een dagcursus voor jongens boven 14 jaar, en een avondcursus toegankelijk voor iedereen.

Dat het gehalte van de eerste groep jongens, welke bijna allen geruimen tijd de lagere school hadden verlaten of weinig naar school waren geweest, niet zeer hoog was, ligt voor de hand. Van de 40 eerste ingeschrevenen bleven er op het einde van het eerste jaar slechts 22 over; er kwamen in den loop van het jaar echter 43 jongens bij, zoodat bij het begin van het tweede jaar een selectie kon worden gehouden en een splitsing in twee afdeelingen werd ingevoerd. Elk nieuw schooljaar bracht een nieuwe afdeeling tot stand. In 1918 telde de school 4 klassen: een voorbereidende, een lagere, een middelbare en een hoogere afdeeling. In de voorbereidende afdeeling werden de minder gevorder-

de jongens opgenomen. Naast het meer practische onderricht in *Lijnteekenen* en de *Vakleer van hout, steen en metalen* ,kregen zij nog les in *Rekenen, Meetkunde* en *Nederlandsch*. Deze laatste algemeene vakken bleven op het programma der drie volgende afdeelingen, met uitzondering van de Meetkunde, welke in de hoogere afdeeling wegviel.

In de lagere afdeeling bleef de vakleer van hout, steen en metalen behouden; in de middelbare afdeeling alléén de vakleer van hout en steen.

De technische kennis werd in de lagere afdeeling aangevuld door *Projectieteekenen, Vakterminologie* en *Vakboekhouden ;* in de middelbare afdeeling door *Vakteekenen*, de studie van *Trappen* en *Kappen, Constructievormleer*, de voortzetting van *Vakboekhouden ;* in de hoogere afdeeling door *Perspectief-Teekenen, Werktuigkundig teekenen, Werktuigkunde, Vastheidsleer, Landmeten* en *Waterpassen*, de voortzetting van *Trappen* en *Kappen, Vormleer* en *Vakboekhouden*, en door het maken van zelfstandig theoretisch werk onder toezicht van den leeraar.

De avondcursus omvatte de volgende leergangen: *Rekenen, Vakleer voor houtbewerkers, Werktuigkunde, Electriciteit, Lijn-, Vak-, Projectie en Constructieteekenen*. Het theoretisch onderwijs, hoofdzakelijk voor de opleiding van smid, timmerman, metselaar en meubelmaker bedoeld, werd aangevuld door practische lessen in de werkplaatsen van den bouw der uiteenneembare woningen en ook de electrische centrale was een welkome gelegenheid om de kennis van stoomwezen en electriciteit aan te vullen en aan de practijk te toetsen.

Ofschoon de vakschool wegens het gehalte der jongens, van wie geen enkele op vakonderricht voorbereid was, en de beperkte middelen, waarover zij beschikte, met tal van moeilijkheden had te kampen, waarbij nog kwam het bij velen ontbrekende inzicht in de noodzakelijkheid eener vak-opleiding en het daaruit voortvloeiende gebrek aan steun, wist zij vrij spoedig, dank zij de bekwaamheid en toewijding harer technische leerkrachten, burgerrecht te verkrijgen. Meer dan honderd Belgische jongens, welke in normale omstandigheden gedwongen zouden geweest zijn uit nood het werk te aanvaarden om wat geld aan moeder te kunnen afgeven op het einde der week, leerden er het nut eener degelijke vakkennis begrijpen en konden er den grondslag eener betere toekomst leggen. Het is te hopen, dat zij daarop zullen voortbouwen en er het mogelijke voordeel weten uit te halen. Van één groep is dit althans te verwachten, namelijk van hen, die met terzijdestelling van tijdelijke voordeelen, onafgebroken de lessen gedurende 3 jaar hebben gevolgd en wien, namens de Belgische Regeering, een getuigschrift van bekwaamheid werd afgeleverd. (1)

Aan de Centrale Commissie, van wie het initiatief voor de inrichting van vakscholen ten dienste der Vluchtelingen uitging een bijzonder woord van dank, voor wat zij op dit gebied tot stand bracht. Haar voorbeeld was een spoorslag en het is onze innige overtuiging, dat het in België ten goede onzer bevolking zal nawerken.

(1) Bij het overlezen der laatste proef verneem ik, dat twee oudleerlingen der vakschool reeds een betrekking als teekenaar hebben gevonden, één bij de spoorwegen en één bij een architect te Oostende.

5. DE POST.

Een bedrijvig en bij uitstek populair hoekje onder de bannelingen. Wie onder hen heeft de bange of hoopvolle verwachting niet gekend van het uitblijvende nieuws uit België, uit Frankrijk of Engeland, of het wachten op de kranten, die de raadselen van het aanhoudend kanongebulder moesten oplossen? Wie onder hen heeft er den nooit eindigenden gang niet gekend naar het postkantoor met de aangeteekende kaarten voor het bezette land, die steeds hetzelfde vertelden, zelden hare bestemming bereikten of beantwoord werden? Als een loopend vuurtje verspreidde zich het nieuws van de aankomst van de Duitsche post uit België, telkens weer openrijtend de bloedende wonde alléén maar door dat schrijnende zicht van dien overdruk *Belgien* op de Duitsche postzegels — of van de post van het front, waarbij zoo menig ouderhart sidderde, zoo menig vrouwenhart rilde. Men zag het dadelijk aan de drukke beweging, aan de gejaagdheid waarmede de bekende bruine briefkaarten werden gelezen, de frontbrieven opengescheurd. In de dagen vol spanning, welke den wapenstilstand voorafgingen en volgden, was de post de geliefkoosde verzamelplaats der vluchtelingen; geregeld ontving zij dan de berichten van de Bossche Courant, die over een eigen draadloos telegraafstation beschikte en zoo vriendelijk was de belangrijkste tijdingen dadelijk over te seinen. In schijn slechts was de post een officieele, buiten het Vluchtoord staande en werkende, inrichting. Al hing zij rechtstreeks van het beheer van het Ministerie van Waterstaat af,

in werkelijkheid was zij een vluchtoordinstelling en leefde zij — vooral door de breede opvattingen, welke de beheerder van zijn taak had, en zijn bereidwilligheid om het algemeen belang te helpen dienen, ook waar dit van zijn ambt niet gevergd kon worden — het leven der vluchtelingen mede, was zij een spiegel van meer dan ééne belangwekkende zijde van dat leven.

De gegevens over de spaarbank en de postwissels gaven mij in het hoofdstuk over de Werkverschaffing reeds gelegenheid om de spaarzaamheid van de bewoners vóór en tijdens den oorlog te belichten, en den geldomzet in het vluchtoord van dichterbij te beschouwen. De bedrijvigheid, waarvan de gemeente getuigde, zal nog beter uitkomen door de volgende gegevens, omtrent enkele andere werkzaamheden van de post. De zegelverkoop van 19 Februari 1915, datum der opening, tot ultimo December 1918, bereikte de som van *f* 25.904,70.— het aantal verzonden en ontvangen expresse-stukken was resp. 1592 en 1435 — het dito aangeteekende stukken resp. 10.876 en 14.608 — het aantal verzonden postwissels 11.027, met een gezamenlijk bedrag van *f* 112.527,55[5] (1) — het aantal inlagen op de Nederlandsche Spaarbank 16.032 met een bedrag van *f* 24.690, 55 (1). Verzonden werden 6794 en ontvangen 11.144 postpakketten. Aan porten van ongefrankeerde brieven van het front werd afgeschreven voor *f* 2217,29, een uitgave die geheel door het Ministerie van Binnenlandsche en het vluchtoord werd gedragen. Telefoon en telegraaf stonden nooit stil; er werden

1) Voor de uitbetaalde postwissels en de terugbetalingen van de spaarbank zie blz. 213.

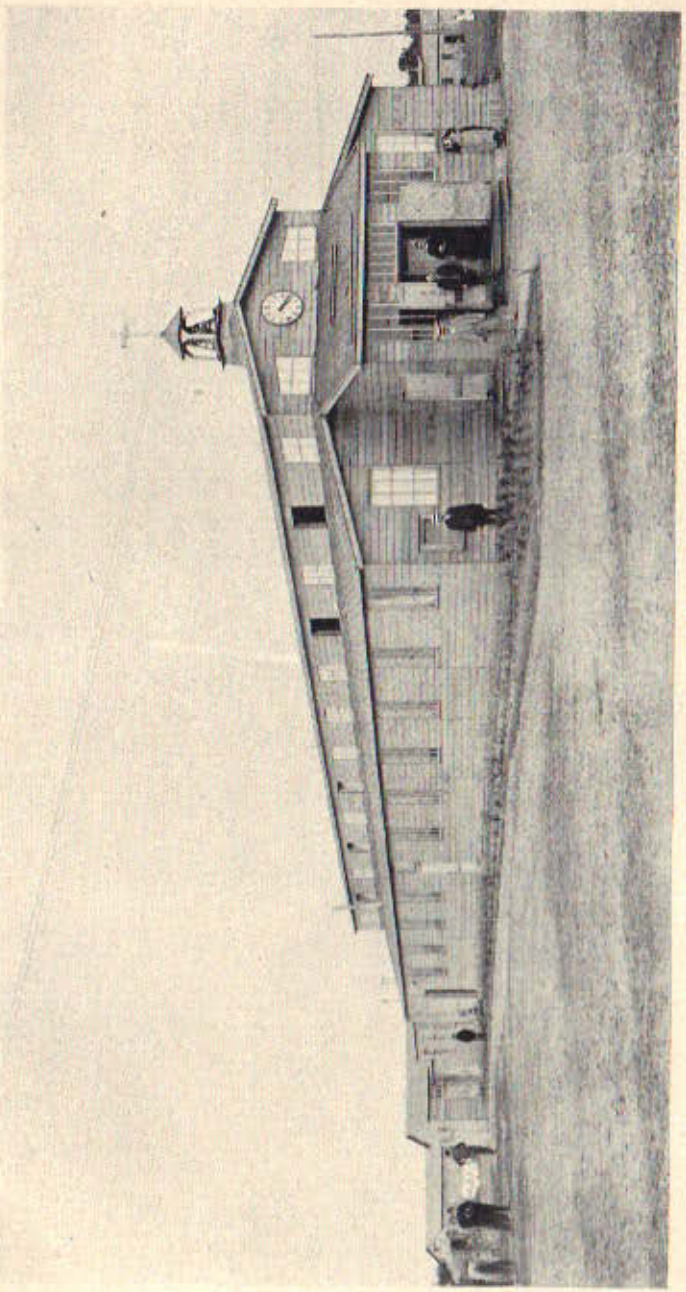

Foto C. Schouten

Vluchtoord Uden. — 38. De Kerk.

W. H. Reterink te Schiedam.
39. Z. E. H. Pater B. Mets.

17.303 locale en 6138 interlocale telefoongesprekken gevoerd, 2333 telegrammen verzonden en 7288 ontvangen. Uit de geldelijke verantwoording over hetzelfde tijdvak blijkt dat de ontvangsten groot *f* 279.429,76[5] de uitgaven groot *f* 277.035,37[5] ruimschoots dekken een resultaat, dat, buiten alle andere beschouwingen om, op een bijzonder gunstigen economischen toestand van het vluchtoord wijst en bevestigt, wat ik daarover in vorige hoofdstukken heb geschreven.

De Post leefde geheel met de andere vluchtoordinstellingen mede en al greep zij, zooals deze laatste, niet in het leven der bewoners in, zij was er voortdurend mede in aanraking en dat op de meest sympathieke wijze. Zij was de verbinding van den banneling met de buitenwereld, met zijn geliefden, levend in gevaar of onder den vijandelijken druk, en daarom zal zij zonder twijfel welgevallig in zijn herinnering blijven voortleven.

---

6. HET GODSDIENSTIG LEVEN.

De priester ontdeed zich van zijn ornaat en keerde zich tot de schare. Zijn rijzige gestalte, omlijnd door de plooien der blanke alba, om de lenden gesnoerd door de singel, teekende zich scherp af op het donkerbruine altaar. Zijn bleeke aangezicht, lichtjes rose-getint door de emotie en omkranst door de edele neerhangende lokken van de eerbiedwaardige grijsheid, was als gesneden uit een stuk kostbaar hout met de zekerheid van een kunstenaarshand. Hij sprak en, naarmate hij zijn woorden neerhamerde, zag men een ongekenden gloed

zijn wangen kleuren. Ongeschokt klonk zijn vertrouwen in den Heer en het Recht, gloedvol zijn vaderlandsliefde, profetisch zijn verontwaardiging. Als een monnik uit vroegere tijden stond hij daar, richtend ten hemel een aanklacht tegen het schandelijke oorlogsmisdrijf, smeekend om gerechtigheid. Toen zijn laatste woorden over de aanwezigen waren heengegolfd: „*In te speravi, non confundar in aeternum*", had de inspanning zijn bloedlooze wangen hoogrood gekleurd en was het, of zijn gelaat overtogen was door een hemelschen glans.

Aldus sprak pastoor B. Mets, de te vroeg ontslapene, tot Minister Poullet den 10n Juli 1915:

„'t Is ons een hooge eer en een waarachtig zielsgenot U, Excellentie, te mogen ontvangen in het huis Gods, aan den voet der altaren. Hier toch is het, dat het zoo zwaar beproefde volk dagelijks te samen komt, hier ontvangt het de kracht, om het zware kruis, door den inval der vijanden op hunne schouders gelegd, te dragen met heldenmoed en martelaarskracht.

Verdreven van hunne haardsteden, verdreven uit hun dierbaar vaderland, velen van alles beroofd, leven ze hier in afwachting, maar ook in de vaste hoop op betere dagen. God de Heer, die de beproeving toeliet, gaf hun ook de kracht, om echte helden, om ware martelaren te zijn.

En, Ex., laat het mij toe het U te zeggen: o, Uw komst zal hun zoo'n goed doen. Nu ze U zien, wordt hun hoop sterker, gaat de hoop over tot heerlijke zekerheid. In U zien zij hun land, hun heldenkoning, in U de hooge vrouwe, die recht kreeg op den schoonsten titel: moeder van haar volk te zijn. In U zien ze hun land, o, diepe smart snijdt door de ziel, als ze denken dat hun

heerlijk België diep gewond ter neder ligt, steden en dorpen verwoest, de velden vertrapt, alles in de hand van den vijand, maar toch ze weten ook: de regeering waakt. En terwijl hunne mannen, hunne zonen en broeders den heldenstrijd strijden voor hun dierbaar land, bidden hier de kinderen, de moeders, de vrouwen en bruiden voor hunne overwinning. Neen, een land dat zulke kinderen heeft kan niet vergaan! O, zeg het Excellentie, zeg het aan onzen dierbaren Koning, aan onze teerbeminde Vorstin, het zal hun goed doen in deze bange dagen, zeg hun, dat hier in 't vluchtoord, duizenden harten warm kloppen voor hun vaderland en vorstenhuis. Zeg hun, dat uit die duizenden harten een gebed oprijst voor de overwinning; zij bidden dat het spoedig vrede zij en zij terug mogen keeren naar hun dierbaar land, naar hun stad en dorp, maar ook dat beloven ze, als de koning en koningin hun triomfantelijken intocht doen in Brussel of Antwerpen, onder 't beieren der klokken, onder 't schetteren der fanfaren, onder 't wapperen der driekleur: dat ze dààr zullen zijn om hen toe te juichen, en toe te jubelen: Leve ons vaderland, leve ons dierbaar België! Leve onze koning en koningin! Hun zij ons hart, hun onze liefde, hun ons bloed en leven, hun ons al! Zij leven lang!

En dat het nu weerklinke het lied, dat we dagelijks zingen, maar dat nu oprijst met rotsvast geloof, met sterkere hoop, met hoogere liefde:

O God! neem 't land in uwe hoede,
Nooit steeg de nood zoo hoog als nu,
't Weersta met moed des vijands woede
Het worde vrij voor ons en U.

En ik zie voor de oogen des geestes het volk, dat met letters van bloed de heerlijkste bladzijde van zijn geschiedenis schrijft, ik zie dat volk van België vrij! Een volk, dat zóó weet te lijden en te strijden kan niet sterven. Want een stem, krachtiger nog dan de stem des gebeds, stijgt ten hemel! Het is de stemme des bloeds! Het bloed van kinderen, maagden en moeders, het bloed uwer gezalfden, van priesters en religieusen schreit ten hemel: Kom, God der gerechtigheid, kom, o kom! Op U hebben wij vertrouwd vanaf den beginne, en naar Uw eigen woord: die op U vertrouwen, zullen niet beschaamd worden in der eeuwigheid.

In te speravi, non confundar in aeternum."

't Was of het simpele en naakte, van alle afleidende versiering en weelde gespeende kerkje van het vluchtoord door de woorden van Pater Mets zijn geestelijke wijding ontving. De geest en het hart van die woorden zijn de geest en het hart geworden van het kerkelijk leven in het vluchtoord en hebben van het eenvoudige kerkje het geestelijke centrum gemaakt, waarin iedereen, ook een andersdenkende, zich thuis gevoelde.

Onder de houten gebinten door heeft steeds de schoone menschelijkheid gesproken: de liefde voor vorst en land op de nationale feestdagen, 8 April, 24 Juli, 10 November — de gelatenheid over gebrachte of te brengen offers — de hoop op een zegevierend einde van den roemrijken strijd onzer jongens aan den Yzer — de volharding in het lijden en de ballingschap — de dankbaarheid voor de genoten gastvrijheid op Nêerlands koninginnedag — de troost van het gezamenlijk gezongen smeeklied en het stille, innige gebed

— de kinderlijke devotie van de tot haar grootsten eenvoud teruggebrachte processie — de vreugde van het Te Deum laudamus der bevrijding.

Geen kathedraal, hoe weidsch en grootsch ook, zal den vluchtelingen van de Udensche Heide ooit zoo lief worden als hun kerkje, waarin de godsdienstige gedachte herleefde in zijn zuiversten vorm van het lijden met Christus en het betrouwen op zijn verlossende roeping.

Het kerkklokje heeft den bannelingen de vreugde van België's eindelijke verlossing kond gedaan en onder het schamele gewelf van dat kerkje heeft de eerste dank voor de bevrijding van het vaderland zich uitgesproken.

Welke geloovige zal ooit den aangrijpenden en verheffenden indruk vergeten, als 's Zondags in de kindermis, de ijle, heldere stemmetjes het oorlogslied aanhieven:

O God! neemt 't land in uwe hoede!
Nooit steeg de nood zoo hoog als nu,
't Weersta met moed des vijands woede,
Het blijve vrij voor ons en U!

Wij smeeken: God van vrede
Sta ons genadig bij,
In dezen nood, hoor onze bede
O Heilig Hart, houd België vrij.

of hun bede richtten tot de in Vlaanderen zoo geliefde Heilige Maagd:

O moeder Gods en onze moeder zoet
Maria, Vlaanderens lieve vrouwe
Gij weet hoe in deez' tijd ons harte bloedt
Gij kent ons hoop en kent ons rouwe
Uw goedheid en uw macht zijn wondergroot
En groot is 't arme België's leed.
Gij zijt der Christ'nen hulp en zorg in nood
Geen christen mensch die dit niet weet.
O Moeder Gods! Wij lijden om zooveel,
Red 't rouwend land van Hal, Oostacker, Dadizeel
't Land van Uw liefde bovenal.

Talloos zijn de herinneringen welke de vluchtelingen van hun kerkje zullen bewaren. Herinneringen van vreugde bij den doop van hun kroost — de eerste en de plechtige H. Communie, het H. Vormsel — van rouwe om het afsterven van een dierbaar familielid — van ontroering bij het aanhooren der gloedvolle vaderlandslievende toespraken — van troost, bij het luisteren naar het krachtige woord van kardinaal Mercier, die hun sprak van hun achtergelaten familieleden en vrienden, van den onverzettelijken tegenstand der tijdelijk geknechte broederen en zusteren, en hun het nieuwe geluid verkondigde van de wijsgeerige diepten van het zieleleven, door de smarten van den oorlog zoo sterk naar voren gebracht.

Mochten die herinneringen aan een eenzamen tijd van wellicht veel leed, maar niet minder louterende zielsverheffing, hun nog lang bewaard blijven in den maalstroom van het volle leven!

* * *

De protestanten hadden geen kerkje in het vluchtoord. Eerst vergaderden zij in een lokaal van het Raadhuis, later in een klasse der vakschool. Dààr sprak de dominee elken donderdagavond zijn gemeente toe en leerde elken zaterdagavond de godsdienstleeraar zijn kinderen het Evangelie.

Wie dan in den stillen, duisteren avond den weg naar Zeeland opliep, werd soms verrast door den breeden psalmenzang die kwam, men wist niet van waar, maar de duisternis een tale gaf, welke sprak van rust en verpoozing en hoop. De kinderen hadden er hun aanneming en hun kerstfeest en vooral het laatste kerstfeest, dat van 1918, zullen zij gedenken: dien mooien electrisch-verlichten kerstboom, opgesteld midden in de groote teekenklasse der vakschool, de kerstvertellingen van hun leeraar, de kraakzindelijk gedekte tafels, de smakelijke tractatie, de talrijke geschenken, de algemeene belangstelling in hunne kindervreugde Dat was stellig hun beste dag en 't was goed, dat zij dien nog mochten in hun zieltje prenten vóór hun vertrek van de Udensche heide!

---

7. LAGER ONDERWIJS.

Een heerlijke aanblik was dat elken morgen, als de vluchtelingetjes uit de kindermis kwamen. Langs alle deuren van het kerkje kwamen zij naar buiten geloopen en stelden zij zich in lange rijen op om, onder geleide

van het onderwijzend personeel, naar school te gaan.

Ongedwongen stapten jongens en meisjes, allen zonder onderscheid met „klompen aan den voet", den middenweg af in twee of drie lange slierten van levendige joligheid, bij droog weder opjagend wolken van stofferig zand. Ze waren ten slotte zoo wat met hun twaalf à veertien honderd, voor 't grootste deel blondlokkig en blauwoogig, met een frisschen blos op de bolle wangen en dat kon men hun wel aanzien: geheel vrij van oorlogszorgen. De vroolijke stoet, dien nooit iemand zonder belangstelling voorbijging, verdween na enkele minuten door de poorten van de schoolgebouwen, waar, voor de jeugd, dan dadelijk weer het gewone schoolleven aanving, van vóór den oorlog. Want al waren de houten wanden wat vreemd, de geest die hun leven gaf, was die uit het verlaten vaderland; die sprak hun toe door den mond van hun leermeesters, door den klank der bezielende vaderlandsche liederen, welke zoo dikwijls den voorbijganger deden stilstaan en mijmeren.

Want, en dit was voor het onderwijs van zulk groot gewicht, de Nederlandsche overheden streefden, met een niet genoeg te waardeeren kieschheid, er naar om de jeugd te doen opleiden naar den geest van ons volk om haar later te kunnen teruggeven aan het beproefde vaderland, met ongeschonden eigen aard en persoonlijkheid. Het leerplan was dat van de schoolwet van 1914; het personeel bestond uitsluitend uit Belgische onderwijzers en onderwijzeressen, totdat, in de laatste maanden slechts, bij gebrek aan Belgische leerkrachten een beroep moest worden gedaan op Nederlandsche

hulp. De spelen der kinderen waren die, met de opeenvolging der seizoenen, in België aangeleerd. De netheid der op zwier gestelde meisjes was uit onze Belgische steden en dorpen overgebracht en zoo was de losser, guitiger gang der meer op ravotten gekleede jongens.

Nagenoeg op 't zelfde uur zag men de kleine bengels en schuchtere eerstebroekjes naar de bewaarschool drentelen, de eenen, grootsch op hun schoolgaan, met de handen in de broekzakken, de anderen, angstiger, zich voortsleepend aan de hand van moeder of vader.

Alleraardigst zaten wat later al die verschillende hoofdjes — meer zag men eigenlijk boven de lage banken niet uitsteken — te luisteren naar de verhalen of het liedje van zuster of juffrouw en met een brio zonder weerga gaven zij den bezoeker de staaltjes van hun eerste talenten ten beste en de onberispelijkheid van hun „serviteurkens en servantjes". Als 't mooi weer was, zoo wat tegen elf uur, wandelden zij het kamp door, hand aan hand, zingend — of pratend, en hun kleurige rijtjes, waren altijd een welkome afleiding.

Het kerk- en schoolgaan der kinderen, het kleppen der bel van den schoolwachter, de wandelingen der kleinen, de gang naar het badhuis werden stilaan van die dagelijksche gebeurtenissen, waarnaar de bewoners hun tijd en werk regelden om tot vaste gewoonten te groeien, welke in niet geringe mate bijdroegen tot het vormen der nieuwe gemeenschap.

Zienderoogen had het schoolleven zich ook uitgebreid. Met de groote vacantie van 1915 moest reeds een zesde schoolgebouw worden bijgebouwd. 't Volgen-

de jaar werden vier uiteenneembare huisje als schoollokalen in gebruik genomen en eenige maanden daarna kwam er weer een uiteenneembare school met vier klassen bij, terwijl, met de verbouwing van 1917—1918, de in het vluchtoord verspreide klassen der bewaar- en fröbelschool in twee gebouwen, met te samen zes klassen werden vereenigd, welke met de groote vacantie van 1918 alle waren bezet. De voornaamste oorzaak van die uitbreiding was, naast de verheugende kindersterkte, de schoolplicht voor alle kinderen van 6 tot 14 jaar [1]), welke dadelijk werd ingevoerd en tot de ontdekking van een aanzienlijk aantal analphabeten leidde, voor wie een afzonderlijke klas werd ingericht. Naarmate het leerlingental steeg, werd ook het zang- en turnonderricht aan afzonderlijke onderwijzers toevertrouwd, en kwam eveneens een klas voor meer uitgebreid lager onderwijs tot stand voor meisjes, die geen plaats meer konden vinden in den naai- en knipcursus en nog te jong waren om in een der ateliers te gaan werken.

Het geheel werd aangevuld door de avondlessen voor herhalings- en voortgezet onderwijs, waarin de volgende vakken werden onderwezen: godsdienst, rekenen, Fransch, Nederlandsch, Engelsch, lezen en schrijven, muziekleer, knippen en costuumnaaien. Daarenboven werden de bekwame jongens en meisjes in de gelegenheid gesteld hunne studiën voort te zetten aan een normaalschool of een der Belgische Athenaea in Nederland.

[1]) Op een totaal van 1879 kinderen van 3 tot 14 jaar waren er, in November 1915, 1420 schoolgaande.

Een overzicht van het schoolbezoek geeft onderstaande opgave.

Aantal schoolgaande kinderen op 31 December:

	1915	*1916*	*1917*	*1918*
Jongens	593	639	720	579
Meisjes	544	732	658	653
Waalsche klas . . .	27	47	49	50
Analphabeten . . .	48	53	62	47
Knipcursus	29	43	40	32
Bewaar- en Fröbelschool	257	375	369	447
Totaal	1498	1889	± 1898	± 1808
Avondlessen	150	250	± 350	± 350

Wanneer wij daarbij aan het vakonderwijs denken en aan de practische inrichting der ateliers, waarover op voorafgaande bladzijden het noodige werd medegedeeld, dan kan met een ware voldoening worden vastgesteld dat gedurende den oorlog, wellicht nergens aan de Belgische uitgewekenen een zoo volledig onderwijs werd aangeboden als in het Vluchtoord Uden. Meer nog, er zullen in ons land zelf weinige gemeenten van 7000 inwoners worden gevonden, waar zoo veel in zulke korte spanne tijds tot stand werd gebracht op het gebied van onderwijs. Stellig had dit onderwijs, wat methode, geschoolde leerkrachten en hulpmaterialen betrof, zijne gebreken, maar desondanks is en zal het een tastbaar bewijs blijven van de te bereiken moge-

lijkheden, wanneer onbaatzuchtigheid en het levensbelang der jeugd de leidende en uitsluitende motieven blijven van de schoolopvoeding.

---

8. DE FEESTELIJKHEDEN.

De Feestdagen! Dat waren in de eerste plaats de dagen, waarop de glorierijke Belgische Vlag werd geheschen midden op het terrein, aan den ingang of op de barakken, op de huisjes, naast de troostvolle Vlag der hulpvaardige en gastvrije Nederlandsche Natie. De wind, die alsdan de tragische vaan haar tale gaf, was de stem van het Noordzeestrand, en het lied, dat zong uit haar plooien was het sombere maar heldhaftige lied van den Yzer, waar onze jongens pal stonden en streden tegen onrecht en modder.

De stille vreugde, welke op die dagen kalmte legde in de oogen, was niet de blijdschap om het verwachte genoegen, maar de opflikkering der ongerepte hoop op den eindelijken terugkeer, het voor een oogenblik gesuste verlangen naar huis, waarvan enkele herinneringen weer werkelijkheid werden in de kleuren der vlag, de hard-koperen klanken der muziek, den gang der menschen, de woorden van den priester of den redenaar, die vrij konden uitspreken hun liefde, hun toorn, hun medelijden, hun opwekking — de blijheid der kinderen. Op zulke dagen voelden de menschen dat zij iets waren, als was 't maar een klein stipje, in den brand, die de wereld verschroeide, wijl zij slachtoffers waren van geweld en onmenschelijkheid en hun zonen voor

een nieuwe menschelijkheid hun leven lieten in de doodsch- vruchtbare vlakten van 't aloude Vlaanderen.

Zoo kregen de 8e April, de naamdag van Koning Albert, de 24e Juli, de naamdag van Koningin Elisabeth, de 15e November, de verjaardag van Koning Albert, de 31e Augustus de verjaardag van Koningin Wilhelmina — de wijding eener symbolische beteekenis.

De 8e April en de 15e November werden de verheerlijking van den heldhaftigen strijd van Recht tegen Onrecht — de 24e Juli de verheerlijking der Moederliefde— de 31e Augustus de verheerlijking der Naastenliefde.

De plechtige Hoogmis met toespraak en Te Deum in het eenvoudige kerkje, dat het schrijn werd der ingetogen en bloedende vaderlandsliefde, leidde den dag in en 's avonds vergaderde de menigte in de tooneelzaal, waar zij door woord en lied en gebaar ongedwongen uiting geven kon aan haar gevoelens.

Aan die avonden, waaraan de omliggende gemeenten niet onverschillig bleven, gaf het vereenigingsleven in het vluchtoord een kennelijk Belgisch karakter; daar kwamen ook tot uiting de aanleg van ons volk voor tooneel en muziek en de vooral bij de Antwerpenaren zoo sterk ontwikkelde zin voor groepeering en praal.

Op het ruime podium van de bescheiden zaal defileerden de turnvereeniging „Leman" voor jongens en meisjes, de zangvereeniging „De Leeuwerik", de tooneelvereeniging „Het Heidebloempje"; de fanfare „Peter Benoit" was er onvermoeibaar en ook enkelingen gaven van het hunne ten beste. In die bomvolle

zalen voelde men het hart van heimwee kloppen en tevens van bevrediging, dat dat heimwee zich uiten kon buiten elken dwang, vrij en openhartig.

* * *

De vaderlandslievende feesten, waaronder de 31e Augustus 1916 met zijn lichtstoet en de 24e Juli 1917 met zijn bloemenstoet een vooraanstaande plaats innemen, waren niet de eenige. Daarnaast keerden geregeld elk jaar terug het St. Nicolaasfeest voor de schoolkinderen, het Kerstfeest, het Jaarfeest der Padvinders, liefdadigheidsfeesten (voor het Roode Kruis en Belgisch Dubbeltje, de slachtoffers van den Watersnood van 1916, het Mauve Kruis). Den 23n Mei 1916 werd op warme en waardige wijze de Regeeringscommissaris van het vluchtoord gehuldigd — en sprak het dankbare hart der ballingschap. Dien dag behaalde de Zangvereeniging haar beste lauweren door de opvoering van de kindercantate „De Wereld in" van Peter Benoit, die voor vele aanwezigen een muzikale openbaring was en tevens een schitterend bewijs leverde van hetgeen met onze kinderen op gebied van zang kan worden bereikt, zelfs met de meest bescheiden middelen.

Verbazend was het welslagen waarmede het streven van den leider der zangvereeniging werd bekroond. In het bijzonder bleek het gemoed der kinderen een vruchtbare akker te zijn voor het goede lied, van welken aard dit ook was. Forsch sloegen zij de vaderlandsche liederen aan: *het Belgisch Volkslied; het Nederlandsch Volkslied, het Wilhelmus van Nassouwe,*

Foto Corthals.

Vluchtoord Uden. — 44. De Grootmoedertjes van Dalcroze.

Foto Sandtmann.

Vluchtoord Uden. — 45. De Turners.

Foto Corthals.

Vluchtoord Uden. — 46. Tooneelkring „'t Heidebloempje".

Foto Corthals.

Vluchtoord Uden. — 47. De Harmonie Peter Benoit.

Naar Wijd en Zijd, Ons Vaderland, De Vlaamsche Leeuw, de Noordzee, Het Lied der Vlamingen, Artevelde e. a.

Guitig droegen zij onze moderne, frissche, volksliederen voor, in 't bijzonder die van E. Hullebroeck en J. de Klerk, welke beiden persoonlijk hunne liederen kwamen voorzingen. Een heele reeks werd het, waarvan de woorden in een zangboekje „ten dienste van de vluchtelingen" werden verzameld. Als ik dat boekje even doorblader, zie ik voor mij weer de in den aanvang wat schuchtere, later schalksche meisjes en jongensgezichten op het tooneel staan, hoor ik het nummer van het lied in het zangboekje afroepen, de bladeren van het boekje in een ritselend geluid bevingeren, en zing ik stille en vroolijk de wijsjes mede van *Tineke van Heulen, 't Smidje, Pier de Mandenmaker, de Dahlia, Marleentje, de Gilde viert, Hij die geen liedje zingen kan, 't Kwezeltje, 't Speldewerksterslied, Tante Nonneke, Een vrouwken gezwind te spinnen zat, Groetend Kindje, In den regen,* en ook van de fijne, echt kinderlijke liederen van Dalcroze; dan hoor ik duidelijk nog de vroolijkheid van de lachende zaal, die hardnekkig vasthield aan het verkeerde rythme van den slotlach van „De Vink", waarvan het medesleepend refrein, dat door Hollanders en Belgen samen met brio werd medegezongen:

„Maar zij schrok en trok,
Den blonden kop, zoo vlug terug,
Want een vink die riep op den appelboom
Trien, Trien, ik heb het gezien Ha! Ha!"

Dan smaak ik nogmaals dat wondere gelukkige gevoel dat mij zoo dikwijls roerde, als plotseling op den weg naar Grave, op de heide, in de bosschen of in de werkplaatsen, de bekende strofen van goede Vlaamsche liederen weerklonken, waarin de ziel trilde van ons steeds jonge, beste Vlaamsche land! Of als 's morgens, wanneer ik uit mijn bescheiden houten huisje trad, en me even door het warme zomerzonnelicht liet doorvloeien, van uit het timmeratelier aan den overkant van mijn dennentuintje, een ongeschoolde, maar forsche en overtuigde barytonstem, mij dien breeden passievollen groet van Mestdagh's Schelde-lied toezong:

O! Schelde, o Schelde,
O Machtige, prachtige vloed
Wees gegroet!

De dagen, die zóó begonnen in den zomergloed, waren goede dagen vol vertrouwen en stemmigheid.

* * *

De ontwikkeling van den zang bij de kinderen leidde tot de opvoering van twee kinderoperetten, *Het Goudsterretje* en *De Woudkoningin*, welke beide verscheidene opvoeringen mochten beleven, en een werkelijke belangstelling in de omliggende plaatsen voor het afgelegen vluchtoord en zijn jeugdige bewoners wisten op te wekken. Die belangstelling was

trouwens ten volle verdiend, want spel en zang waren uitstekend.

Zoo genoten de vluchtoordbewoners van heel wat zangavonden, welke zij als kostbare herinneringen uit de ballingschap zullen meedragen, naast die aan de tooneelvoorstellingen, voordrachten en concerten, welke de eenzaamheid en de afzondering hielpen vergeten.

De tooneelafdeeling „Het Heidebloempje", voerde een veertigtal stukken op, waarvan de meeste jammer genoeg, het peil onzer rederijkerskamers niet overschreed. Op het programma ontbraken noch de roerende drama's, noch de platte kluchten, waaraan onze Vlaamsche schouwburgen zich ten koste van den smaak van ons volk, voortdurend hebben bezondigd. Enkele, nochtans goed onthaalde pogingen, zooals de opvoering van *Mottige Janus*, *Bloemeken*, *Eerloos*, en het tijdelijke bestaan van een onderwijzerstooneelkring, brachten in den geest der voorstellingen weinig verandering. Toch heeft de goede wil en de belangloosheid der tooneelafdeeling ruimschoots bijgedragen tot de zoo noodige ontspanning in het vluchtoord.

De tante van Charley, *Prima Donna*, de *Familie Klepkens*, de elkander opvolgende clowns en ook de onvergetelijke dichter *Dominik*, zullen niet spoedig door de Udensche vluchtelingen worden vergeten.

Voor de concerten zorgden de fanfare, de bij de bewoners zoo populaire stafmuziek van het 4e Regiment Huzaren, dat in het dorp Uden was ingekwartierd en hen geregeld vergastte op puike kapelmuziek. Menige

sympathie hebben de huzaren bij de Belgen veroverd, en dat kan ik verzekeren, niet alléén door hun uniform!

De voordrachtavonden welke tevens liederavonden waren, beoogden een meer verstandelijk doel, waarvoor de bewoners, dit bewees hun talrijke opkomst, niet ongevoelig waren. De hiernavolgende lijst der gehouden lezingen getuige voor zich zelf:

1. Dr. Frans van Cauwelaert: Over Volksontwikkeling.
2. Dr. L. Van Puyvelde: De schoonheid der Belgische steden.
3. Pastoor Poell: Drankbestrijding.
4. H. Kellenaers: Charitas.
5. Pater de Veer: Holland en de Vlaamsche taalstrijd.
6. H. H. J. De Klerk en R. de Brabander: Het Vlaamsche lied.
7. Dr. J. Rutten: Volkskunst.
8. Mr. A. de Groeve: Karaktermenschen.
9. Hr. A. van Son: Kleurenfotografie.
10. Pater E. Linnebanck: Vlaamsche lachedingen.
11. Dr. R. Verdeyen: België in de Vluchtoorden.
12. Lt. Beyens: De krijgsverrichtingen van het Belgische Leger van Luik tot aan den Yzer.
13. Hr. H. Hoste: De oude architectuur aan den Yzer.
14. Mr. J. Hoste Jr.: Vakonderwijs.
15. Dr. L. Deckers: Het Noord-Brabantsche Land en zijne bewoners.

16. Hr. Huybens: Lichtbeelden betreffende de geboorte van Christus.
17. Hr. J. De Klerk: Eigen liederen.
18. J. P. Thijsse: Het Leven der Vogels.
19. E. H. Callebrecht: Over Beschaving.
20. Mr. A. de Groeve: Het verleden van ons Volk.
21. Senator Vercruysse: Aan het Belgische Front.

In de afdeeling van het Vlaamsch—Belgisch Verbond traden op: onze geliefde componist E. Hullebroek de populaire volksredenaar A. Hans, welke van het bezette land vertelde, de hr. Matton met 2 lezingen over Landbouw en Veeteelt, E. H. L. Deckers met Het Lied en de Kinderziel, sprak de E. H. Calbrecht over de Vlaamsche Beweging, en hielden leden van de afdeeling een reeks lezingen over onderwerpen van meer practischen aard, o. m. over het economisch herstel van België, de gasfabrikatie, het volksonderwijs, het menschelijk lichaam, de Nederlandsche provinciën, de voogdijraden, e.a.

Wanneer ik den lezer verder mededeel, dat benevens de reeds genoemde vereenigingen het vluchtoord niet vrij bleef van de moderne sportkoorts, drie voetbalclubs telde — een wielrijdersclub met een eigen velodroom rijk was, en daarenboven een Padvinderstroep, een meisjes sportclub, de „Friendly girls" geheeten, welke beide onder de praktische leiding van de Society of Friends stonden (zie blz. 220—221) en gedeeltelijk, door de inrichting van handenarbeid, medewerkten aan de opleiding der jongens en meisjes van 14 tot 19 jaar, dan zal hij

moeten toegeven, dat het den bewoners niet aan ontspanning heeft ontbroken, integendeel. Hier, nogmaals, mag worden gezegd, dat men in weinig Belgische gemeenten zulk een groep van werkelijke en echte volkskringen zou aantreffen, opgericht met het eenige doel den bewoners een aangename verpoozing of een gelegenheid tot ontwikkeling te verschaffen en dat geheel of quasi — kosteloos.

* * *

De eerste, onvervalschte, zuivere, heerlijke vreugde kenden de bewoners echter eerst den 13den October 1918, toen aan het postkantoor het volgende bericht werd bekend gemaakt: „*Volgens de Bossche Courant neemt Duitschland de voorwaarden van Wilson aan en zal het de bezette gebieden ontruimen. Het antwoord is van het gansche Duitsche volk.*" Toen sprongen de banden, welke het gemoed der bannelingen vier volle jaren hadden omklemd, los en werd het een wilde ontembare uitbundigheid. Haar vreugde uitstampend en uithossend volgde de als een golf voortrollende menigte de door haar vooruitgedreven en omstuwde harmonie eerst naar den vlaggemast, waar een joelende groet werd gebracht aan de herwonnen en herboren Belgische vlag, dan naar de woningen der ambtenaren overstroomend de wegen en tuinen en verder het geheele Villa-Park door en het Vluchtoord weer in, steeds maar dansend en springend en zingend van:

Vluchtoord Uden. — 48. 13 October 1918.
De Groet aan de Belgische Vlag.

Vluchtoord Uden. — 49. 13 October 1918.
De vreugde van oud en jong.

Vluchtoord Uden. — 50. 13 October 1918.
De rondedans.

Foto Schuijen.
Vluchtoord Uden. — 51. Laatste wedren op de Wielerbaan.

En Keizer, kom maar af
Aan den Yzer (*bis*)
En Keizer, kom maar af
Aan den Yzer is uw graf

en alle daarop staande varianten.

Oud en jong, stram en lenig, 't danste alles mede — de haartressen hingen los langs karmijn-gloeiende gezichten — de rokken stoven op onder het gezwaai der geklompte voeten, de kelen waren schor — 't juichte en 't jubelde alles uitgelaten dol.

's Avonds in de tooneelzaal, waar Senator Vercruysse sprak over zijn bezoek aan het front, begon het opnieuw, 't was of die duizenden instinctmatig voelden, wat niemand met zekerheid uit het boven gegeven berichtje had durven opmaken, dat de Vrede er was, de lang verbeide Vrede, de Verlossing, het Einde van den benauwenden droom der ballingschap. Met een onvervalscht enthousiasme werd er het spoedig populaire refrein van het Vredeslied van den Burgemeester medegezongen:

Laat onze oude driekleur wapperen
Haal er de vreemde vlaggen neer!
Heil onzen Koning, Heil onze dapperen!
België ziet zijn Kinderen weer!

Dien dag leerden de aanwezige Nederlanders en Engelschen voor het eerst de ware Belgische Volksvreugde kennen en konden de Belgen zelf waarnemen, wat een Pallieterschap er in ons volk zit!

---

9. DE KOSTEN.

Aan de hand van het onderstaande overzicht zal de lezer zich een duidelijke voorstelling kunnen vormen van de zware financieele lasten, welke de Nederlandsche Regeering zich voor de vluchtelingen heeft willen getroosten. Deze lasten werden uitsluitend door Nederland gedragen. Het is, in verband met de geruchten, welke daaromtrent hebben geloopen, als zou België of Amerika alles aan Nederland terugbetalen, noodig hierop de bijzondere aandacht te vestigen. Aan het einde van een nota betreffende de Belgische vluchtelingen, opgemaakt in de eerste helft van Juli 1917, ter voldoening aan een door het Tweede- Kamerlid, den Heer Knobel, gestelde vraag, schreef de Minister van Staat, Minister van Binnenlandsche Zaken, Cort van der Linden, de volgende eenvoudige woorden, welke een duidelijk getuigenis afleggen van den geest, welke de Nederlandsche Regeering bij de verzorging der vluchtelingen heeft bezield:

„Ten slotte zij in herinnering gebracht, dat, in tegenstelling met de kosten van interneering, de uitgaven ten behoeve van de Belgische uitgewekenen geen pretentie ten laste van de Belgische Regeering opleveren. Het ligt voor de hand, dat de Nederlandsche Bevolking zich deze lasten gaarne getroost om het hare bij te dragen tot leniging van de rampen die de oorlog met zich sleept."

Deze verhevene woorden besluiten een mededeeling, waaruit blijkt, dat Nederland zich ultimo Mei 1917 reeds uitgaven had bekostigd tot een bedrag van ongeveer

24 millioen gulden!

In die 24 millioen had het Vluchtoord Uden een aandeel van *f* 429.770.— voor de bouwkosten en *f* 2.124.209.— voor de exploitatiekosten, in totaal *f* 2.553.979.— [1]);

het Vluchtoord Nunspeet resp. *f* 411.500.— en *f* 1.561.578,01, in totaal: *f* 1.973.078,01;

het Vluchtoord Ede resp. *f* 785.430 en *f* 1.536.572,60, in totaal: *f* 2.322.002,60;

het Vluchtoord Gouda (tot 31 Maart 1917) *f* 707.104,33;

Voor de vier vluchtoorden beloopen de uitgaven samen: *f* 7.556.163,94, dus nauwelijks $^1/_3$ gedeelte van de totale uitgaven. De andere $^2/_3$ werden besteed aan de vluchtelingen, welke buiten de kampen leefden, en aan algemeene uitgaven:

a. aan onderstand van de gewone vluchtelingen (ten laste van de plaatselijke steuncomité's): *f* 10.800.000.–;

b. aan onderstand van de stille armen *f* 700.000.—;

c. aan kosten voor kleeding en schoeisel *f* 756.059,83;

d. aan kosten gemaakt door de Centrale Commissie voor het onderwijs *f* 302.289,78, waarvan *f* 291.489,67 voor onderwijs en *f* 10.800,11 voor administratie en schooltoezicht;

e. aan kosten voor de in tal van gemeenten opgerichte naai- en breiklassen *f* 784.790,57;

f. aan crediet voor den bouw van verplaatsbare woningen *f* 45.640.—;

[1]) Hieronder zijn de uitgaven van het vluchtoord Hontenisse niet begrepen. Zij zijn trouwens onbeduidend in vergelijking met de kosten der groote vluchtoorden. De bouwkosten schat ik op ongeveer *f* 50.000; de andere uitgaven (waaronder de leveringen van de militaire intendance aan levensmiddelen en tentenmateriaal in de drie eerste maanden niet zijn begrepen) bedroegen ongeveer *f* 80.000.

h. aan vrij vervoer in extra-treinen voor vluchtelingen *f* 200.000 à *f* 300.000.

Men heeft wel eens beweerd, dat de oprichting van Belgische Dorpen bijzonder kostbaar moest zijn. Wanneer men echter nagaat, dat in Juli 1917, na de opheffing van het Vluchtoord Ede, waarvan de bewoners naar Nunspeet werden overgebracht, er te Nunspeet, Gouda en Uden samen 14.345 personen waren gehuisvest en er op dat oogenblik 16 à 26.000 buiten de vluchtoorden werden ondersteund, dan zal men moeten toegeven, dat de kosten der vluchtoorden, vergeleken bij die van de verschillende bestaande comité's, allerminst buitensporig waren en door den langen duur van den oorlog werd de verhouding voor de vluchtoorden eerder voordeeliger.

De nevenstaande tabel geeft een vergelijkend overzicht van de kosten voor het vluchtoord Uden over de jaren 1915 tot en met 1918.

De gegevens zijn ontleend aan de geldelijke verantwoording, welke maandelijks aan de Rekenkamer werd overgelegd.

Per hoofd en perdag werd uitgegeven:

in 1915: *f* 0.72042
„ 1916: „ 0.52738
„ 1917: „ 0.5375
„ 1918: „ 0.5785

De post ontvangsten vereischt een nadere toelichting. De ontvangsten vloeiden voort, gedeeltelijk uit den verkoop van in 't vluchtoord vervaardigde voorwerpen —, het kriel van de op de ontginning gewonnen aardappelen, oud stroo, beenderen, oud ijzer, lekolie,

Aard der Uitgaven.	1915	1916	1917	1918
1. Persoonlijke hulp	57.144,86⁵	76.018,39	85.298,35	8712,09⁵
2. Huisvesting	448.310,83⁵	46.176,35⁵	101.864,90⁵	22985,19
3. Voeding	425.130,81	657.372,44	660.606,09⁵	96130,58⁵
4. Kleeding	51.639,63	87.879,14	58.836,25⁵	1678,89
5. Geneeskundige Dienst en Hygiëne.	18.650,61	11.861,02⁵	10.129,34⁵	18496,02
6. Huishoudelijke uitgaven	50.895,34	77.618,18⁵	85.120,63	10106,24⁵
7. Verlichting en verwarming	39.450,18⁵	77.843,64⁵	96.182,91⁵	64990,92
8. Puntenwinkel. . .	—	53.079,19	156.983,03⁵	15724,56
9. Diverse uitgaven	22.187,22	42.314,44	21.281,31⁵	10827,93⁵
Totaal	1.113.409,49⁵	1.130.162,81	1.276.302,84⁵	1,534769,10
Gaat af voor ontvangsten	3.194,91⁵	23.128,40⁵	50.083,99	88966,66⁵
Blijft	1.110.214,58	1.107.034,40⁵	1.226.218,85⁵	1.445802,46⁵

lompen en faecaliën — ontvangsten in den puntenwinkel, de afhouding van het $^1/_5$ der gelden, welke door de Nederlandsche en de Belgische Regeeringen aan bewoners van het vluchtoord werden uitbetaald. Over de ontvangsten in den puntenwinkel werden in het hoofdstuk over de Werkverschaffing bijzonderheden medegedeeld. Bijzonder hoog was de opbrengst der faecaliën:

in 1915: *f* 1742,43⁵
„ 1916: „ 8754,75
„ 1917: „ 7598,63⁵
„ 1918: „ 10890.—
Totaal: *f* 28985,86.

De afhouding van het $^1/_5$ werd beschouwd als een tegemoetkoming in de kosten van huisvesting en voeding, daar de gelden voor dat doel aan de belanghebbenden werden uitgekeerd.

Het bedrag er van beliep:

in 1915:	*f*	3755,05
„ 1916:	„	14422,32
„ 1917:	„	20246,06
„ 1918:	„	21384,71[5]
Totaal:	*f*	59808,14[5]

In 't geheel werd derhalve, buiten de door hun arbeid verdiende sommen, door de bewoners over deze vier jaren ontvangen een totaal bedrag van: *f* 59.808,14[5] × 5 = *f* 299.040,72[5].

Het bedrag van de totale uitgaven der Nederlandsche Regeering voor de vluchtelingenzorg einde December 1918 is mij niet bekend. Aan de hand van de voorgaande cijfers mag worden aangenomen, dat dit bedrag niet ver beneden de **40 millioen** gulden moet blijven.

---

10. PERSONALIA.

Het zou mij te ver leiden, indien ik hier al de namen moest noemen van hen, die gedurende korteren of langeren tijd hunne medewerking aan de Vluchtoorden Hontenisse en Uden hebben verleend en er zich verdienstelijk hebben gemaakt. Om principieele redenen heb ik het tot stand gebrachte werk aan geen namen willen verbinden, te meer waar de taak van elk, wegens de buitengewone omstandigheden en inrichting, niet scherp omlijnd kon worden noch blijven en overleg of gedachtenwisseling met anderen voortdurend plaats

Foto Bidt.

52. Personeel van het Vluchtoord te Hontenisse.

Zittend in 't midden van links naar rechts:
C. A. C. Gemmaert, Arts. - R. W. R. Verdeyen, pl. Regeeringscommissaris. - H. Dat, Administrateur. - Luitenant Peek, Commandant van het bewakingsdetachement.
Verder, zittend en staande: Verpleegsters, hospitaal- en genieoldaten.

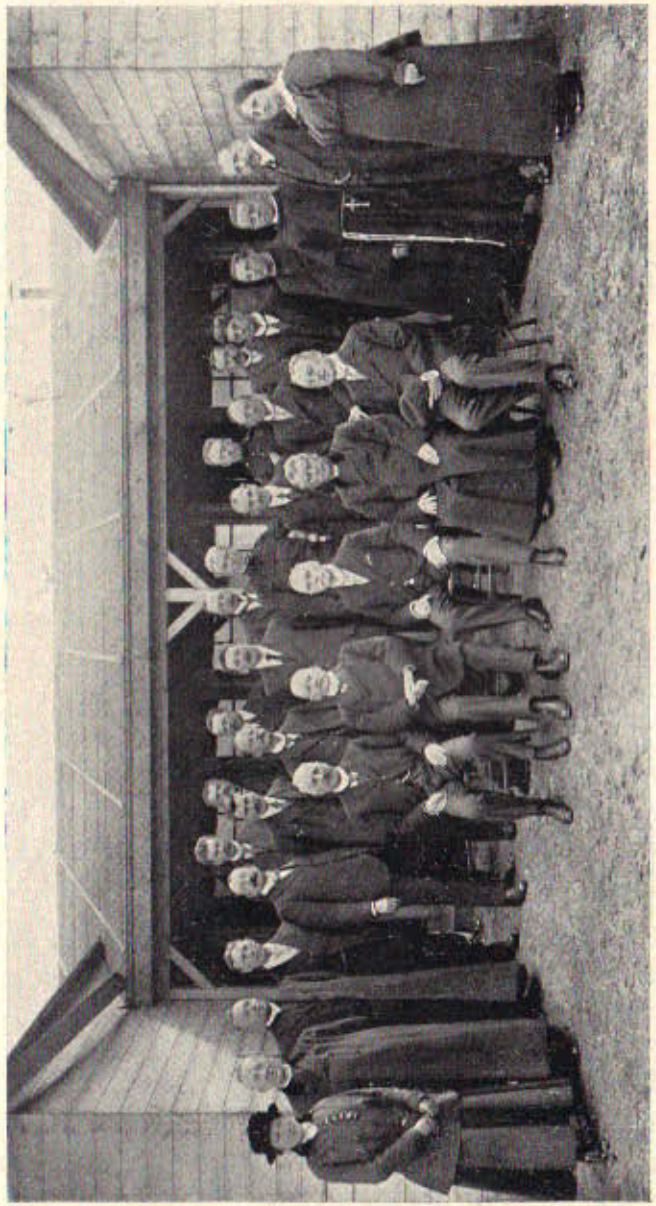

Foto Verhoes.

53. Personeel van het Vluchtoord Uden.

Zittend van links naar rechts:
N. M. H. Doppler. — J. Systermans. — J. P. A. Wilhelm, Regeeringscommissaris. — Z. E. H. Pastoor Mack. — J. M. A. Zoetmulder.
Staande van links naar rechts:
1e Rij: Mej. E. Rijkenberg. — E. H. F. Tack. — E. H. J. Hoogenberg. — J. Lombaers. — E. J. P. Morak. — Dr. L. J. M. Lambrechts. — Dr. J. A. Peeters. — L. Brounts. — Dr. J. de Ruyter. — R. W. R. Verdeyen. — E. Swagemakers. — R. P. van den Berg van Saparoea. — E. H. A. Hofman. — E. H. P. A. Kool. — P. J. M. van Gils. — Mevr. M. P. L. van Gils—Meeuwese.
2e Rij: L. J. Louwers. — L. Vos. — R. Standaert. — A. C. Schrijver. — M. van Gijsel. — A. L. J. Smulders.

had. Om hetzelfde buitengewone karakter der beide behandelde vluchtoorden zal er evenwel zelden kunnen over gesproken worden zonder aan bepaalde in de vluchtelingenbeweging vertrouwd geworden namen te denken. Daarom moge hier een lijst volgen van hen, die, in verband met het bestaan der Vluchtoorden Hontenisse en Uden, een verantwoordelijke betrekking hebben bekleed, ofwel bij de oprichting of de instandhouding hunne medewerking hebben verleend. Buiten hen zijn er nog velen, die onder de vluchtelingen vruchtbaren arbeid hebben verricht. In 't bijzonder denk ik daarbij aan het geheele onderwijzend personeel, de verpleegsters en de leden der Society of Friends. Om de plichtvolle betrachting van hun dikwijls zeer ondankbare taak mag een bijzonder woord van welgemeende hulde hun hier niet worden onthouden.

REGEERINGSCOMMISSARIAAT VOOR DE VLUCHTELINGEN IN NOORD-BRABANT EN ZEELAND.

Jhr. Mr. Ch. J. M. Ruys de Beerenbrouck, Regeeringscommissaris van October 1914, tot 16 Mei 1918.

J. P. A. Wilhelm, plaatsvervangend Regeeringscommissaris van 1 September 1915 tot 16 Mei 1918. Regeeringscommissaris van 16 Mei 1918 af.

VLUCHTOORD HONTENISSE.

J. P. A. Wilhelm, Regeeringscommissaris.

R. W. R. Verdeyen, Ambtenaar toegevoegd aan den Regeerings-Commissaris van 12 November 1914 tot

17 December 1914. Plaatsvervangend Regeeringscommissaris van 17 December tot 5 Mei 1915.
H. Dué, Administrateur.
Bartolotti Reynders, Chef van den Geneeskundigen Dienst in November 1914.
C. A. C. Cammaert, Chef van den Geneeskundigen Dienst, van December 1914 tot Mei 1915.
Dr. G. Oosterbaan, Inspecteur van den Geneesk. Dienst te 's-Gravenhage.
E. H. Fruitier, Kapelaan.
Voor de kleedingverstrekking zorgden:
Mevrouw F. W. A. Baronesse Collot d'Escury—van Doorninck, S. H. Baronesse Collot d'Escury en H. W. Baronesse Collot d'Escury, de Heer Ten Cate, Secretaris van het Steuncomité, A. A. G. Baron Collot d'Escury, Lid van het Steuncomité.

VLUCHTOORD UDEN.

J. P. A. Wilhelm, Regeeringscommissaris.
J. Systermans, Ambtenaar belast met de Leiding.
R. W. R. Verdeyen, Directeur der Werkverschaffing en Ambtenaar toegevoegd aan den Regeeringscommissaris.
R. P. van den Berg van Saparoea, Ambtenaar der Registratie.
J. Adams, *id.*

G. Duyts, Administrateur.
H. Dué, „
E. J. P. Morak, „

Z. E. H. Pater B. Mets, Pastoor.
Z. E. H. V. Maes, „
E. H. A. Hofman, Kapelaan.
E. H. P. A. Kool, „
E. H. J. Hoogenberg, „
E. H. F. Tack, „
G. de Vries, Dominee.

L. Brounts, Chef van het Onderwijs, tevens belast met het toezicht op de Vereenigingen.
M. van Gijsel, Directeur der Vakschool.
R. van den Hoecke, Zangonderwijzer.

J. de Ruyter, Chef van den Geneeskundigen Dienst.
J. van Geyt, „ „ „
A. A. Veldhuis, „ „ „
E. Elast, „ „ „
H. J. M. Riegen, „ „ „
J. A. Peeters, L. J. M. Lambrechts, J. Brusselmans, H. Over, } Wijkdoctoren.
E. Rykenberg, Verloskundige.
B. Heyermans, Wijkverpleegster.

G. Duyts, Chef van den Verplegingsdienst.
C. L. M. Brantjes, „ „
E. Swagemakers, „ „

P. J. M. van Gils,
Mevrouw M. P. L. van Gils—Meeuwese,
A. Kamps,
Mevrouw M. Kamps—Quanjel,
} Chefs van het kleeding-magazijn.

A. C. Schrijver, Beheerder van het Bijpostkantoor.

J. M. A. Zoetmulder, Bouwmeester van het Vluchtoord.
M. A. M. van den Boogaert, Architect.
L. J. Louwers, Bouwkundig opzichter.
N. M. H. Doppler, Electro-technisch adviseur.

F. W. Baron van Tuyll van Serooskerken, Voorzitter der Centrale Commissie tot behartiging van de belangen van naar Nederland uitgeweken vluchtelingen.
J. J. A. Knoote, Secretaris derzelfde Commissie.
Prof. van Hecke, Gedelegeerde van den Belgischen Minister van Landbouw en Nijverheid bij dezelfde Commissie, tevens belast met de Leiding van het Vakonderwijs.
A. Braeckman, *id.*
F. Rowntree, Vertegenwoordiger van de Society of Friends bij voornoemde Commissie.
F. Liebaert, Uitvoerder van den Bouw der uiteenneembare woningen.
R. Standaert, Opzichter te Uden.
Rockefeller Foundation: Mr. R. Jenkinson.
Afdeeling naai- en breiklasse van de Centrale Commissie: E. Baron van Tuyll van Serooskerken.

Society of Friends:
Miss. G. C. Vulliamy.
„ L. Gunther.
Mrs. J. L. Davies.
H. T. Ellis.
H. D. Rowntree.
A. T. Wallis.
A. H. Powell.
N. Parley.
G. S. Yeoman.

Vluchtoord Uden, October 1918—Januari 1919.

LIJST DER PLATEN.

A. VLUCHTOORD TE HONTENISSE:

Blz.

1. Panorama 30
2. Situatie van het Vluchtelingenkamp te Kloosterzande (Gem. Hontenisse) . . 33
3. Hoekje in het tentenkamp. 34
4. Tent met bewoners 34
5. Groote eetzaal 39
6. Kleedingmagazijn 35
7. Geniesoldaten met tentwagen 35
8. Ziekenzaal 63

B. VLUCHTOORD UDEN.

9. Ingang 74
10. Het Vluchtoord Uden in 1915 79
11. Westerweg 81
12. Winterpanorama 82
13. De heide 82
14. Het raadhuis 85
15. Groep tafeldiensters 83
16. De wacht 83
17. Reglement van Orde — Registratiekaart — Huisvestingskaart — Bewijs van inschrijving of rose kaart 88
18. Reglementen en voorschriften voor de eetzalen 88

Blz.

19. Verschillende bekendmakingen en bewijzen 89
20. Voorschriften omtrent brand en algemeene hygiëne, benevens formulieren en kaarten in gebruik bij den geneeskundigen dienst 89
21. Na een stortregen 144
22. Zingende jongens langs den straatweg . . 144
23/24. Praalwagen 145
25. Het Vluchtoord Uden in 1918 163
26. Het kleedingmagazijn 164
27. De schoolgebouwen 164
28. „Rikske", de populairste oude man van het Vluchtoord Uden 165
29. De twee oudste bewoners van het Vluchtoord Uden 165
30. De punten 202
31. Links woonbarakken, rechts de puntenwinkel 203
32. Een hoekje van het villa-park 203
33. Vergelijkend overzicht van de verschillende in den puntenwinkel verkochte artikelen 1917—1918 206
34. Werkverschaffing — Formulieren en kaarten 207
35. Overzicht van den verkoop in den puntenwinkel 1917—1918 211
36. Werkplaats voor timmerlieden 218
37. De post en de melkkeuken 219
38. De kerk 234
39. Z. E. H. Pater B. Mets 235

Blz.
40. Interieur der R. K. Kerk 240
41. Bezoek van Z. Ex. Minister P. Poullet aan het Vluchtoord Uden 240
42. Schoolkinderen 241
43. De „Friendly Girls" 241
44. De grootmoedertjes van Dalcroze 248
45. De turners 248
46. Tooneelkring „'t Heidebloempje" 249
47. De harmonie „Peter Benoit" 249
48. 13 October 1918. De groet aan de Belgische vlag 254
49. 13 October 1918. De vreugde van oud en jong 254
50. 13 October 1918. De rondedans 255
51. Laatste wedren op de wielerbaan 255
52. Personeel van het Vluchtoord te Hontenisse 260
53. Personeel van het Vluchtoord te Uden . . 261

VERDEYEN

BELGIË
IN
NEDERLAND
1914 - 1919

's-Gravenhage